

❖ Національному науковому центру «Інститут аграрної економіки» – 60

Інститут – науковий центр з розробки економічних основ формування і здійснення аграрної політики в Україні, актуальних проблем теорії та практики розвитку агропромислового виробництва, організації впровадження у виробництво досягнень економічної науки, здійснення координації наукових досліджень і підготовки наукових кадрів.

Функціонує у складі Національної академії аграрних наук України. Є координатором аграрних наукових досліджень установ Академії з економічних питань. Забезпечує підготовку пропозицій для центральних і регіональних органів влади і самоврядування, підприємств і організацій аграрної сфери.

УДК 631:33:001

***Ю.О. ЛУПЕНКО, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, директор
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»***

60 років в авангарді аграрної економічної науки

Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (до 1992 р. Український науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства, далі Інститут) був створений відповідно до постанови ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР № 524 від 10 травня 1956 року «Про заходи по поліпшенню роботи науково-дослідних установ по сільському господарству». Фактична діяльність Інституту була започаткована 5 липня 1956 р. відповідно до наказу директора І.Н. Романенка, у якому, зокрема, було зазначено: «Цього числа Український науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства починає існувати».

За період діяльності Інститут утвердився як провідна державна установа, що забезпечує розробку наукових та практичних засад державної політики розвитку сільського господарства. Сформований науковий колектив вже наприкінці 1950-х – на початку 1960-х

років забезпечив розробку наукових засад та реалізацію на практиці механізмів організації сільськогосподарського виробництва, визначення собівартості сільськогосподарської продукції (1959–1961), спеціалізації сільського господарства (1961), внутрішньогосподарського розрахунку (1961), авансування, нормування та грошової оплати праці в колгоспах (1959-1961) та ін.

Вже 1963 року Інститут було затверджено Головною науковою установою по координації досліджень аграрно-економічних проблем в Україні. З роками примножувалися напрямки, глибина, якість і кількість наукових розробок з розв'язанням важливих проблем розвитку вітчизняного сільського господарства. Серед них доцільно виділити розробки з питань гарантованої оплати та матеріального стимулювання за результатами праці, розміщення і спеціалізації сільського господарства, типізації сільськогосподарських підприємств, розвитку агропромислового кооперування, господарського розрахунку, організації первинного обліку та

© Ю.О. Лупенко, 2016

застосування журнально-ордерної форми обліку в колгоспах і радгоспах та ін.

Пізніше активізувалися дослідження проблем ціноутворення на сільськогосподарську продукцію, інтенсифікації сільського господарства та оцінки його ефективності, економічної оцінки земель, мотивації, продуктивності її ефективності праці, розвитку соціальної сфери села, формування та використання основних фондів галузі й капітальних вкладень, економіки транспорту та матеріально-технічного забезпечення, міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції, оплати праці за кінцевими результатами та організації колективного підприємства, фінансів колгоспів і радгоспів та кредитування галузі, організації управління сільським господарством і агропромисловим комплексом, управління якістю продукції та праці, трудових ресурсів села і кадрового забезпечення галузі, механізації бухгалтерського обліку, нормативного планування і обліку витрат та ін.

У 1989 році наказом Південного відділення ВАСГНІЛ дослідження Інституту були поширені на всю сферу агропромислового виробництва, зокрема питань удосконалення структури агропромислового комплексу, міжгалузевих відносин між сільськогосподарською галуззю та переробною промисловістю, оплати праці та госпрозрахункових відносин у переробних підприємствах, заготівель і реалізації сільськогосподарської продукції та ін.

У квітні 1992 року згідно з наказом Української академії аграрних наук установа одержала назву «Інститут аграрної економіки», а Указом Президента України від 12 січня 2004 р № 48 йому було надано статус національного наукового центру і переіменовано в Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки».

Особливе місце в історії Інституту займають наукові розробки проблем аграрної та земельної реформи в Україні, що триває в Україні з 1990 року. Зокрема, науковцями установи були розроблені наукові та практичні засади передачі сільськогосподарських земель у колективну власність, паювання земель та майна колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), реформування

КСП та приватизації державних підприємств АПК, створення сільськогосподарських формувань ринкового типу, зокрема господарських товариств, фермерських господарств, організації сільськогосподарської обслуговуючої та виробничої кооперації, грошової оцінки сільськогосподарських земель та плати за землю, спеціального режиму оподаткування сільськогосподарських товаровиробників фіксованим сільськогосподарським податком, оренди сільськогосподарських земель та майна колективної власності, механізмів ціноутворення на продукцію АПК, формування та функціонування аграрного ринку, системи державного регулювання та підтримки сільського господарства й розвитку сільських територій та ін.

За безпосередньої участі науковців Інституту розроблялися та втілювалися у життя положення законів України, які до сьогодні визначають діяльність вітчизняного аграрного сектору. Серед них: Закони України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (1990), Земельний кодекс України (1990, 1992), «Про селянське (фермерське) господарство» (1991), «Про колективне сільськогосподарське підприємство» (1992), «Про плату за землю» (1992), «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» (1996), «Про сільськогосподарську кооперацію» (1997), «Про оренду землі» (1998, 2002), «Про особисте селянське господарство» (1998, 2003), «Про оцінку земель» (2003), «Про землеустрій» (2003), «Про фермерське господарство» (2003), «Про державну підтримку сільського господарства України» (2004) та ін.

Дослідження Інституту традиційно будувалися відповідно до п'ятирічних планів науково-дослідних робіт, зміст яких визначався з урахуванням ключових проблем розвитку аграрної економіки держави. У 2011–2015 роках Інститут працював за програмою наукових досліджень 39 Науково-методологічне забезпечення економічних засад конкурентоспроможного аграрного виробництва і розвитку сільських територій», в межах якої виконувалося 13 напрямків фундаментальних досліджень (тем), об'єднаних у 4 підпрограми.

По підпрограмі 39.01 Теоретичні і методологічні засади забезпечення сталого соціально-економічного розвитку сільських територій під керівництвом академіка НААН Маліка Миколи Йосиповича були обґрунтовані напрями формування ефективного інституціонального забезпечення підприємницької діяльності в аграрній сфері, концепція розвитку підприємництва в аграрному секторі України до 2020 року, розроблено модель створення потужностей із заготівлі та переробки молока від господарств населення на засадах сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, система підтримки розвитку та кооперації сімейних ферм, засади стратегії соціального розвитку сільських територій, здійснено оцінку соціально-економічної діяльності формальних і неформальних трансрегіональних високоінтегрованих аграрних холдингових груп, обґрунтовано модель кластерної організації міжгосподарських агропромислових систем, концепцію реформування управління розвитком аграрного сектору економіки в умовах децентралізації влади, концепцію розвитку системи самоврядування та саморегулювання в АПК та ін.

По підпрограмі 39.02 Наукові засади забезпечення конкурентоспроможності господарських формувань і галузей в аграрному секторі економіки України та розвитку земельних відносин під керівництвом академіка НААН Месель-Веселяка Віктора Яковича обґрунтовано засади забезпечення конкурентоспроможності господарських формувань і галузей в аграрному секторі АПК, методику визначення узагальненого індексу конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції на внутрішньому ринку, здійснено оцінку конкурентоспроможності різних форм господарювання сільськогосподарських підприємств, пропозиції щодо нарощування обсягів виробництва та експорту продукції рослинництва і тваринництва, підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва, методику короткострокового прогнозу врожайності, собівартості, цін і рентабельності продукції, пропозиції щодо удосконалення інституційно-правового й організаційно-економічного регулювання земельних відносин, засади

формування та функціонування ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, розроблено організаційну модель застави права оренди земельних ділянок, засади удосконалення методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення, пропозиції щодо відновлення ефективної роботи зрошувальних систем та ін.

По підпрограмі 39.03 Теоретико-методичні засади ціноутворення, відтворення основних засобів і розвитку ринку сільськогосподарської продукції та продовольства на інноваційній основі під керівництвом академіка НААН Шпичака Олександра Михайловича розроблено методологію оцінки стану та відтворення основних засобів, засади оцінки сільськогосподарського майна й агробізнесу в Україні, пропозиції щодо переоцінки основних засобів та удосконалення амортизаційної системи, методики визначення нормативної потреби в основних засобах, обґрунтовано напрями енергозбереження в аграрному секторі, методичний підхід щодо вирішення проблеми еквівалентності обміну й подолання диспаритету між сільським господарством і суміжними галузями, концептуальні положення функціонування механізму ринкового ціноутворення з урахуванням споживчої вартості, оцінки ємності ринку сільськогосподарської продукції та продовольства в Україні, рівня купівельної спроможності для споживання населенням продуктів харчування на рівні раціональних норм, розроблено систему економічних стимулів збільшення споживчої вартості продукції, напрями збільшення доданої вартості в галузі, розвитку інфраструктури аграрного ринку, оцінки нормативної собівартості виробництва та ін.

Також у межах цієї підпрограми розроблено концепцію та інтерактивну модель інституційного забезпечення інноваційної діяльності в сільськогосподарському виробництві, методологію оцінки ефективності інноваційної сфери та інтелектуального капіталу, обґрунтовано напрями формування механізму трансферу технологій, створення організаційних структурних форм цього трансферу, засади оцінки заходів зовнішньоторговельної політики України, удоско-

налення системи митного і нетарифного регулювання експорту-імпорту продукції АПК, розвитку зовнішньої торгівлі України продукцією АПК на глобальному та окремих регіональних ринках світу, стимулювання залучення інвестицій транснаціональних компаній та виходу товаровиробників на зовнішні ринки.

По підпрограмі 39.04 Науково-методологічні засади фінансового, інвестиційного та облікового забезпечення конкурентоспроможного аграрного виробництва під керівництвом академіка НААН Дем'яненка Миколи Яковича розроблено концептуальні теоретико-методологічні та організаційні засади податково-бюджетної політики у сфері АПВ, державної фінансової підтримки розвитку сільського господарства, розроблено модель прямого оподаткування сільськогосподарських товаровиробників, засади та стратегічні пріоритети інвестиційного забезпечення розвитку аграрного сектору економіки й сільських територій, формування інвестиційних програм і стратегічних інвестиційних проектів розвитку агробізнесу та ін.

Також обґрунтовано засади створення національної фінансово-кредитної системи обслуговування аграрного виробництва, формування системи мікрофінансування, концептуальні напрями створення системи страхування у сільськогосподарському виробництві, засади розвитку ринку агрострахування та страхових послуг для сільськогосподарських товаровиробників, підходи до розв'язання проблеми страхового захисту в галузі, сформульовано інституціональну теорію бухгалтерського обліку, засади обліково-оціночного забезпечення включення землі до економічного обороту, формування трирівневої моделі побудови обліку в аграрному секторі економіки та модель фінансової звітності, концепцію аудиторського обслуговування агропродовольчого сектору економіки та ін.

Інститут здійснював функції науково-методичного центру щодо наукового забезпечення розвитку економіки агропромислового комплексу та координації дослідницької роботи економічної мережі НААН за зазначеною програмою. У 2015 р. за результа-

тами завершених НДР розроблено 30 теорій, концепцій, стратегій розвитку різних галузей АПК, 16 методик і методів, 82 – прогнози, проекти законів, рекомендації та моделі. З них 117 – рекомендовані до апробації, 91 – освоєння виробництвом, 212 – до використання в наукових дослідженнях.

За основними результатами науководослідної роботи протягом 2011–2015 рр. підготовлено і направлено потенційним споживачам ряд програмних і прогнозних документів, здійснено експертизу низки законодавчих і нормативних документів. Тільки у 2015 році опубліковано близько 400 наукових праць, у тому числі 24 монографії, 24 брошури, 323 статті в наукових виданнях. Сформовано і видано 12 номерів Міжнародного науково-виробничого журналу «Економіка АПК», 4 номери фахового видання «Облік і фінанси».

Науковці Інституту активно співпрацюють із центральними і регіональними органами влади, науковими установами, університетами, громадськими та професійними організаціями, підприємствами та їх об'єднаннями. Ця робота провадиться, зокрема, і в рамках договорів та меморандумів про співпрацю практично з усіма вітчизняними університетами аграрного профілю – Білоцерківським, Дніпропетровським, Житомирським, Кіровоградським, Луганським, Львівським, Миколаївським, Одеським, Подільським, Сумським, Таврійським, Харківським, Херсонським), науковими установами Національної академії наук України економічного профілю – Інститут економіки та прогнозування, Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього, Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень, Інститут економіки природокористування та сталого розвитку, провідними університетами України - Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київський національний економічний університет, Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Національний університет харчових технологій та ін., науковими та освітянськими установами агрономічного профілю зарубіжних країн – Азербайджану, Білорусі, Болгарії, Казахстану, Литви, Польщі, Росії, Угорщини та ін.

Також Інститут тісно співпрацює з провідними громадськими об'єднаннями сільськогосподарських товаровиробників – Аграрним союзом України, Асоціацією фермерів та приватних землевласників, Національною асоціацією сільськогосподарських дорадчих служб України, Асоціацією цукровиків України, Асоціацією олійників України, Асоціацією виробників сої та ін.

Випускники аспірантури і докторантури Інституту працюють у центральних та регіональних органах влади і самоврядування, провідних наукових установах та університетах, авторитетних громадських і професійних організаціях.

Затверджена тематика на наступний п'ятирічний період (2016–2020 рр.) передбачає розширення досліджень актуальних проблем галузі, таких як обґрунтування засад розвитку підприємництва та кооперації на селі, розвитку сільських територій і громад, формування ефективної системи управління на засадах саморегулювання та децентралізації, забезпечення конкурентоспроможності виробництва, трансформації земельних відносин та ефективного використання земель, ціноутворення та розвитку аграрних ринків, інноваційної системи, міжнародної інтеграції, системи податково-бюджетного регулювання розвитку аграрного сектору економіки, його фінансово-кредитного, інвестиційного та обліково-інформаційного забезпечення тощо.

З прискоренням євроінтеграції української науки та скороченням обсягів бюджетного фінансування наукових розробок за одночасної стагнації економіки започаткована нова модель розвитку ННЦ «Інститут аграрної економіки», адаптована до сучасних умов. Ця модель була презентована і схвалена на засіданні Президії НААН у 2015 році та передбачає:

1) запровадження нової ідеології роботи шляхом концентрації досліджень на пріоритетних напрямках при збереженні моніторингу ситуації по інших, створення науково-дослідних громадських інституцій (Інститут аграрної політики, Інститут агроєвроінтеграції, Український інститут сільськогосподарської кооперації, Інститут проблем аграрного ринку, Інститут агросоціологічних дос-

ліджень та ін.), розширення співпраці з економістами-аграрниками, які не працюють в системі НААН, в рамках Науково-експертної ради Мінагрополітики України, Відділення аграрної економіки і продовольства НААН, Всеукраїнського конгресу економістів-аграрників, Федерації аудиторів, бухгалтерів і фінансистів АПК, залучення фахових громадських організацій та бізнесу до формування тематики та оцінки звітності про результати науково-дослідних робіт Інституту;

2) визначення нових пріоритетів роботи, а саме: наукових досліджень залежно від очікувань суспільства та інших потенційних споживачів їх результатів (стратегія розвитку і прогнозування, ринок сільськогосподарських земель, іпотечне кредитування, кооперація селянських господарств, інфраструктура аграрного ринку для особистих селянських господарств, інноваційно-інвестиційні проекти, типові моделі селянських господарств, сімейних ферм, кооперативів, інноваційна модель розвитку, оцінка результативності законодавчих та інших нормативних актів, освоєння та втрати зарубіжних ринків), створення Українського центру моніторингу та прогнозування аграрного ринку (зокрема із залученням баз АМІС), створення власної експериментальної бази (науково-дослідних господарств) для апробації результатів досліджень, моніторингу економічних та соціальних процесів, розробки економічних нормативів та ін.;

3) запровадження нової моделі організації досліджень шляхом їх проведення на трьох взаємодоповнюючих рівнях: фундаментальні дослідження і загальні розробки – ННЦ «Інститут аграрної економіки», функціональні (проблемні) дослідження і розробки – науково-дослідні громадські інститути, партнери, дослідження галузевих (продуктових) та регіональних ринків – галузеві та регіональні науково-дослідні установи НААН, партнери; участь у науково-дослідницьких та інших проектах міжнародних організацій, інших зарубіжних інституцій; організація спільних досліджень та обмін дослідниками (стажування) з провідними зарубіжними науково-дослідними установами економічного профілю;

4) нова якість співпраці з центральними державними органами та фаховими громадськими об'єднаннями (організаціями) через спільну організацію та участь у науково-експертних органах, робочих групах, круглих столах, семінарах, інших публічних заходах; створення спільних експертно-аналітичних центрів; організацію спільних досліджень та формування спільних інформаційних баз; підвищення кваліфікації, взаємне стажування фахівців; підготовка наукових кадрів вищої кваліфікації (докторів філософії та економічних наук);

5) диверсифікація джерел фінансування за рахунок реалізації конкурентоспроможних високоліквідних наукових розробок; створення власної експериментальної бази (науково-дослідних господарств); надання послуг з проведення наукових досліджень, експертиз, оцінок, розробки галузевих та регіональних програм, інвестиційно-інноваційних проектів, бізнес-планів, підготовки та перепідготовки кадрів, пошуку інформації та створення інформаційно-аналітичних баз, програм, організації моніторингу суспільно-політичних та економічних процесів, публікації актуальних матеріалів та ін.

У результаті очікується підвищення якості та результативності наукових розробок, їх використання в наукових колах, у державних структурах, на міжнародній арені, збільшення фінансування досліджень.

Безперечно, творцями 60-річної історії Інституту є його співробітники: науковці, допоміжний персонал, докторанти, аспіранти, ветерани. Підвалини цієї історії заклали перший директор Інституту член-кореспондент ВАСГНІЛ Ілля Никанорович Романенко, який очолював установу в 1956–1966 рр. Під його керівництвом сформувалася ціла плеяда визнаних науковців, що внесли вагомий вклад у розвиток вітчизняної агроекономічної науки. Серед фундаторів Інституту заступники директора Іван Іванович Жадан та Анатолій Федорович Чайковський, учений секретар Іван Макарович Миронець, керівники відділів та провідні науковці: Іван Петрович Здоровець, Микола Данилович Кошляк, Прокопій Петрович Німчинов, Олексій Мусійович Онищен-

ко, Леонтій Степанович Пристапчук, Олександр Олексійович Сторожук, Феодосій Олександрович Титаренко. Невдовзі до них приєдналися Микола Іванович Нижній, Павло Федорович Веденічев, Йосип Саулович Пасхавер, Борис Миколайович Середенко, Петро Георгійович Дубінов та ін.

Значний вклад у розвиток установи внесли наступники І.Н. Романенка – директори Інституту академік Національної академії наук та Національної академії аграрних наук України Іван Іларіонович Лукінов (1967–1976 рр.), член-кореспондент ВАСГНІЛ Олександр Олександрович Сторожук (1976–1987 рр.), академік НААН, Герой України Петро Трохимович Саблук, заступники директора: Микола Якович Кушвід, Гліб Макарович Підлісецький, Віктор Якович Месель-Веселяк, Володимир Матвійович Скупий, Микола Якович Дем'яненко, Олександр Михайлович Шпичак, Микола Іванович Пугачов, керівники наукових підрозділів: Валерій Панасович Білько, Володимир Григорович Більський, Віктор Іванович Бойко, Олексій Андрійович Бугуцький, Олексій Гаврилович Булавка, Юрій Васильович Василенко, Тетяна Іванівна Власюк, Михайло Петрович Вітковський, Микола Харлампович Вдовиченко, Юрій Павлович Воскобійник, Віктор Іванович Грушко, Володимир Сергійович Дієсперов, Іван Йосипович Дорош, Микола Сергійович Дроздов, Віктор Іванович Жмінько, Валерій Миколайович Жук, Віктор Наумович Зимовець, Петро Казимирович Канінський, Микола Іванович Кісіль, Олександр Васильович Крисальний, Сергій Григорович Криштаб, Іван Васильович Коновалов, Микола Павлович Кононенко, Віктор Іванович Котелянець, Михайло Федорович Кропивко, Галина Іванівна Купалова, Валентина Василівна Лазня, Петро Афанасійович Лайко, Микола Йосипович Малік, Володимир Павлович Немчук, Михайло Миколайович Олійник, Михайло Кузьмович Орлатий, Микола Петрович Поліщук, Дмитро Васильович Полозенко, Володимир Юхимович Протасов, Борис Костянтинівич Скирта, Іван Хомич Степаненко, Микола Іванович Толкач, Микола Миколайович Федоров, Борис Зіновійович Харченко, Любов Михайлівна Худолій, Віктор Фе-

одосійович Шмирков, Олександр Григорович Шпикуляк, Павло Васильович Щепієнко, Михайло Іванович Щур, Володимир Васильович Юрчишин, Катерина Іллівна Якуба, Михайло Андрійович Ящук та ін.

На сьогодні в ННЦ «Інститут аграрної економіки» працює понад 110 наукових співробітників, серед яких 24 доктори та 53 кандидати економічних наук, 7 академіків НААН, щорічно готується до 400 монографій, наукових рекомендацій, посібників, статей, у двох спеціалізованих радах захищається до 40 докторських і кандидатських дисертацій, видається найбільш рейтинговий в Україні науковий журнал «Економіка АПК». На зміну старшому поколінню приходять молоді: за останні 5 років частка науковців віком до 40 років зросла від 33 до 47 %. Серед керівників все більше нових облич, таких як Ольга Василівна Боднар, Олена Юрійівна Грищенко, Олександр Васильович Захарчук, Мирослав Іванович Козак, Людмила Ізидорівна Курило, Борис Вікторович Мельничук, Віталій Петрович Саблук, Петро Антонович Стецюк, Леонід Дмитрович Тулуш, Ольга Василівна Ходаківська та ін., з якими напряму пов'язане успішне майбутнє установи.

Структурно науковий колектив згрупований у чотирьох відділеннях, кожне з яких спрямоване на виконання своєї підпрограми науково-дослідних робіт під керівництвом керівника відділення. У складі відділення соціально-економічних проблем розвитку сільських територій функціонують відділ розвитку підприємництва і кооперації, відділ соціально-економічного розвитку сільських територій і відділ проблем галузевого і територіального управління. У відділенні організації виробництва та земельних відносин функціонують відділ форм господарю-

вання, відділ земельних відносин і сектор науково-інформаційного забезпечення досліджень. Відділення ціноутворення, інфраструктури ринку та розвитку наукових інновацій об'єднує відділ ринку матеріально-технічних ресурсів, відділ ціноутворення, кон'юнктури та інфраструктури ринку, відділ науково-організаційного забезпечення та координації досліджень і відділ зовнішньоекономічних зв'язків. Відділення фінансів, обліку та інвестицій включає відділ податково-бюджетної політики, відділ інвестицій, відділ методології обліку та аудиту, відділ кредитування, страхування та фінансів підприємств.

Проте ця структура є динамічною і гнучкою. У процесі уточнення тематики, формування нових пріоритетів досліджень, зміни обсягів фінансування, плинності кадрів переформатовуються відділення, уточнюються назви і склад відділів, провадиться перестановка фахівців. Напередодні 60-річчя Інституту вчена рада прийняла рішення про вдосконалення структури установи на основі укрупнення відділень, скорочення кількості наукових підрозділів, підвищення відповідальності заступників директора, оптимізації розстановки кадрів та ін. Нині завершується розробка проекту такої структури, що має набути чинності в другій половині ювілейного року.

Колектив Інституту сповнений нових, амбітних, масштабних і перспективних планів, докладає всіх зусиль для примноження результативного доробку вітчизняної науки та належного наукового забезпечення поступального розвитку аграрної економіки, утвердження України серед провідних постачальників найкращої агропродовольчої продукції у світі.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2016 р.

*

*П.Т. САБЛУК, доктор економічних наук,
професор, академік НААН, заслужений діяч науки
і техніки України, академік-секретар
Відділення аграрної економіки і продовольства
Національна академія аграрних наук України*

Об'єктивні передумови створення і забезпечення функціонування Національного наукового центру “Інститут аграрної економіки”

Історія людства і кожної країни підтверджує ту незаперечну істину, що в найважчі періоди свого функціонування, коли треба було дійти до єдиної правильної відповіді у пошуках свого розвитку, люди зверталися до науки. Вона і тільки вона окреслювала правила їхньої поведінки. За умови всебічного використання наукових надбань держави, а разом із ними люди, що проживають у ній, досягли високого рівня матеріального й духовного життя. Іншої альтернативи у визначенні перспектив розвитку в світі немає, і в Україні також. Науковий внесок українців у розвиток світової цивілізації – загальновідомий. Це розуміли лідери української спільноти за всі роки свого існування – аж до її теперішнього виокремлення в самостійну державу. Але розуміння та практичне втілення результатів науки необхідного узгодження не завжди одержували.

Навіть більшовики у свій час зверталися до науки з проханням відпрацювання нею бажаних їм шляхів розвитку держави. З цією метою створювали низку інститутів, у т.ч. аграрного профілю, які повинні були дати відповідь на питання, як наростити виробництво продукції і тим самим забезпечити всесвітню перемогу соціалізму. Якщо ті чи інші пропозиції не вписувалися в їхню іде-

ологію, створені інститути розформовували, а працюючі в них люди (як правило, які мають свою думку) – знешкоджувалися.

Не оминула така доля й Інститут аграрної економіки (нині ННЦ “ІАЕ”), оскільки наростаючий розвиток соціалістичної перебудови в сільському господарстві вимагав цілеспрямованого за тодішнім сценарієм наукового обґрунтування соціалізації на селі.

Із цієї причини наприкінці 1928 року при Наркомземі Української Республіки був створений Український науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства. Як юридично самостійна наукова установа він проіснував нетривало. Пізніше, під назвою Інститут соціалістичної реконструкції, був приєднаний до інших наукових установ Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів. З участю науковців асоціації здійснювалася індустріалізація (за рахунок селян) країни, колективізація дрібних селянських господарств, будівництво колгоспного ладу, репресії та інші негаразди в будівництві соціалізму на селі. Саме тому нинішнє покоління науковців Інституту підтримує вчених економістів-аграрників того покоління, які відмежовували свої дослідження в той період від таких процесів. Водночас у країні була нагальна потреба в об'єктивних наукових дослідженнях, які б спрямовувалися на

розв'язання економічних проблем у розвитку сільськогосподарського виробництва і республіки в цілому.

Особлива необхідність виникла в цьому в післявоєнний відбудовний період. Саме тоді утверджувалися самостійність господарювання, концентрація й спеціалізація аграрного виробництва, розбудова матеріально-технічної бази, в т.ч. реорганізація МТС; зароджувався економічний інтерес до виробництва через ціну та оплату праці, госпрозрахунок, що сприяло утвердженню ідеології економічної самостійності України і людей. Розвиток аграрної економічної думки почав набувати нового спрямування, а організаційно-економічна робота в аграрній сфері перетворювалась у системний, самостійний вид діяльності, напрями розвитку якого необхідно було координувати. Цим самим об'єктивно виникла необхідність створення інституту, якому довелося б узяти на себе таку функцію. Більше того, треба було забезпечити економістів-аграрників, які як спеціалісти мали виконувати функції економічної діяльності, науковими розробками для їх освоєння. З цією метою слід було визначитися зі складовими цієї діяльності, змістом кожної з них. Дана функція також покладалася на інститут. За весь час його функціонування взята місія ним успішно виконувалася і продовжує виконуватися. Всі агро-економічні інституції України в той час тією чи іншою мірою ставали співвиконавцями наукових досліджень з проблем аграрної економіки. Тому можна стверджувати, що по наукових розробках Інституту для аграрної сфери готувалися кадри – спеціалісти економічного профілю.

Значною мірою такому зростанню сприяло й те, що перший його директор – І.Н. Романенко одночасно був завідувачем кафедри економіки сільського господарства Української сільськогосподарської академії, лекції якого мені пощастило слухати. І.Н. Романенко був знаним ученим, видатною особистістю, яка залишила відчутний слід в аграрно-економічній науці.

Незважаючи на те, що аграрна економіка сприймається більшістю людей як щось єдине ціле, вона має свої взаємозв'язані та взаємозумовлені складові. Функціонування

аграрної сфери в кожний період вимагає наукового розв'язання і супроводження найактуальніших для конкретного часу проблем, на які інститут та його науковці повинні були давати відповідь.

Зокрема, в період директорства І.Н. Романенка основна увага була зосереджена на проблемах зонального розміщення й спеціалізації сільськогосподарського виробництва, розробці систем ведення сільського господарства в зональному розрізі, концентрації виробництва, меліорації та зрошуваному землеробстві, формуванні витрат виробництва, продуктивності та оплаті праці. Але більшість досліджень того періоду мали кількісний характер.

Пізніше посаду директора з 1967 по 1978 рік обіймав І.І. Лукінов, який був і моїм науковим керівником. Із третім директором О.О. Сторожуком (1978–1988 рр.) пощастило працювати під його керівництвом в одному відділі. Таким чином, ідеї цих трьох видатних людей довелося продовжувати розвивати та втілювати у подальше життя і практичну діяльність Інституту вже мені майже 25 років. Створену в ньому наукову школу директорства я передав своєму учневі, академіку Ю.О. Лупенку (з 2011 р.).

Потрібно наголосити на далекоглядності й компетентності попередніх керівників і науковців досліджень, їх наукових напрямів, що визначали головне завдання аграрної економіки. Адже проблеми розширеного відтворення виробництва та вирішення соціальних питань на селі, забезпечення прибутковості господарювання всіма аграрними суб'єктами на засадах госпрозрахунку, залучення всіх механізмів й інструментів для ефективного використання землі, праці, матеріальних ресурсів були, є і завжди визначатимуть діяльність Інституту.

Як приклад, треба згадати попередню теорію утвердження в практику господарювання регуляторів економічного характеру. Відомо, що умови, які складаються, залежать певною мірою від конкретного періоду. І саме тоді, коли в країні ідеологічно відкидалося поняття собівартості, структури витрат, такими вченими, як І.Н. Романенко, О.О. Сторожук, П.П. Німчинов була доведена їхня об'єктивна потреба в економічному

регулюванні виробництва, а також введено у практику господарської діяльності в усьому колишньому Радянському Союзі.

Пізніше – вчені О.М. Онищенко, М.П. Вітковський, В.Н. Зимовець, В.Ю. Протасов та інші займалися проблемами визначення прибутку (збитку) господарюючих суб'єктів, що стало поштовхом для утвердження тих же госпрозрахункових принципів господарювання. Це допомогло сільськогосподарським підприємствам у здійсненні процесів оптимізації, їхньої спеціалізації, кооперування, забезпечення матеріально-технічними ресурсами, формування трудових колективів, управління й вивчення системи оплати праці.

Тому можна твердо заявити, що цей період наукової діяльності Інституту характеризується як організаційно-визначений по основних напрямках функціонування аграрної економіки, бо саме життя вимагало конкретного направлення по всіх актуальних питаннях господарської практики, і з цими завданнями науковці повністю впоралися. З позицій пройденого часу нині можна стверджувати, що закладені в практику діяльності й життя селян принципи госпрозрахунку лягли в основу утвердження самостійності України та є визначальними і в нинішній час в обговоренні напрямів її розвитку.

Початок становлення й розвитку Інституту характеризуються розробками таких наукових досліджень, як розкриття проблем щодо організаційного зміцнення господарюючих суб'єктів, визначення ролі МТС у розвитку колективного господарювання, обґрунтування шляхів збільшення виробництва продукції землеробства і тваринництва, зниження її собівартості, удосконалення системи обліку й звітності та інших не менш актуальних напрямів.

Інститут вів підготовку наукових кадрів – почала працювати аспірантура, набір аспірантів щорічно збільшувався. За 1960 рік в аспірантурі навчалося 34 особи, а в наступному 1961 році – 58 осіб. Усього за 60 років діяльності Інституту аспірантську і докторську підготовку одержали близько 6000 осіб. При інституті функціонує центр із підготовки та здачі кандидатських екзаменів по всіх необхідних для аграрно-економічного про-

філю спеціальностях. Із 1990 року ведеться робота вченими радами по захисту докторських і кандидатських дисертацій із чотирьох економічних спеціальностей. Серед випускників аспірантури й докторантури такі відомі особистості в політичній і державній діяльності, як І.С. Плющ, В.А. Ющенко, П.Т. Саблук, Г.Й. Удовенко, І.Г. Кириленко, Г.М. Калетник, В.О. Кисельов, В.Ф. Шпак, В.Б. Шкляр, В.П. Ситник, Ю.Я. Лузан, В.П. Рябоконт, М.В. Гладій, А.С. Малиновський, М.П. Сорока, М.В. Вишиванюк, Б.К. Супіханов, Ф.О. Ярошенко, О.В. Сень, О.М. Царенко, М.Я. Шулежко, Е. Булігенов, Р.Т. Ковальова. В науці та освіті на керівних посадах працюють А.С. Даниленко, О.Н. Непочатенко, О.В. Скидан, Є.В. Імас, В.І. Аранчій, Ю.О. Лупенко, Я. Карич, Е. Деліч, Х.Х. Кусаїмов та інші, які нині обіймають посади завідувачів кафедр, ректорів та проректорів діючих вузів.

Активно працював колектив Інституту над проведенням республіканських і зональних наукових конференцій, семінарів, нарад, читанням лекцій з основних проблем економіки аграрного виробництва. Підготовка до видання наукових праць, монографій, рекомендацій була важливою складовою його діяльності. З актуальних проблем аграрної економіки видано понад 2000 наукових книг.

Для посилення впливу Інституту на економічні процеси в аграрній сфері в 1996 році на громадських засадах було створено Конгрес учених економістів-аграрників. Засідання його відбувалися, як правило, на початку кожного року з тим, щоб працюючі в різних регіонах науковці керувалися узгодженою ідеологією. Членами Конгресу стали всі доктори економічних наук, професори, які працюють в аграрній сфері. Вважаю, що наявні нині в аграрній економіці позитивні результати можна віднести до активу роботи Конгресу, завдяки якому відбувалася консолідація та координація зусиль науковців. У центрі роботи Конгресу завжди були провідні вчені, науковці інституту й аграрної сфери І.І. Лукінов, М.В. Зубець, В.П. Ситник, В.Г. Геєць, П.Т. Саблук, М.П. Вітковський, О.М. Шпичак, М.Й. Ма-

лік, В.Я. Месель-Веселяк, П.І. Гайдуцький, В.Г. Андрійчук, Б.Й. Пасхавер, М.Я. Дем'яненко, Г.Г. Кірейцев, В.Й. Шиян і багато інших, а також іноземні учасники – С. Джонсон, В.Г. Гусаков, Г.А. Калієв, І.І. Ушачов, В.С. Дога та інші.

Неабияку допомогу у виконанні функцій Інституту відіграв заснований за його ініціативою журнал “Економіка АПК” (Саблук П.Т., Крисальний О.В. і створене при інституті видавництво (Саблук П.Т., Скупий В.М.). З їх організацією в Інституті з'явилася можливість “обнародувати” результати наукових досліджень, думки вчених щодо розв'язання тих чи інших завдань. На нинішній час журнал є одним із найвідоміших видань України. За період існування цього видання в ньому опубліковано близько 7000 статей науковців та виробників України. Журнал сприяв захисту докторських і кандидатських робіт докторантів й аспірантів, які потім ставали активними науковими співробітниками Інституту, наукових установ України, управліннями органів влади та виробниками регіонів України.

За весь період його функціонування особлива увага приділялася створенню високоінтелектуального кадрового потенціалу, здатного розв'язувати складні проблеми розвитку аграрної економіки України. Значний внесок у становлення і розвиток інституту, проведення наукових досліджень, крім керівників інституту, належить: А.Ф. Чайковському, О.М. Онищенку, П.Г. Дубінову, Б.М. Середенку, І.Й. Дорошу, І.І. Жадану, М.Я. Кушвіду, В.Н. Зимовцю, М.П. Вітковському, Л.С. Пристапчуку, П.Ф. Веденічеву, В.Я. Месель-Веселяку, В.М. Скупому, В.Г. Більському, П.П. Німчинову, Й.С. Пасхаверу, М.І. Нижньому, Б.З. Харченку, М.Д. Кошляку, С.Г. Криштабу, М.А. Ящуку, В.Б. Моссаковському, Л.К. Суку, В.І. Криворучку, Г.М. Підлісецькому, М.Х. Вдовиченку, О.А. Бугуцькому, В.І. Бойку, І.Х. Степаненку, О.М. Шпичаку, М.Я. Дем'яненку, В.В. Юрчишину, М.Ю. Коденській, К.І. Якубі, В.Ю. Протасову, М.С. Дроздову, Б.К. Скирті, В.І. Котелянцю, М.Ф. Кропивку, А.А. Фесині, Д.В. Полозенку, Ю.С. Коваленку, О.А. Рябчику, М.І. Щуру, А.П. Опрі, В.І. Жміньку,

М.М. Федорову, М.М. Олійнику, М.П. Поліщуку, М.Й. Маліку та іншим.

Як теоретичні, так і практичні напрацювання Інституту одержали схвалення не тільки в Україні, а й за її межами. В Інституті постійно вдосконалюються теоретичні основи практичної економіки в аграрній сфері. Слід підкреслити, що така теорія має бути визначальною і на перспективу. Необхідний досвід для цього є. В інформаційно-аналітичній системі “Бібліометрика української науки” станом на березень 2015 року розміщено вибірку 100 найбільш цитованих учених, усіх профілів за h-індексом (кількістю статей науковця, на які є посилення), де за порядковим 21-м номером прізвище П.Т. Саблука.

Значний внесок у розвиток економічної науки належить І.І. Лукінову. Ним було започатковано проблемний принцип організації економічних досліджень, оцінки макроекономічних процесів в агропромисловому комплексі. За безпосередньої участі І.І. Лукінова були розгорнуті наукові дослідження в напрямі від організаційних параметрів до вартісного опосередкування всіх складових виробничих процесів, забезпечення прибутковості діяльності господарюючих суб'єктів. З цією метою досліджувалося місце кожного фактора в економічному регулюванні виробництва, одержанні фінансових результатів – прибутків чи збитків. Було проведено економічну оцінку земель. Проте тематика економічних досліджень не охоплювала зростаючих потреб сільського господарства.

Життя вимагало глибших наукових розробок. Враховуючи вимоги, що висувалися, спираючись на високий ступінь зрілості вчених економістів, організацію проведення наукових досліджень в Інституті було перебудовано за проблемним принципом. Дослідницька діяльність зосереджувалася на економічних проблемах використання землі, підвищенні економічної ефективності основних фондів, капітальних вкладень і нової техніки, удосконаленні організації, нормування й оплати праці, економічному регулюванні аграрного виробництва, удосконаленні розміщення та спеціалізації сільського господарства, методів дослідження, планування, обліку й аналізу сільськогоспо-

дарського виробництва на основі застосування прикладної математики та обчислювальної техніки.

З ініціативи І.І. Лукінова було започатковано видання наукових доповідей-аналізів, які надсилалися керівним органам країни й одержували позитивну оцінку як управлінців, так і наукової громадськості. На підставі глибокого економічного аналізу було порушено питання диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію. Підсумком багаторічних досліджень стала фундаментальна праця – монографія І.І. Лукінова “Відтворення і ціни”, в якій розвинено теорію відтворювальних процесів в аграрній сфері, проаналізовано структуру суспільного виробництва, економічні взаємозв’язки, цінову систему та її функції у відтворювальному процесі. Дано глибоку характеристику процесу формування цін і системі їх взаємоузгодження, визначальної ролі оптових цін на промислові товари, досліджено рух та вплив на виробництво закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, значення стабільності державних роздрібних цін й обґрунтовано економічні основи їх регулювання.

У цей період опрацьовано пропозиції щодо розвитку і спеціалізації сільськогосподарського виробництва по природно-економічних зонах України, організації аграрно-промислових об’єднань із раціональним кооперуванням сільськогосподарських підприємств. Розроблено рекомендації щодо розвитку міжгосподарської кооперації, в яких визначено закономірності, принципи, організаційні форми й типи міжгосподарських підприємств і об’єднань, етапи їх формування, схеми управління й економічних відносин. Ці розробки були схвалені вищестоячими органами України. У дослідження цієї проблеми зробили значний внесок І.І.Лукінов, І.І. Жадан, П.Г. Дубінов, О.В. Крисальний, В.Я. Месель-Веселяк, В.І. Криворучко, П.Т. Саблук.

Під керівництвом В.В. Юрчишина, І.Х. Степаненка, М.Ф. Кропивка, С.О. Юшина, В.М. Малеса, В.В. Россохи проведені плідні дослідження з питань управління виробництвом, результати яких знайшли широке запровадження. В Інститу-

ті було опрацьовано систему управління сільськогосподарським виробництвом у ланці “підприємство-район”. Підготовлені рекомендації щодо удосконалення структури управління й організації диспетчерської служби, розроблені Положення про основні функції та нормативи штатної чисельності керівних працівників, спеціалістів і обслуговуючого персоналу для управлінь сільського господарства районів.

Питаннями ефективного використання капітальних вкладень та формування матеріально-технічної бази в сільському господарстві активно займалися І.Й. Дорош, В.Г. Більський, В.І. Котелянець, Г.М. Підлісецький, М.І. Кісіль, О.В. Захарчук, П.А. Стецюк; організації оплати, нормування й продуктивності праці у виробництві сільськогосподарської продукції – М.І. Нижній, М.П. Поліщук, Л.С. Пристапчук, О.А. Бугуцький, В.С. Діесперов, Г.І. Купалова, К.І. Якуба, Ю.О. Лупенко; оцінки та раціонального використання земельних ресурсів – Б.З. Харченко, М.М. Федоров, С.Г. Криштаб; меліорованих земель О.І. Здоровцов, В.І. Жмійко; організації заготівель сільськогосподарської продукції й фінансового забезпечення аграрних підприємств – В.Ю. Протасов, Д.В. Полозенко, С.С. Осадець, М.З. Сидоренко, І.В. Едельштейн; обліку – М.А. Ящук, П.Т. Саблук, В.М. Жук, Л.К. Сук, В.Б. Моссаковський та інші.

Значний доробок попередників у розвитку наукової думки втілений у подальше поглиблення й розвиток сільськогосподарського виробництва, адже протягом 1976–1985 років у сільському господарстві держави і в Україні в цілому відбувалися значні зміни в розвитку інтенсифікації виробництва. На селі помітно зросли обсяги капіталовкладень за рахунок будівництва птахофабрик, тваринницьких комплексів, тепличних комбінатів, уведено в дію нові зрошувані й осушувані землі, проводилася хімічна меліорація і т.п. Така участь науковців була на часі та давала плідні результати. По розв’язанню цих проблем сформувалася співдружність колективів, оскільки наукові дослідження проводилися в тісній координації з Інститутом економіки АН України,

економічним науково-дослідним інститутом Держплану України. Слід наголосити також на тісній співпраці з Білоруським НДІ економіки сільського господарства і профільними інститутами країн Прибалтики, Росії та Республік Середньої Азії.

Будь-які рекомендації передбачали показники очікуваного соціально-економічного ефекту, тобто результативність пропозицій була покладена як принцип в основу наукових розробок. Рекомендації визначали певні параметри прогнозованого об'єкта, процесу, організації, етапів досягнення поставленої мети. Слід зазначити, що науково-дослідна робота колективу чи окремого науковця підпорядковувалася відповідним директивам, програмам тощо. Але не слід розуміти це так, що наука того часу працювала в комфортних умовах і не вимагала особливих зусиль для розв'язання поставлених завдань. У той період особисті селянські господарства не вважалися типом суспільної організації продовольчого забезпечення. Тому всі розробки стосувалися розвитку агропромислового комплексу як цілісної системи, так і його міжгалузевих формувань, таких як АПО, РАПО й інших структур. Значну їхню частину було сформовано за участю Інституту (АПК "Смотрич", АПК "Ніжинський", АПК "Рось", АПК "Тячівський" та ін.).

Треба зазначити, що Україна була полігоном (у доброму розумінні цього слова) опрацювання багатьох НОУ-ХАУ того часу, базою передового досвіду. Стосовно теоретичних питань із проблеми агропромислової інтеграції того періоду, то слід ще згадати таких відомих учених, які досліджували ці питання, передусім О.М. Онищенко, Г.О. Колесника, Ю.П. Лебединського, П.П. Борщевського, В.П. Мертенса, Л.І. Касьянова, П.П. Руснака й ін. Вагомий внесок у наукові розробки цього періоду таких учених Інституту як В.І. Бойко, В.Я. Месель-Веселяк, М.Ю. Коденська, В.І. Криворучко, М.І. Щур, М.С. Дроздов, В.Я. Амбросов, О.М. Шпичак, М.Я. Дем'яненко, М.П. Кононенко, Л.С. Краснокутська, О.О. Лук'яненко, Л.В. Федорова, В.М. Беззуб, П.М. Кривонос, Я.К. Білоусько, В.Л. Товстопят, Ю.С. Коваленко, О.І. Ковтун, П.В. Щепієнко, М.Й. Малік, В.М. Малес,

І.С. Харитончик та ін. Визначені для Інституту функції не можливо було б виконувати в один із найвідповідальніших періодів (1990–2006 рр.) не тільки його діяльності, а й у житті України, якби не були здійснені раніше всі вищезгадані наукові дослідження.

Особливу відповідальність було покладено на науковців у період директорства П.Т. Саблука. Україна стала незалежною державою. Треба було відповісти, якою в ній повинна бути економіка, в т.ч. в аграрній сфері; що позитивне слід використати від наукових розробок попередніх періодів, а що відкинути як непотрібне; які нові напрями необхідно розробити. Саме виходячи з таких позицій, науковці цього періоду по проблемах ціноутворення, земельних відносин, організації виробництва, оплати праці, фінансів та інформатизації запропонували суспільству схему і складові аграрних трансформацій при освоєнні ринкової системи господарювання як найбільш прогресивної. Саме завдяки реформам, що підтверджує нинішня реальна дійсність, аграрна сфера стала визначальною в становленні державності нашої країни. Необхідно підкреслити, що на той час Інститут був єдиною науковою установою України, що взяв на себе таку відповідальність, і це привело до відзначення докладених зусиль: її керівника нагороджено "Золотою зіркою" Героя України, а Інститут визнаний Національним науковим центром.

Великі завдання стоять на сучасному етапі. Вкрай необхідно дати відповідь, якою повинна бути економіка в об'єктивних умовах децентралізації влади. На наш погляд, мова повинна йти про розвиток територій, а це, насамперед, – розквіт аграрного виробництва. Розвинутою та перспективною буде держава, коли такими є її території. Одночасно повинна розв'язуватися проблема забезпечення економічного інтересу до життя і праці людей, які проживають на сільській території.

Насамперед, це створення належних умов для їх соціального облаштування. Заради цього українці добивалися незалежності й зобов'язані вибудовувати державу. На цих позиціях стоїть агроекономічна наука та її агроекономічне середовище, в якому функ-

ціонує Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки”.

Нині виникла потреба обґрунтування питання стосовно того, як прискорити втілення в життя процесу освоєння ринкової економіки. Можна стверджувати, що науковий колектив Інституту в цей непростий період готовий дати відповідь на згадану проблему. Вже є напрацьований наукою досвід. Україна визнана світом як країна з ринковою економікою, і це є також заслугою науковців Інституту. Хоча не всі складові економічного механізму ще функціонують на ринкових засадах, але вина науки в цьому мізерна. Вони нею відпрацьовані, апробовані й передані в усі керівні інстанції держави.

Якщо наукові напрацювання ще не реалізовані, то причиною цього є дія окремих політичних сил, їхніх представників в органах державної влади та управління. Так, ще у 1990–1995 роках українською аграрно-економічною наукою теоретично було відпрацьовано зміст реформ, їхні складові, напрями і послідовність здійснення, які йшли в ногу з процесами, що відбувалися в країнах Балтії, Чехії, на території колишньої НДР та значно випереджали Болгарію, Румунію, Словаччину, інші країни колишньої соціалістичної співдружності. Але через опір опозиційних сил в Україні вони загальмувалися і продовжують гальмуватися до цих пір. Тому й не досягнуто бажаного результату, бо відомо, що краще їх було б не розпочинати, ніж зупинитися на стадії незавершеності. Але навіть за цих умов сільське господарство внесло і вносить найвагоміший вклад у державотворення.

Із цієї причини селяни за роки незалежності держави щорічно втрачали і втрачають близько 200 млрд грн прибутків. Такі втрати продовжують мати місце. Нині думки науковців інституту однозначні в тому, що невизнання ресурсу землі капіталом (активом), ціноутворювальним фактором, недержання від нього доходів нарівні з іншими видами ресурсів, неврахування цього ресурсу в усіх складових економічного механізму, цінні та фінансові проблеми агропромислового виробництва в ринковій системі господарювання неможливо розв’язати. Наукові напрацювання з цих питань є. Треба добитися

їх освоєння і забезпечити втілення на практиці. Це дасть простір для вирішення інших питань.

Зокрема, всім громадянам України, її керівному складу повинно стати зрозумілим, що розвиток аграрного сектору залежить від забезпечення відповідних економічних умов господарювання. До цих пір держава не створила належного економічного механізму розвитку сільського господарства як галузі з уповільненим оборотом капіталу, порушується об’єктивний економічний закон вартості.

У свій час завдяки науковому обґрунтуванню та наполегливості вчених Інституту уряд прислухався до їхніх пропозицій щодо необхідності значної економічної підтримки галузі. На березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС було прийнято широкомасштабну програму механізації, меліорації, хімізації сільського господарства. За рахунок держави побудовано зрошувальні й осушувальні системи, проводилися культуртехнічні заходи з гіпсування засолених і вапнування кислих ґрунтів. Держава регулювала ціни на матеріально-технічні ресурси, пальне та добрива таким чином, щоб сільське господарство працювало прибутково, виробництво сільськогосподарської продукції дотувалося. У результаті галузь почала розвиватися і до 1990 року було досягнуто відомих зрушень у позитивному напрямі.

Проте, незважаючи на значні капітальні вкладення держави, сільське господарство України, як основна складова АПК на найкращих у світі за якістю землях, все ще мало незадовільні умови відтворення. За рівнем розвитку й забезпечення населення продовольством сільське господарство України відстає від передових країн Європи та США. Основною причиною такого стану є відсутність економічної заінтересованості в результатах сільськогосподарського виробництва його учасників – селян, непоєднаність колективних і державних інтересів із заінтересованістю хліборобів.

Таке становище вимагало реформування вітчизняного аграрного сектору, розвитку форм господарювання на селі, економічного механізму ринкового змісту, дати відповідь на запити часу, розв’язувати завдання, що

виникали не за вказівками вище, а власними силами і, зокрема, які були сформовані в Інституті.

Першоосновою аграрної реформи були напрацювання науковців із питань необхідності поглиблення господарського розрахунку, посилення при певних аспектах виробничої діяльності та підвищення ролі приватної ініціативи працівників сільськогосподарського виробництва. Запровадження підрядних і орендних форм господарювання було “зародком” сучасних аграрних перетворень, тобто наступні кардинальні зміни в системі господарювання не виникли на “порожньому” місці, вони мали глибоке теоретичне обґрунтування в працях І.І. Лукінова, П.Т. Саблука, В.В. Юрчишина, П.І. Гайдучького, О.А. Бугуцького, М.І. Нижнього, М.П. Вітковського, Д.В. Полозенка, О.В. Крисального, М.Я. Дем’яненка, В.Я. Месель-Веселяка, М.Й. Маліка, О.А. Рябчика, В.І. Бойка, О.М. Шпичака, М.Ф. Кропивка, В.С. Дієсперова, М.Я. Кушвіда, Ю.О. Лупенка, Л.В. Романової.

Подолання відчуження працівника від власності, ініціативність та особисті показники, колективна праця з визначенням місця і внеску кожного в колективний результат стали невід’ємною складовою наукових досліджень. Із 1991 року почали формувати програми й тематику досліджень відповідно до вимог апробованої в цивілізованих країнах світу ринкової економіки. У межах виконання напрямів досліджень відпрацьовували відповідну проблематику.

Опрацювання методів переведення аграрних відносин в Україні на прогресивні здійснювали науковці, які досліджували соціально-економічні проблеми села (Саблук П.Т., Юрчишин В.В., Малік М.Й., Бойко В.І., Крисальний О.В., Булавка О.Г., Якуба К.І., Бородіна О.В.). Вчена рада Інституту аграрної економіки у 1989 році розглянула їх і схвалила.

Мотивацією реформування майнових відносин на селі був інтерес селян до власності. Паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств розглядалось як початок реального переходу до приватної власності та наділення селянина статусом власника. Помітним явищем в інституті бу-

ла підготовка низки методичних і практичних матеріалів з проблеми формування підприємницького мислення на мікроекономічному рівні. На основі цих досліджень розв’язується проблема створення внутрішньогосподарського економічного механізму, де економічні інтереси працівників є визначальним фактором зростання ефективності виробництва у підприємствах з колективними формами організації виробництва.

Науковцями цього напрямку здійснено системний аналіз розвитку аграрних відносин, причин наслідків аграрної кризи, опрацьовано теоретичні засади місця й ролі аграрної політики в системі державотворення, поглиблено науково-методологічні основи селянського питання в сучасних аграрних відносинах, підходи до прогнозування соціально-економічних результатів аграрної реформи, підвищення надійності кадрово-управлінського забезпечення розвитку аграрного сектору економіки, здійснено аналіз формування різноукладності в ньому.

Поряд із цим важливими напрямками досліджень були соціальні питання, результатом вивчення яких стала розробка теоретико-методологічних і прикладних засад відтворення сільського населення та прогноз демографічного розвитку села, реформування системи управління соціальним розвитком сільських громад, поліпшення структури доходів сільського населення, формування соціальної політики держави на основі соціальних стандартів.

Проводилися дослідження тенденцій соціальних, економічних, ресурсозабезпечувальних процесів у сільському господарстві й на селі. Виявлено, що органи державної влади недостатньо приділяють уваги розв’язанню проблем у частині підвищення пенсій, заробітної плати. Розроблено науково-методологічні та організаційно-методичні основи стратегії розвитку сільського господарства, рекомендації щодо паювання, виділення в натурі й використання майна реорганізованих колективних сільськогосподарських підприємств, де визначено правові форми розпорядження майном як спільною частковою власністю, заходи щодо побудови орендних відносин; розроблено рекомендації з адаптації управління сільсь-

когосподарським підприємством до ринкових умов.

У рамках підтримки процесів розвитку зовнішньої торгівлі АПК України з країнами СНД обґрунтовано вплив вітчизняного аграрного капіталу на перебіг процесів, пов'язаних із забезпеченням зовнішньоторговельних зв'язків; опрацьовано можливі зміни зі вступом України до СОТ, заходи державної підтримки та регулювання на економічно-правовому рівні. З цією метою в інституті був створений відділ зовнішньоекономічних зв'язків з участю науковців якого (Фесина А.А., Власов В.І., Пугачов М.І., Саблук В.П.) розробляли умови врахування особливостей аграрної сфери при вступі й забезпеченні функціонування України у Світовій організації торгівлі.

Питання розвитку науки знайшли відображення у розробленій концепції розвитку аграрної науки в Україні, обґрунтовано її стан і суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності, організаційної побудови, інформаційної бази аграрної науки та її перспективного розвитку. Були розроблені перспективні напрями розвитку техніко-технологічного забезпечення комплексної механізації конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва на період 2006–2020 років; теоретико-методологічні та науково-прикладні засади розвитку ринку інновацій, їх використання в агропромисловому виробництві; опрацьовані теоретико-методологічні засади створення інноваційної продукції комерційного спрямування (Крисальний О.В., Курило Л.І., Тивончук С.О.).

Важливий блок питань розвитку аграрного сектора, пов'язаний із земельними відносинами та організацією виробництва, вирішувався науковцями відділення організації виробництва та земельних відносин (В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров, О.В. Ходаківська). Наукові дослідження вченими з цих проблем велися в двох основних напрямках. Перший – питання розвитку інтегрованих господарських формувань, фермерських і особистих господарств населення; другий – опрацювання наукових основ розвитку земельних відносин, раціонального використання й охорони земель в умовах аграрної реформи. Результатом досліджень

цього напрямку стали рекомендації колективу науковців щодо реструктуризації підприємств та їх підрозділів у напрямі їх організаційного удосконалення, поліпшення організаційно-технологічних складових нових формувань, обґрунтування важливих аспектів регулювання організаційно-економічних відносин між підрозділами товаровиробників-власників.

Колективом науковців розроблено пропозиції щодо організації ефективного виробництва в господарських формуваннях ринкового типу, в яких опрацьовано засади вдосконалення законодавчо-нормативної бази розвитку агропродовольчого сектору й підвищення ефективності функціонування різних господарських формувань у пореформений період, обґрунтовано прогностичні параметри їхньої діяльності: опрацьовано програму розвитку сільського господарства в Україні до 2020 року.

Велика увага приділялася дослідженням у системі земельних відносин, які втілено у розробці методологічних і організаційно-економічних основ трансформування земельних відносин до ринкових умов, стосовно яких обґрунтовано пропозиції щодо формування й функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення та його інфраструктури, удосконалення орендних земельних відносин, опрацювання методичних підходів щодо грошової оцінки сільськогосподарських земель.

Результати знайшли втілення у відповідних розділах до Законів України “Про загальнодержавну програму використання та охорони земель”, “Про державну агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення”.

У наукових доробках вагоме місце посідають проблеми розвитку форм господарювання й створення ринку продовольства. Розроблено методикку побудови моделі інтегрованих формувань та економічний механізм взаємовідносин учасників. Висновок про те, що створення життєздатних інтегрованих формувань можливе тоді, коли сільськогосподарські виробники стануть реальними співвласниками переробних підприємств, не втратив актуальності й нині.

Відділенням ціноутворення та інфраструктури ринку (Шпичак О.М., Зимовець В.Н., Худолій Л.М., Шпикуляк О.Г., Воскобійник Ю.П.) опрацьовано теоретичні і практичні аспекти нетрадиційних підходів до проблеми ціноутворення. Реформування системи ціноутворення в Україні започатковано Законом “Про ціни і ціноутворення”. У процесі дослідження розкрито механізм міжгалузевого цінового паритету в АПК, економічні й соціальні наслідки ціноутворення.

Запропоновано механізм цінової підтримки, який передбачає запровадження цін підтримки на основні види сільськогосподарської продукції та еквівалентних цін (цін відтворення, що забезпечують сільськогосподарським товаровиробникам ціновий паритет).

У контексті програмних досліджень і передбачених ними завдань обґрунтовано найважливіші напрями здійснення підтримки виробників, механізм ціноутворення та пропозиції щодо формування цін на засоби механізації у тваринництві й кормозабезпеченні, опрацьовано методологічні основи формування ціни праці та стимулювання ефективного її функціонування.

Переважну більшість результатів досліджень було враховано у проєкті “Концепції реформування трудових відносин у сільськогосподарських підприємствах”, “Концепції реформування оплати праці в Україні”.

Розроблено теоретичні й методологічні основи ціноутворення на продукцію АПК, стратегію розвитку і механізм функціонування інфраструктури ринків сільськогосподарської продукції та продовольства в Україні в умовах ринкових відносин; удосконалення ціноутворення на продукцію АПК з урахуванням попиту й пропозиції; обґрунтування механізму поєднання вільного ціноутворення з елементами державного регулювання цін та доходів сільськогосподарських товаровиробників; розробка методології визначення рівнів заставних цін, цін підтримки на продукцію.

Результати дослідження використані у законодавчо-нормативних матеріалах: Законах України “Про державну підтримку сільського господарства України” (2003–2005 рр.); “Про ціни і ціноутворення на

сільськогосподарську продукцію” й “Про паритет цін на сільськогосподарську продукцію та спожиту в сільському господарстві промислову продукцію і послуги” (2002 р.); “Про зерно та ринок зерна в Україні” й змін до нього (2001–2005 рр.); “Про молоко та молочні продукти” (2002–2004 рр.); “Про м’ясо та м’ясні продукти” (2003 р.); “Про внесення змін до Закону України “Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства”; Про запровадження в народногосподарському комплексі показника норми прибутку” (2001–2003 рр.).

Проводилися дослідження проблеми методології аналізу, оцінки основних засобів та ціноутворення на матеріально-технічні ресурси (Підлісецький Г.М., Захарчук О.В., Герун М.І.), у контексті яких обґрунтовано методологію аналізу й оцінки основних засобів; розроблено проєкт методичного посібника з питань реформування власності в АПК та захисту майнових прав селян.

Відділенням фінансових відносин (Дем’яненко М.Я., Стецюк П.А., Навроцький С.А., Тулуш Л.Д.) розв’язувалася проблема створення фінансового механізму господарювання й ринку фінансів. Визначено, що з освоєнням ринкової економіки значно посилюється роль фінансової діяльності в господарюванні. Розроблено концепцію фінансово-кредитного механізму аграрного сектора економіки. Дослідженнями встановлено, що кредитна система потребує вдосконалення та розвитку. У сільській місцевості необхідно створити комерційні банки, земельний банк, кредитні кооперативні структури й удосконалювати механізм оподаткування доходів сільськогосподарських товаровиробників.

Розроблено концепцію податкової політики в агропромисловому комплексі з урахуванням специфіки сільськогосподарського виробництва, виділено напрями удосконалення податкового механізму. Відповідні пропозиції направлялися в Кабінет Міністрів і Комісію Верховної Ради України. Розроблено методичні рекомендації з формування ринків фінансових ресурсів та концепцію розвитку фінансових агропромислових груп. Встановлено, що вихідною умовою для формування дійового фінансового меха-

нізму в аграрній сфері є відображення в ньому специфіки аграрної галузі з урахуванням фінансового стану.

Вивчалася проблема формування системи й механізмів фінансово-кредитного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників у ринкових умовах, у контексті яких було розроблено систему і механізми залучення кредитних ресурсів в аграрний сектор; пропозиції щодо вдосконалення системи та механізмів оподаткування при оптимізації податкового навантаження з урахуванням специфіки сільськогосподарського виробництва; обґрунтовано засади державної фінансової підтримки підприємств аграрного сектору АПК; пропозиції з удосконалення механізму страхового захисту сільськогосподарських товаровиробників; забезпечено обґрунтування напрямів розвитку акціонерних відносин в агропромисловому виробництві; розроблено рекомендації з удосконалення формування фінансових ресурсів фермерськими господарствами, що сприяло удосконаленню фінансово-кредитних відносин.

Важливим аспектом досліджень було інвестиційне забезпечення аграрної сфери. Розроблено пропозиції щодо його поліпшення в ринкових умовах (Кісіль М.І., Коденська М.Ю., Кожем'якіна М.Ю.). Досліджено інвестиційні процеси в АПК, їхню ефективність у галузевому ракурсі, визначено особливості й механізми реалізації інвестиційної стратегії та політики в аграрному секторі економіки, методичні рекомендації щодо уточнення складу і вартості та відтворення пайових фондів майна реорганізованих сільськогосподарських підприємств; здійснювалося постійне удосконалення майнових відносин у реформованих сільськогосподарських підприємствах, порядку використання й розпорядження майном, що знаходиться у спільній частковій власності колишніх членів колективних сільськогосподарських підприємств.

В умовах освоєння інформаційних технологій значну увагу приділено проблемі вдосконалення бухгалтерського обліку, формування системи та механізмів обліково-аудиторського забезпечення сільськогосподарських підприємств у ринкових умовах (Саблук П.Т., Жук В.М., Моссаковський В.Б.,

Яшук М.А., Сук Л.К., Мельничук Б.В.), у контексті якої здійснювалася оцінка стану формування системи бухгалтерського забезпечення приватного і державного управління АПК в нових умовах господарювання. За розробками Інституту й нині організована система ведення обліку, економічного аналізу та аудиту не тільки в Україні, а й у країнах СНД.

Набули розвитку дослідження з розробки теоретико-методологічних засад організації та інформатизації управління аграрним сектором економіки країни у післяприватизаційний період (Кропивко М.Ф., Россоха В.В., Юшин С.О., Немчук В.П., Ковальова О.В., Ксенофонов М.М.), опрацьовано концептуальні засади й пропозиції щодо вдосконалення управління агропромисловим виробництвом, методологічні та методичні підходи до організації управління в сільськогосподарських підприємствах на засадах маркетингового і результативного управління.

На основі проведених розробок підготовлено проекти: Указу Президента України “Про національну дорадчу службу”, “Програма інформатизації АПК на період до 2020 року”, “Типове положення про районну інформаційно-консультаційну службу АПК України”, створено програмно-методичний комплекс “Прогноз” для прогнозування дохідності продукції рослинництва.

Можна з упевненістю стверджувати, що протягом усього періоду функціонування Інститут аграрної економіки, який із 2004 року є Національним науковим центром, повною мірою відповідав своєму головному функціональному призначенню – в науковому плані з теоретичного і практичного погляду ініціювати й домагатися разом із координуючою системою здійснення всіх прогресивних явищ в економіці агропромислової сфери. Забезпечення виробництва і переробки високоякісної продукції в необхідних для держави обсягах, прибутковості всіма суб'єктами господарювання, розв'язання соціальних проблем сільського розвитку – головне завдання діяльності Інституту на всі роки його існування. Цій меті мають бути підпорядковані програми та тематика досліджень по всіх складових аграрної економіки всіма її виконавцями.

У найближчій перспективі завдання агропромислового комплексу – виробництво сільськогосподарської продукції в обсягах, що гарантують продовольчу безпеку України, забезпечують раціональні норми споживання продовольства населенням, формування експортного потенціалу.

Для вирішення питань, які постійно виникають перед аграрною сферою України, повинен бути забезпечений економічний інтерес держави і людей до виробництва сільськогосподарської продукції, створення рівних можливостей для розвитку виробництва конкурентоспроможної продукції в різних господарських формуваннях; відпрацювання дієвих економічних механізмів стимулювання розвитку сільськогосподарського виробництва (цінова, кредитна, податкова політики); організація в сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах великотоварного виробництва раціональних розмірів; підвищення рівня інтенсифікації виробництва продукції в рослинництві й тваринництві; широке застосування інноваційних енергозберігаючих технологій; залучення в галузь капіталу промислових підприємств, фінансових і сервісних структур шляхом організації високотехнологічного ефективного виробництва на основі земельних відносин ринкового змісту; формування сучасної матеріально-технічної бази підприємств достатнім виділенням кредиту, розробленням та реалізацією інвестиційних проектів; запровадження механізмів фінансової підтримки сільськогосподарських галузей, особливо тваринництва; формування мережі сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, кредитних спілок і професійних об'єднань; участь усіх господарських структур у вирішенні питань економічного та соціального розвитку сільських територій.

Слід приділити особливу увагу виробників сільськогосподарської сировини, підприємств з її переробки і владних структур розв'язанню проблем, що склалися в окремих галузях агропромислового комплексу і, передусім, у тваринництві, де треба зупинити спад та забезпечити дальше нарощування продуктивного поголів'я, насамперед корів, у господарствах усіх форм власності й господарювання; реструктуризувати кормову

базу, забезпечити необхідний рівень годівлі худоби та поліпшити якість кормів; підвищити продуктивність тварин і птиці й економічну ефективність виробництва продукції в усіх галузях тваринництва; прискорити запровадження досвіду господарств, які не допустили спаду виробничого потенціалу тваринництва та забезпечили розширене відтворення в галузі.

Особлива відповідальність покладена на Інститут і нинішнє покоління його науковців. Необхідно якомога скоріше завершити освоєння ринкової системи господарювання, що неможливо без запровадження його ринкових механізмів по складових аграрної економіки на всіх ділянках економічної діяльності й рівнях управління нею, повною мірою використавши для цього напрацювання науковців у попередні періоди функціонування Інституту. Адже можливим стало завдяки проведеним реформам скорочення відставання по узагальненому показникові продуктивності виробництва від країн Європи вдвічі. Якби ці реформи були завершеними до кінця, сільське господарство вийшло б на європейський рівень. Із цією метою слід забезпечити практичних працівників необхідними посібниками. Україна повинна не тільки ввійти до складу країн із розвиненою ринковою системою господарювання, а й знайти кращі за існуючі в них форми і методи, які б враховували особливості держави, менталітет українців у господарюванні. При цьому дуже важливо творчо застосувати прогресивні напрями розвитку держави, задекларовані її керівництвом, у рівній мірі, як і зневолювати нежиттєві її рішення. В цьому плані необхідно:

1. Направити в русло розвитку задекларований курс на децентралізацію управління. За великим рахунком, це сприятиме розвитку сільських територій і, природно, розташованих на них сільських населених пунктів, господарюючих суб'єктів. Це підтверджує світовий досвід.

2. У центрі інтересу децентралізації управління економікою повинна бути людина, яка проживає на сільській території. У зв'язку із розосередженістю виробництва вона повинна мати не гірші, а кращі за інші верстви населення країни умови проживан-

ня, роботи, соціальної облаштованості, транспортного зв'язку й т.п. Відвідання школи, лікувального, культурного чи спортивного закладу, по потребах – магазину тощо повинно стати предметом турботи органів місцевого самоврядування як само собою зрозуміле явище. Рівень заробітної плати селян повинен бути не нижчим на 30% (як у нинішній час) від середнього по країні, а вищим на цю величину. За такої умови українські емігранти повернуться на свою рідну землю, (а їх майже 7 млн осіб), організують робочі місця та забезпечать розвиток сільської території. Таким чином, слід створити умови життя і праці на селі на рівні, вищому ніж у місті. Для цього виходити з тієї теоретичної й практичної істини, що селянин – це не лише фізична особа, а людина з наявними в неї почуттями власника землі та обладнання для виробництва і соціального облаштування, рівнем одержання доходів. На цій підставі повинна будуватися система економічних і виробничих відносин, включаючи земельні й трудові.

3. Забезпечити функціонування земельних відносин у цивілізованому варіанті. Всім жителям держави, особливо керівного його прошарку, повинно стати зрозумілим, що без створення умов для розвитку земельних відносин розв'язати проблеми економіки аграрної сфери (диспаритетності, прибутковості, кредитування тощо), як і всієї держави, неможливо. Земельні відносини – це складові виробничих та економічних відносин держави, з ними слід рахуватися повною мірою. Зокрема, їх треба враховувати в системі розподільчих (через бюджет) і регулюючих (через ціну) відносин держави. А це справа владних органів держави, тому твердження науковців у такому підході повинно стати якомога вагомим.

4. негайно створити в країні схему управління ціноутворенням як нервової системи всієї економіки. Цінові стартові правила гри на продукцію (роботи, послуги) повинні бути однаковими для всіх без винятку галузей діяльності. Формування ціни виробництва (собівартості), планових нагромаджень (прибутку) або ціни пропозиції, правила встановлення на ринку ціни придбання, визначення прибутку і його розподілу (ком-

пенсації, недоплат) повинні бути однаковими для всіх галузей, передусім для сільськогосподарської, але з урахуванням участі ресурсу землі.

5. Домогтися поширення на агропромислове виробництво визначальної умови розвитку будь-якої діяльності в усіх сферах економіки – забезпечення економічного інтересу через власність, у т.ч. на землю, доходи, рівень оплати праці, преміювання за кращі результати роботи, економію витрат. Авансована у виробництво жива й уречевлена праця повинні стати рівноцінними факторами одержання кінцевого результату. Головною функцією держави в майбутньому має стати постійне забезпечення стабільних економічних “правил гри” і врахування при цьому особливостей функціонування агропромислової сфери. Тільки за цієї умови у виробників з'явиться інтерес до економії витрачання ресурсів, а отже, – до ефективного господарювання на селі.

6. Розвивати матеріально-технічну базу всіх суб'єктів господарювання аграрної сфери переважно за рахунок власних коштів суб'єктів господарювання, для чого слід створити їм умови для прибуткової діяльності та здійснення за рахунок цього необхідних відрахувань. Така база має забезпечити якнайповніше врахування природно-економічних умов виробництва, якісне зберігання й високотехнологічну переробку сільськогосподарської продукції.

Таким чином, тільки після розв'язання вищеперелічених вузлових передумов розвитку аграрної економіки (механізмів) можливими може стати вирішення питань такого змісту: організація та управління виробництвом, забезпечення матеріально-технічними ресурсами, оподаткування і страхування, концентрація і спеціалізація виробництва, його структуризація, освоєння внутрішнього та зовнішнього ринків.

Особливої уваги заслуговує одвічна економічна проблема – поетапне розроблення теоретичних основ розвитку відтворювального процесу в ринковому виробництві. Це вимагає глибоких знань і великих організаторських здібностей учасників ринку в конкурентному змаганні. Як складний конгломерат розвитку людського буття, аграр-

ний ринок поділяється на гаму специфічних сегментів, кожний з яких має свої теоретичні підвалини розвитку, що в свою чергу вимагає особливих наукових досліджень.

Виконання такого важливого завдання під силу тільки висококваліфікованому колективу вчених, яким повинен бути Національний науковий центр "Інститут аграрної економіки".

Стаття надійшла до редакції 31.03.2016 р.

* * *

Новини АПК

Весняні польові роботи в Україні вийшли на фінішну пряму

На 02.06.2016 р.

I. Хід польових робіт

Ярі зернові та зернобобові культури (з кукурудзою) при прогнозі 7,3 млн га посіяні на площі близько 7,3 млн га, або 98% до прогнозу (у 2015 р. – 6,8 тис. га), в тому числі:

ранні ярі зернові посіяні на площі 2,4 млн га, або 101% (пшениці – 167 тис. га, або 102%, ячменю – 1,8 млн га, або 100%, вівса – 213 тис. га, або 100% та гороху – 229 тис. га або 103%); кукурудза на зерно посіяна на площі 4,4 млн га, або 98% до прогнозу (у 2015 р. – 4,3 млн га); гречка – на 136 тис. га, або 104% (у 2015 р. – 117 тис. га); просо – на 90 тис. га, або 74% (у 2015 р. – 86 тис. га); рис – на 12 тис. га, або 102% (у 2015 р. – 12 тис. га); сорго – на 64 тис. га, або 76%.

Сівба цукрових буряків проведена на площі 284 тис га, що становить 101% до прогнозу (у 2015 р. – 238 тис. га).

Соняшник посіяно на площі 5,3 млн га, або майже 101% (у 2015 р. – 4,6 млн га).

Соя – на площі 1,8 млн га, або 91% (у 2015 р. – 1,9 млн га).

За узагальненими даними регіонів вся посівна площа сільськогосподарських культур в усіх категоріях господарств під урожай 2016 року очікується в межах 26,5 млн га, або на рівні 2015 року.

Зернові культури в усіх категоріях господарств прогнозується посіяти на площі 14,4 млн га, або 54% у структурі посівних площ, що відповідає нормативам оптимального співвідношення культур у сівозмінах, в тому числі із посіяних 7,1 млн га озимих зернових збереглися та продовжують вегетацію посіви на площі 6,9 млн га.

Сівба ярих зернових культур прогнозується на площі 7,3 млн га. При цьому структура зернового клину під урожай 2016 року може дещо зрости за рахунок площ кукурудзи на зерно та пізніх круп'яних культур.

II. Забезпеченість та використання мінеральних добрив

За оперативними даними областей з урахуванням перехідних залишків господарства задекларували про наявність 1066,0 тис. т поживних речовин мінеральних добрив, або 113% до заявки, в т.ч. азотних – 777 тис. т, або 115%, фосфорних – 166 тис. т, або 108%, калійних – 124 тис. т, або 103 % до заявлених обсягів.

Господарствами придбано на 16 тис. т поживних речовин більше, або на 6% порівняно з минулим роком.

Наразі ситуація із забезпеченням господарств мінеральними добривами не викликає занепокоєння, цінова ситуація на них є стабільною. З початку весняно-польових робіт господарствами внесено 930,0 тис. т поживних речовин, або на 62 тис. т більше минулорічного показника, в т.ч. підживлення азотними добривами озимих зернових культур проведено на площі 6,8 млн га, або 98% до потреби.

Наявні залишки мінеральних добрив у господарствах складають майже 121 тис. т поживних речовин, які будуть використані для підживлення пізніх культур.

III. Засоби захисту рослин

Заявлена потреба сільгоспвиробниками в ЗЗР для проведення комплексу польових робіт становить близько 28,1 тис. т, у т.ч. гербіцидів – 18,4 тис. т. Господарствами придбано 28,5 тис. т пестицидів, у т.ч. 18,4 тис. т гербіцидів, що складає 100% до заявки.

Господарства активно проводять хімічне пропонування сільськогосподарських культур. У цілому, станом на 02.06.2016 захист рослин забезпечено на площі 25,0 млн га, в т.ч. проти бур'янів внесено гербіциди на площі 15,0 млн га.

IV. Паливо

Технологічна потреба сільгосптоваровиробників у пальному на період весняно-польових робіт у 2016 році складає 461 тис. т дизпалива та 117 тис. т бензину.

Придбано 233 тис. т дизпалива та 57 тис. т бензину, що становить відповідно 51% та 49% до потреби.

Прес-служба Мінагрополітики України

УДК 631.15:338.244.47:339.92

*М.Ф. КРОПИВКО, доктор економічних наук,
професор, академік НААН, заслужений діяч науки
і техніки України,
завідувач відділу проблем галузевого і
територіального управління
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»*

Напрями реформування системи управління аграрним сектором в умовах децентралізації влади та розвитку євроінтеграційних процесів

Постановка проблеми. Важливим фактором ефективного функціонування аграрного сектору країни є запровадження управлінської системи, яка б адекватно відповідала виробничо-економічним відносинам і структурі сільськогосподарського виробництва, які суттєво змінилися за період ринкових трансформацій. Так, кількість сільськогосподарських підприємств нині становить 52543 од., із них 39428 фермерських господарств та лише 228 державних підприємств, у них зайнято близько 425,0 тис. працюючих. Крім того, функціонує майже 4,1 млн особистих селянських господарств населення, якими у 2014 році вироблено 44,7% загального обсягу валової продукції сільськогосподарства на 251438,6 млн грн (у постійних цінах 2010 р.), у тому числі 40,6% рослинницької й 54,5% тваринницької продукції.

Однак система управління аграрним сектором продовжує в основному ґрунтуватися на успадкованих від минулого недосконалих формах структурної організації та управління, невідлагоджених економічних відносинах приватних підприємств і господарств населення з державою, переважанні адміністративних методів централізованого управ-

ління галузевим розвитком. За оцінками експертного бізнес-середовища, розвиток аграрного підприємництва гальмується необґрунтованими адміністративними бар'єрами, корупцією, надмірним регулюванням, обтяжливою системою санітарного та фітосанітарного контролю, високим рівнем бюрократії й корупції. Неприятливий діловий клімат (у рейтингу Світового банку «Ведення бізнесу» Україна у 2015 році посідала лише 96 місце серед 189 країн світу) не сприяє залученню інвестицій у модернізацію сільського господарства і переробної промисловості для виробництва продукції високої якості з більшою доданою вартістю.

Сільськогосподарські підприємства, що раніше опікувалися розвитком об'єктів соціальної інфраструктури на селі, передали ці об'єкти у комунальну власність та в основному з цієї причини не фінансують розвиток соціальної сфери села. Особливо відчутною дана проблема постала у зв'язку з неконтрольованим розвитком вертикальних інтеграційних процесів з перерозподілом власності на селі. Крайнім проявом цих процесів став бурхливий розвиток транс-регіональних інтегрованих корпоративних агропромислових об'єднань і груп (так званих агрохолдингів), які нині контролюють майже 8,7 млн га (20,9%) сільгоспугідь краї-

---

© М.Ф. Кропивко, 2016

ни. Діяльність цих агровиробничих структур поряд зі значним підвищенням конкурентоспроможності агропромислового виробництва призводить до вимивання коштів із сільських територій та зростання соціальної напруги на селі через розвиток монополізації, перерозподіл власності й зниження життєвого простору для діяльності інших підприємств агробізнесу; загострення соціальних проблем на селі через вивільнення зайвих працівників і зростання безробіття; недонадходження податкових платежів у місцеві бюджети; поглиблення дисбалансу галузевої структури та нераціонального використання землі; недостатньої участі у розвитку сільських громад і територій; слабого суспільного контролю за їхньою діяльністю (аналіз результатів сільськогосподарської діяльності агрохолдингів детально висвітлено нами в публікації [7]).

Як наслідок – незважаючи на досягнуте у 2014 році порівняно з 1999-м (роком найбільшого спаду сільськогосподарського виробництва) зростання валового виробництва сільськогосподарської продукції майже в два рази (183,8%) й обсягів експорту продукції АПК майже в 13 разів, сільські жителі не відчули поліпшення свого життєвого рівня.

Якщо у 1999 році за межею бідності знаходилося 29,2% сільських жителів (дані Інституту демографії та соціальних досліджень, розраховані за відносним (національним) критерієм [4]), то у 2013 році – 34,1%. Майже у третини сільських населених пунктів відсутні суб'єкти аграрного бізнесу, які формують робочі місця, що в основному забезпечують доходи сільських жителів і надходження до місцевих бюджетів. При відсутності достатніх коштів у місцевих бюджетах органи місцевого самоврядування на селі нині в змозі лише утримувати належні їм соціальні заклади. Цих коштів у більшості сільських територіальних громад недостатньо навіть для простого відтворення соціальної інфраструктури села.

Фактично соціальна розбудова сільських територій є переважно сферою відомчої прерогативи міністерств та відомств соціального блоку виконавчої влади, які, здійснюючи управління соціально-виробничою

діяльністю за своїми напрямками й інтересами, що зазвичай не збігаються з інтересами окремих сільських поселень і регіонів, виділяють мізерні фінансові вкладення у розвиток сільських територій та діють нескоординовано. Як наслідок, села відмирають – за 2000-2015 роки з мапи України зникло 263 населених пункти, а в більшості малих сіл переважають люди похилого віку.

Для виправлення такого становища в Україні розпочато територіально-адміністративну реформу, яка передбачає децентралізацію влади. Проте в прийнятій з цією метою Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [5] більш – менш окреслені шляхи передачі від органів державної виконавчої влади на рівень місцевого самоврядування лише функцій управління соціальною сферою. Що ж до передачі функцій управління виробничою сферою, то в концепції системно це питання не проглядається. Але ж якісне поліпшення життєвого рівня сільських жителів, основою життєзабезпечення яких є сільськогосподарська і пов'язана з сільським господарством діяльність, можливе лише на шляху забезпечення комплексного розвитку сільського господарства й сільських територій. Ефективне використання земельних, водних і лісових ресурсів, прибуткове ведення сільського господарства, доходи сільських жителів від сільськогосподарської та пов'язаної із сільським господарством діяльності – основне джерело наповнення місцевих бюджетів.

Отже, в рамках існуючих секторальної управлінської системи, відомчих підходів і застосовуваних технологій управління галузевим розвитком “зверху – донизу” розбудова аграрного устрою, який у комплексі забезпечить розвиток конкурентоспроможного агропромислового виробництва й соціально-економічний розвиток сільських територій, неможлива. А це вимагає докорінних інституціональних змін не тільки в управлінні соціальним блоком держави, а також в організації й управлінні сільським господарством та АПК.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, пов'язані з проведенням адміністративної реформи, спрямованої на

децентралізацію влади та створення інституціональних передумов для забезпечення сталого розвитку сільських територій, останніми роками знаходиться в центрі уваги науковців і політиків. Зокрема, цим питанням присвячені публікації Е.М. Лібанової та М.А.Хвесика [9], Ю.О. Лупенка [7], І.О. Іртищевої, Ю.М. Хвесик і М.І. Стегней [2], О.М. Бородіної, Т.А. Заяць та В.І. Куценко [6], І.Г. Кириленка, В.Є. Івченка й В.В. Дем'янчука [3] та ін. Проте публікацій щодо спрямованості реформаційних змін в організації й управлінні розвитком сільського господарства в умовах децентралізації влади та євроінтеграції поки що недостатньо. Як наслідок, розробляються і реалізуються заходи в основному лише щодо дерегуляції господарської діяльності з метою зменшення корупційної складової в діяльності органів управління земельними ресурсами та агропромисловим розвитком. Однак не менш важливим є відпрацювання питань організаційної структури і технологій управління, спрямованих на забезпечення комплексності в розвитку сільського господарства й сільських територій.

Мета статті – висвітлення основних висновків і пропозицій за результатами досліджень колективу вчених ННЦ «Інститут аграрної економіки» з питань організації та управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій.

Виклад основних результатів дослідження. Наша країна вибрала євроінтеграційний шлях розвитку. Тому доцільно проаналізувати можливість запровадження й в Україні політики, яка з успіхом застосовується у спільній аграрній і соціальній політиці країн ЄС.

Тривалий період європейська політика щодо розвитку сільських територій не виділялася в окремий напрям. Однак з усвідомленням важливості комплексності розв'язання проблеми Європейське Співтовариство з 2007 року перейшло до формування та реалізації політики сільського розвитку, в основу якої покладено територіальний інтегрований підхід. Головною особливістю запровадженого в ЄС територіального інтегрованого підходу (на відміну від поши-

реного до цього секторального підходу) є його спрямованість на місцеві потреби і пріоритети сільського розвитку при провідній ролі у їх визначенні й вирішенні місцевих територіальних громад. Водночас підтримка місцевих програм, проектів та ініціатив здійснюється в рамках єдиної системи програмування, фінансування, реалізації й контролю виконання заходів із соціально-економічного розвитку територіально-адміністративних одиниць. Відповідно до цієї політики кошти Євросоюзу та країн-учасниць Співтовариства, що виділяються на підтримку розвитку сільського господарства і соціальний розвиток сільських громад, не розпорошуються між окремими відомствами, а концентруються в єдиних європейських фондах та аналогічних фондах країн – учасниць:

Європейському сільськогосподарському фонді сільського розвитку” (European Agricultural Fund for Rural Development – EAFRD), створеному згідно з регламентом Ради Європи №1698/2005 від 20 вересня 2005 року „На підтримку сільського розвитку»;

Європейському сільськогосподарському гарантійному фонді (European Agricultural Guarantee Fund – EAGF), створеному згідно з регламентом Ради Європи №1290/2005 від 21 червня 2005 року „Про фінансування спільної аграрної політики”.

Шляхом прийняття спеціальних національних законів визначені нормативні рамки цільового й ефективного використання цих коштів, які в загальних рисах, із незначними національними відмінностями, передбачають:

фінансову підтримку на конкурсних засадах місцевих інвестиційних проектів та громадських ініціатив за умови розробки, широкого суспільного обговорення й прийняття довгострокових програм розвитку сільських громад і територій, їх об'єднання в національні програми (в основному в часових рамках семирічного циклу довгострокового планування);

диференційований підхід до напрямів та обсягів розподілу коштів фонду залежно від стану розвитку територій країн і спрямування місцевих інвестиційних проектів. Так,

для Республіки Польща у 2007-2013 роках ЄС підтримувала місцеві проекти щодо: підвищення рівня конкурентоспроможності сільського та лісового господарства - мінімум 10 % виділених фінансів; із поліпшення навколишнього природного середовища та сільської місцевості – 25%, якості життя населення сільських територій – 10 %; заходів з активізації участі сільських громад і реалізації місцевих ініціатив – 2,5 % від загальної суми запланованого фінансування;

створення країнами – членами ЄС єдиного органу управління фінансовими ресурсами фонду як управлінської структури, яка організовує їх пропорційний розподіл та регулює взаємовідносини між органами місцевого самоврядування (переможцями конкурсів і замовниками робіт), галузевими міністерствами й відомствами (як виконавцями робіт, що надають послуги з виконання місцевих інвестиційних проектів розвитку сільських територій), та наднаціональними органами ЄС з управління розвитком сільських територій;

організацію прозорого громадського й адміністративного контролю за цільовим використанням виділених коштів організацією моніторингу результатів виконання кожного проекту (збільшення робочих місць, підвищення рівня заробітної плати, залучення приватних інвестицій, збільшення ВВП тощо).

Отже, і в Україні в умовах децентралізації влади та євроінтеграції для забезпечення комплексного розвитку сільського господарства і сільських територій доцільно раціонально поєднати територіально-самоврядну систему управління розвитком сільських територій та галузеву систему управління розвитком агропромислового виробництва.

Реформаційні заходи з удосконалення управління в аграрному секторі мають здійснюватися в рамках проведення адміністративно-територіальної реформи, спрямованої на підвищення інституційних і фінансових спроможностей сільських територіальних громад. Адже при децентралізації влади основні завдання (місії) інституціональних складових системи управління розвитком аграрним сектором, та зокрема сільським

господарством, суттєво змінюються. У стратегічному вимірі завдання центральних органів державної влади з питань аграрної політики, в тому числі й Міністерства аграрної політики та продовольства України, мають обмежитися виконанням функцій по забезпеченню продовольчої безпеки країни в цілому, сприянню розвитку експортного потенціалу АПК і формуванню рамкового законодавчого поля для рівносприятливого функціонування різних організаційно-правових форм сільськогосподарської діяльності.

Основні ж завдання органів місцевого самоврядування в частині сталого розвитку сільського господарства вбачаються в збільшенні доходів сільських жителів та надходжень у місцеві бюджети від раціонального використання земель сільськогосподарського призначення, розвитку багатокладності сільського господарства, а також у виконанні контрольних функцій щодо дотримання нормативів екологічної безпеки на відповідних територіях у процесі ведення сільськогосподарської й пов'язаної з нею діяльності.

Для підвищення спроможностей органів місцевого самоврядування в управлінні комплексним розвитком сільського господарства і сільських територій має бути створене відповідне інституційне середовище.

Зокрема, спочатку доцільно здійснити заходи з дерегуляції господарської діяльності для формування сприятливого ділового клімату в агропродовольчій сфері, сформуванню розвиненої на місцевому рівні управління систему сільськогосподарського дорадництва для науково-консультаційного й інформаційного супроводження реформаційних змін, підвищити спроможності громадських об'єднань у саморегулюванні аграрних ринків та самоуправлінні галузевим розвитком. Із підвищенням інституційних спроможностей цих складових системи управління будуть створені умови для оптимізації організаційної структури та функцій органів державної виконавчої влади й місцевого самоврядування в забезпеченні розвитку сільського господарства та АПК.

Дерегуляція господарської діяльності в аграрному секторі. Має на меті сприяння

розвитку сільськогосподарського підприємства. У процесі здійснення заходів з регуляції регулятивні й контрольні функції державних органів виконавчої влади мають бути обмежені та сфокусовані на продовольчій безпеці країни, а їх провадження здійснюватися в основному по периметру (кордонах) країни. Контрольно-регулятивна діяльність органів місцевого самоврядування має на меті раціональне використання земель сільськогосподарського призначення на закріплених за ними територіях і дотримання нормативів екологічної безпеки в процесі ведення сільськогосподарської діяльності. Всі інші функції контрольно-регулятивного характеру слід відмінити (особливо в частині надання дозволів, квот, ліцензій тощо), або делегувати громадським об'єднанням у міру підвищення їхніх управлінських спроможностей.

Розвиток сільськогосподарської інформаційно-консультаційної (дорадчої) діяльності. Незадовільний стан організації просвітницької роботи на селі та надання сільськогосподарським товаровиробникам, сільському населенню й органам місцевого самоврядування соціально-спрямованих дорадчих послуг з підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок прибуткового ведення сільськогосподарської діяльності стали перешкодою на шляху подальшого формування конкурентоспроможної аграрної економіки, подолання бідності на селі та розвитку сільських територій. Для розв'язання цієї проблеми в інших країнах світу, в тому числі й у країнах ЄС, функціонують системи сільськогосподарського дорадництва. Ці системи виступають як один із основних механізмів реалізації державної аграрної політики на місцях, як складова органів управління інноваційним розвитком сільського господарства і сільських територій, яка здійснює зв'язок між наукою й виробництвом при запровадженні агроінновацій, поширенні сільськогосподарських знань та інформації.

Свого часу і в Україні за підтримки проєктів міжнародної технічної допомоги розпочалося формування системи сільськогосподарського дорадництва. У червні 2004 року був прийнятий Закон України "Про сільсь-

когосподарську дорадчу діяльність", який передбачає державну підтримку дорадчої діяльності за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів. Фінансування сільськогосподарської дорадчої діяльності здійснювалося відповідно до Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 року й Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року (розділ 8 «Розвиток дорадництва»). Завдяки співпраці науковців, органів управління агропромисловим розвитком і сільськогосподарських дорадників на місцях було успішно проведено паювання землі, перетворення сільськогосподарських підприємств в організаційні структури ринкового типу, розпочалися роботи з розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації. Проте через фінансову кризу з 2012 року державне фінансування діяльності дорадчих служб припинилося, й більшість їх припинила свою діяльність. Як наслідок, реформаційні зміни на місцях загальмувалися.

На нинішній час в умовах політичного курсу на поглиблення реформ, децентралізацію влади та євроінтеграцію, необхідність у застосуванні такого інституту, як сільськогосподарське дорадництво, незмірно зростає. Дорадники зможуть ефективно ініціювати реформаційні перетворення на селі й забезпечити трансфер інновацій в аграрне виробництво передусім у наступних напрямках:

ініціювання масового впровадження інноваційних технологій ведення сільськогосподарської діяльності в особистих селянських господарствах (ОСГ), як-от: підвищення врожайності, розвиток тваринництва, органічного землеробства, зеленого туризму, родових садиб тощо);

допомога в перетворенні частини ОСГ на сімейні ферми з тим, щоб зробити їх активними учасниками організованого ринку;

розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації з утворенням СОК практично у кожній сільській територіальній громаді;

формування міжгосподарських агропромислових кластерних систем за участю господарств населення, підприємств малого, середнього та великого агробізнесу як "то-

чок зростання” місцевих і регіональних економік;

розроблення й реалізація Програм соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад, які передбачають комплексний підхід до розвитку сільського господарства і сільських територій для підвищення рівня їх економічного самозабезпечення й т.ін.

Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом і його членами в частині співробітництва у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій також передбачене «сприяння інноваціям шляхом проведення досліджень і просування системи дорадництва до сільськогосподарських виробників».

Нами опрацьовані концепція та техніко-економічне обґрунтування створення розвиненої на місцевому рівні системи сільськогосподарського дорадництва, включаючи її державну й недержавну складові (детально викладено в [8]).

Для формування державної компоненти цієї системи запропоновано використати науково-технічний потенціал установ аграрної науки та освіти, утворивши в процесі їх структурної реорганізації регіональні сільськогосподарські дорадчі служби із районними відділами й представництвами в сільських територіальних громадах із тим, щоб один сільськогосподарський дорадник на професійній основі обслуговував близько 5000 господарств населення, або 100 підприємств малого і середнього підприємства на селі.

Крім того, стимулювати розвиток діяльності громадських дорадчих служб, комерційних агроконсалтингових формувань та приватних консультантів у сільських місцевостях, у тому числі залученням їх до надання соціально спрямованих дорадчих послуг. А для поліпшення якості надання сільськогосподарських дорадчих послуг забезпечити кругообіг висококваліфікованих кадрів між наукою, освітою й сільськогосподарським дорадництвом, зокрема враховуючи науково-технічний характер сільськогосподарської дорадчої діяльності, поширити на сільськогосподарських дорадників та сільськогосподарських експертів – дорадни-

ків дію Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність».

Фінансування діяльності системи планується організувати комплексне: за рахунок державного бюджету (за нашими розрахунками близько 50,0 млн грн/рік); місцевих бюджетів (близько 350,0 млн грн/рік) та коштів проектів міжнародної технічної допомоги (близько 30,0 млн дол.). В результаті буде сформована дієва система сільськогосподарського дорадництва. Рівень охоплення соціально спрямованими дорадчими послугами становитиме близько 90% сільськогосподарських товаровиробників і сільського населення.

Однак незважаючи на схвалення цих обґрунтувань Кабінетом Міністрів України, Мінагрополітики та НААН (прийняті відповідні постанови), через розбалансованість системи державного управління у владних кабінетах практично ніяких заходів у цьому напрямі не здійснюється.

Розвиток системи самоврядування та самоорганізації в АПК. У світовій практиці, як і в практиці країн ЄС, значну частину функцій щодо управління розвитком галузей агропромислового виробництва виконують міжгосподарські галузеві та міжгалузеві саморегулювні об'єднання суб'єктів господарювання агропродовольчої сфери.

Перші з них (галузеві) виконують функції організації спільної діяльності, консультаційного й інформаційного обслуговування учасників, впровадження нових технологій, усунення посередників, концентрації товарів і формування оптових партій для вигідного продажу й інші необхідні дії для сприяння підвищенню конкурентоспроможності учасників. На місцевому рівні одержали розвиток різного роду кооперативи та прості товариства з спільної діяльності, на регіональному – мережеві договірні торгові асоціації, маркетингові агентства, кооперативні консорціуми й інші форми кластерної взаємодії, на національному – неприбуткові галузеві асоціації, федерації та кооперативні об'єднання.

Завдання других (міжгалузевих) – створення правил, у рамках яких усі суб'єкти господарювання агропродовольчої сфери на рівноправній основі могли б узгоджувати дії

між собою та державою щодо розвитку АПВ й ефективної організації ринку сільськогосподарської продукції та продовольства з урахуванням інтересів усіх верств населення. Згідно з цим практично в усіх країнах функціонують парасолькові національні (сільськогосподарські) ради або аграрні палати, як координаційні органи систем самоуправління розвитком аграрного сектору економіки.

В АПК України інтереси суб'єктів господарювання на національному рівні представляють 41 господарське об'єднання, створені відповідно до положень Господарського кодексу України реорганізацією агропромислових об'єднань, які в період планової економіки ефективно виконували частину повноважень із державного управління галузями АПК, 20 громадських організацій, створених відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян» (нині не діє) «для задоволення та захисту законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних й інших спільних інтересів громадян», а також Громадська Рада – консультативно-дорадчий орган при Міністерстві аграрної політики та продовольства України. Ці громадські організації не наділені достатніми повноваженнями для здійснення саморегулювальних функцій на ринках сільськогосподарської продукції й продовольства і не є дієвими інституціями по збалансуванню, консолідації та узгодженню державних і господарських інтересів. Діалог між урядом та громадськими організаціями ведеться епізодично – у періоди загострення економічних відносин і зростання споживчих цін на ринках спонтанно створюються тимчасові узгоджувальні комісії, ухвалюються меморандуми та інші подібні документи, які не мають правової сили й не відіграють належної ролі у формуванні цивілізованих ринкових відносин.

У 2012 році Верховна Рада України на заміну Закону України «Про об'єднання громадян» прийняла Закон України «Про громадські об'єднання» [9], яким створено певні правові рамки для посилення ролі громадських організацій як соціально-економічних інституцій. Зокрема, засновни-

ками і членами непідприємницького товариства – «громадської спілки» мають бути юридичні особи приватного права, громадським організаціям надане право брати участь у розробленні проектів нормативно-правових актів, а громадським організаціям зі статусом юридичної особи – у здійсненні державної регуляторної політики, роботі консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, що утворюються органами державної влади й органами місцевого самоврядування відповідно до чинного законодавства.

При цьому в ст. 2, п. 2,3 зазначено, що дія закону не поширюється на суспільні відносини у сфері утворення, реєстрації, діяльності та припинення діяльності ... саморегулювальних організацій і організацій, які здійснюють професійне самоврядування, особливості регулювання яких можуть визначатися іншими законами.

Отже, для розвитку саморегулювання та самоорганізації в діяльності аграрного бізнесу, підвищення ролі галузевих об'єднань у формуванні й реалізації державної аграрної політики потрібне прийняття спеціального закону. Підвищити їхню роль у реалізації державної аграрної політики можливо за умови надання їм більших повноважень із розподілу і використання коштів, що виділяються з бюджетів усіх рівнів на підтримку агропромислового виробництва, а також консенсусного врегулювання питань міжгалузевих відносин між учасниками агропродуктових сегментів ринку сільськогосподарської продукції та продовольства, встановлення правил економічної поведінки на цих ринках тощо, виконання інших саморегулювальних функцій, що не суперечать антимонопольному й іншому чинному законодавству.

У ННЦ «Інститут аграрної економіки» опрацьовано Концепцію розвитку системи самоврядування в агропромисловому виробництві України, яка передбачає розвиток інституцій самоврядування та саморегулювання на чотирьох рівнях самоорганізації:

1. Господарський рівень – представлений малими, середніми і великими підприємствами агробізнесу.

2. Рівень міжгосподарського самоврядування – підприємства сільськогосподарської

обслуговуючої, кредитної, споживчої й іншої кооперації, а також самоврядні продуктові та територіально-виробничі агропромислові об'єднання кластерного типу.

3. Рівень представництва й захисту інтересів підприємств агробізнесу – громадські галузеві об'єднання (спілки), у т. ч. представницькі саморегульовані продуктові об'єднання, а також фахові (професійні) громадські організації, які об'єднують спеціалістів і працівників агропродовольчої сфери. Цей рівень самоуправління формується розширенням повноважень існуючих громадських організацій АПВ, у т. ч. через делегування галузевим громадським об'єднанням із присвоєнням їм статусу «саморегульовані», частини державних повноважень із регулювання агропродовольчих ринків, управління розвитком АПВ, інших питань реалізації державної аграрної політики на засадах державно-приватного партнерства та самоврядування.

4. Рівень координації системи самоврядування – Агропродовольча Рада (аграрна палата) з функціями узгодження інтересів суб'єктів господарювання і держави та встановлення правил, що регулюють міжгалузеві відносини в ланцюгах виробництва, зберігання, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції й продовольства та координації діяльності складників системи самоуправління розвитком АПК, його галузей і регіонів, їх участі у реалізації державної аграрної політики (створюється на базі існуючої Громадської ради при Міністерстві аграрної політики та продовольства України передачею їй частини державних повноважень із регулювання ринків сільськогосподарської продукції й продовольства, а також розвитку АПК на місцевому, регіональному та загальнодержавному рівнях управління).

Реалізація концепції уможливить підвищити рівень саморегулювання відносин в агропродуктових ланцюгах, забезпечити кращу регульованість агропродуктових ринків, створити умови для підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств і господарств різних організаційно-правових форм на основі розвитку інтеграційних процесів та кластерних форм міжгосподарської взаємодії.

Запровадження стратегічного управління комплексним розвитком сільського господарства і сільських територій. Одним із вагомих чинників стримування сільського розвитку є розбалансованість системи управління, породжена застосуванням технологій ситуаційного управління й короткострокового планування розвитку. При такому підході до програмування органи управління агропромисловим розвитком на місцях і органи місцевого самоврядування не зобов'язані розробляти стратегії й середньо- та довгострокові програми комплексного розвитку сільського господарства і сільських територій, а органи державного управління всіх рівнів – їх реалізовувати. Як наслідок, періодично виникають соціально – загрозові збурення та дефіцити на ринках сільськогосподарської продукції, а більшість низових органів виконавчої влади й місцевого самоврядування управляють за принципом «проживемо рік, а потім побачимо» і не визначають цілі та пріоритети місцевого розвитку на перспективу.

Тому в умовах децентралізації управління доцільно запровадити в практику елементи стратегічного управління комплексним розвитком агропромислового виробництва й сільських територій, особливістю якого є організація планування сільського розвитку «знизу-доверху» при провідній ролі сільських територіальних громад у визначенні потреб і пріоритетів місцевого розвитку, використавши досвід країн ЄС, шляхом:

1. Планування та реалізації взаємоузгоджених середньострокових (до 5-ти років) місцевих (сільських громад, районів) і регіональних програм соціально-економічного розвитку за технологією «від громади до держави», основною метою яких має бути досягнення державних соціальних стандартів життєзабезпечення та підтримка заходів із досягнення цілей і пріоритетів місцевого розвитку;

2. Запровадження виробничих стандартів сільськогосподарської діяльності, що враховують екологічні вимоги, природно-економічні особливості та спеціалізацію сільського господарства в регіонах, і використовуються для розроблення проектів землеустрою, контролю за використанням зе-

мель сільськогосподарського призначення, розроблення прогнозно-індикативних показників пропозиції на ринку сільськогосподарської продукції при стратегічному плануванні розвитку.

3. Консолідованого фінансування заходів місцевих і регіональних програм, переважно у вигляді інноваційно-інвестиційних проектів, у тому числі за рахунок державного фонду розвитку сільських територій (утвореного шляхом консолідації фінансів державного бюджету на розвиток сільських територій, нині розпорощених між галузевими міністерствами та відомствами) на конкурсних засадах, місцевих бюджетів, позабюджетних фондів сільських громад (створених за рахунок внесків фізичних і юридичних осіб) тощо.

Для запровадження такої технології управління комплексним розвитком сільського господарства й сільських територій доцільно:

1. Прийняти зміни до Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України».

2. Прийняти постанову Кабінету Міністрів України «Про запровадження виробничих стандартів сільськогосподарської діяльності».

3. Здійснити організаційні заходи з розробки стратегій, реалізації середньострокових (п'ятирічних) програм розвитку сільського господарства, у т.ч. до 2020 року розробити місцеві програми розвитку сільського господарства – в усіх територіально-адміністративних районах, до 2025 року – в усіх територіальних сільських громадах.

4. Розробити і реалізувати державну та регіональні цільові програми розвитку сільського господарства на 2016-2020 роки й 2021-2025 роки в усіх регіонах України.

У результаті будуть запроваджені механізми стратегічного управління сільським розвитком, інноваційним розвитком агропромислового виробництва, регулювання обсягів пропозиції сільськогосподарської продукції на ринку для забезпечення продоволь-

чої незалежності держави та нарощування експортного потенціалу галузі.

Оптимізація організаційної структури і функцій органів управління розвитком аграрного сектору. Відповідно до висвітлених вище основних завдань (місій) інституціональних складових системи управління розвитком АПК в умовах децентралізації влади, євроінтеграції та розвитку самоврядування, по мірі виконання наведених вище підготовчих робіт доцільно здійснити реструктуризацію системи управління аграрним сектором за управлінськими рівнями: територіально-адміністративними (сільських громад, районним, регіональним, національним) й суспільно-політичними (органи виконавчої влади, громадського й міжгосподарського самоврядування, науково-інноваційного забезпечення) (рис.).

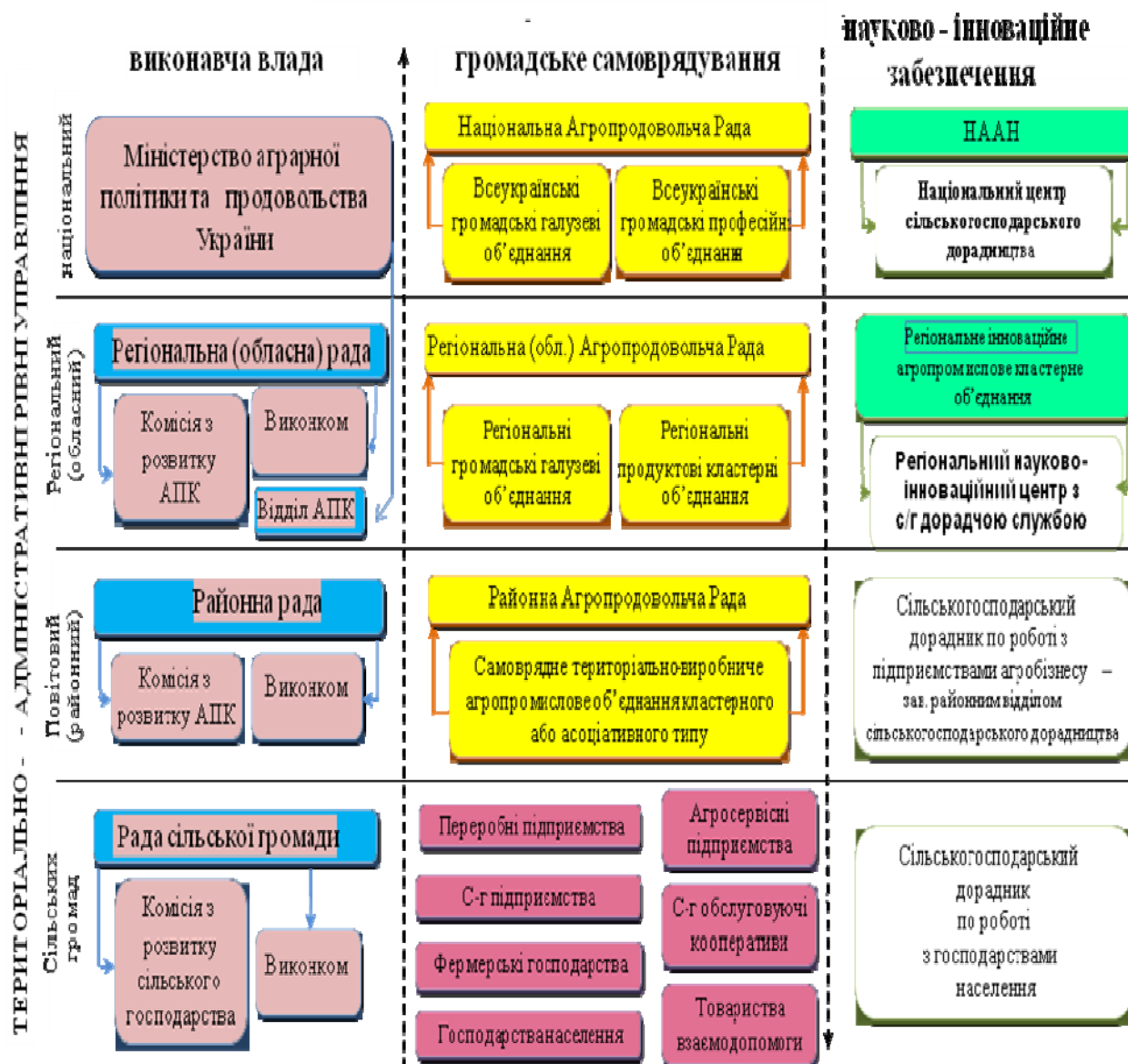
Зокрема, доцільно:

передати функції районних управлінь агропромислового розвитку районним міжгосподарським самоврядним територіально-виробничим об'єднанням кластерного типу;

передати більшу частину функцій обласних управлінь агропромислового розвитку регіональним міжгосподарським самоврядним територіально-виробничим та агропродуктовим об'єднанням кластерного типу, залишивши за представництвом (відділом) Мінагрополітики в регіоні в основному функції по забезпеченню продовольчої незалежності та сприянню розвитку експортного потенціалу регіону, контролю за якістю й безпечністю продуктів харчування, дотримання санітарних і фітосанітарних вимог відповідно до стандартів ЄС;

законодавчо закріпити функції формування політики сільського розвитку за Мінагрополітики (за винятком питань регіональної сільської інфраструктури, що залишаються у сфері відповідальності Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства), створити в Мінагрополітики структурний підрозділ, який відповідатиме за адміністрування виплат на підтримку сільського розвитку.

Суспільно - політичні рівні управління:

Організаційна структура системи управління аграрним сектором при децентралізації влади

Джерело: Власні дослідження.

Для законодавчо-нормативного забезпечення цих інституціональних перетворень:

1. Прийняти Закон України «Про сільське господарство та сільський розвиток» для визначення правових засад сільського розвитку, організації сільськогосподарської діяльності, раціонального розміщення аграрного виробництва, функцій органів державного, місцевого самоврядного, громадського й міжгосподарського самоуправління в забезпеченні комплексного розвитку сільського господарства і сільських територій на засадах сталості, гарантування продовольчої

безпеки країни та регіонів, підвищення конкурентоспроможності сільгоспвиробників за умов децентралізації влади й євроінтеграції.

2. Прийняти постанови Кабінету Міністрів України «Про створення фонду підтримки розвитку сільських територій» та «Про передачу повноважень з управління розвитком сільського господарства від районних і регіональних управлінь агропромислового розвитку органам міжгосподарського самоуправління».

3. Здійснити оптимізацію організаційної структури та функцій органів державної ви-

конавчої влади і місцевого самоврядування з питань реалізації аграрної політики і політики сільського розвитку.

Висновки. При децентралізації влади реформу управління в аграрному секторі доцільно здійснити за такими основними напрямками:

дерегуляція господарської діяльності;
розвиток сільськогосподарської інформаційно-консультаційної (дорадчої) діяльності;

розвиток саморегулювання та самоорганізації в агропродовольчій сфері;

запровадження стратегічного управління комплексним розвитком сільського господарства і сільських територій;

оптимізація організаційної структури та функцій органів управління розвитком аграрного сектора економіки країни.

У результаті будуть створені умови для підвищення ефективності управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій через оптимізацію виконання функцій за різними рівнями управління й їх адаптацію до вимог Європейського Союзу.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про громадські об'єднання» // Відом. Верхов. Ради України (ВВР). – 2013. – № 1. – Ст.1.
2. *Іртищева І.О.* Децентралізація системи Управління в забезпеченні сталого розвитку сільських територій / І.О. Іртищева, Ю.М. Хвесик, М.І. Стегней // Економіка АПК. – 2015. – № 4. – С. 64-70.
3. *Кириленко І.Г.* Структурні реформи в аграрному секторі України / І.Г. Кириленко, В.Є Івченко, В.В. Дем'янчук // Економіка АПК. – 2015. – № 9. – С. 15-29.
4. *Когатько Ю.Л.* Бідність сільського населення України / Ю.Л. Когатько // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 1 (23). – С 32-43.
5. 5. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 року №333-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>.
6. Концептуальні засади соціально – економічного розвитку сільських територій / [Бородіна О.М., Заяць Т.А., Куценко В.Ф. та ін.]; за наук. ред. Я.В. Остафійчука; Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук». К.: ДУ ІСПСР НАН України, 2014. – 48 с.
7. *Лупенко Ю.О.* Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності / Ю.О. Лупенко, М.Ф. Кропивко // Економіка АПК – 2013. – № 7. – С.5-21.
8. Організація інформаційно-консультаційного забезпечення розвитку сільського господарства і сільських територій в умовах децентралізації / Інтеграція та самоорганізація аграрного бізнесу в умовах децентралізації влади: моногр. / [Лупенко Ю.О., Кропивко М.Ф., Малік М.Й. та ін.]; за ред. М.Ф. Кропивка, В.В. Россохи.–К.: ННЦ ІАЕ, 2015.–484 с. (с.260-307).
9. Соціально- економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доп.; за ред. акад. НАН України Е.М. Лібанової, акад. НААН України М.А. Хвесика. – К.: ДУ ІСПСР НАН України, 2014. – 776 с.

Стаття надійшла до редакції 31.03.2016 р.

* * *

УДК 631.1.016:330.3(477)

*В.Я. МЕСЕЛЬ-ВЕСЕЛЯК, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач відділення організації виробництва та земельних відносин,
завідувач відділу форм господарювання
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»
М.М. ФЕДОРОВ, доктор економічних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України*

Стратегічні напрями розвитку аграрного сектору економіки України

Постановка проблеми. У сільському господарстві України, з набуттям у 1990 році державного суверенітету й економічної самостійності та переходом держави до ринкової економіки, виникла необхідність трансформувати побудоване на адміністративно-командній системі управління сільське господарство до ринкових умов господарювання. Такі перетворення теоретично обґрунтовані й забезпечено їхнє наукове супроводження при запровадженні у практику науковцями ННЦ «Інститут аграрної економіки», зокрема, авторами статті.

У процесі трансформації запроваджено приватну власність на землю, проведено роздержавлення земель і передачу їх у власність колективним сільськогосподарським підприємствам та розпаювання земель між працівниками і пенсіонерами з їх числа. Змінено організаційну структуру виробництва – на базі колгоспів та радгоспів створені

й функціонують сільськогосподарські підприємства ринкового типу, фермерські господарства – великі фермерські та малі фермерські господарства (відповідно до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство»)[12], розвиваються господарства населення.

Досягнуто позитивних зрушень у розвитку галузі – зросло виробництво продукції, підвищилася його ефективність.

З огляду на комплекс проведених аграрних перетворень важливим є аналіз сучасного стану виробництва сільськогосподарської продукції в Україні, його ефективності й визначення стратегічних напрямів розвитку аграрного сектору економіки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні засади трансформації аграрного сектору економіки країни розроблено в ННЦ „Інститут аграрної економіки” та висвітлено в наукових працях: П. Т. Саблука [1, 25, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57]; В. Я. Месель-Веселяка [1, 25, 29,

© В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров, 2016

30, 31, 34, 35, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 54, 56, 57, 65,]; М. М. Федорова [1, 25, 39, 42, 43, 46, 47, 48, 50, 51, 61, 62, 63, 64, 65]; М. Й. Маліка [1, 26, 27, 28, 56]; Ю. О. Лупенка [1, 22, 23, 25, 38, 50]; П. І. Гайдуцького [1, 2, 3, 4]; А.С. Даниленка [6, 7, 8, 9]; М.В. Гладія [5]; Ю. Я. Лузана [19, 20, 21]; І. Г. Кириленка [14, 15, 16, 17, 18].

Поряд із розробкою теоретико-методологічних засад вони брали участь у підготовці нормативно-правових актів і забезпечили наукове супроводження при запровадженні наукових розробок у практику аграрного виробництва України та її регіонів.

Залишаються актуальними і потребують наукового розроблення питання визначення стратегічних напрямів розвитку аграрного сектору України, що зумовило необхідність підготовки даної статті.

Мета статті – проаналізувати ефективність реформованого аграрного сектору економіки України, його організаційно-правових структур та визначити стратегічні напрями їхнього розвитку.

Виклад основних результатів дослідження. Сільське господарство України за радянських часів будувалося на двох формах господарювання – колгоспах й радгоспах, які працювали на державній землі, використовуючи відповідно кооперативне і державне майно. Усуспільнені засоби виробництва перетворилися по суті в нічийну власність, що у поєднанні з адміністративно-командними методами управління призвело до втрати особистого інтересу селян щодо підвищення ефективності виробництва і викликало необхідність трансформації сільського господарства до ринкових умов господарювання.

Постановою Верховної Ради України «Про земельну реформу» (18.02.1990 р.) [49] з 15 березня 1991 року всі землі України оголошено об'єктом земельної реформи. Визначено, що земельна реформа є складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в Україні у зв'язку з переходом економіки держави до ринкових відносин. Завданням цієї реформи є перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну

та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатокладної економіки, раціонального використання й охорони земель. Передбачено також провести інвентаризацію земель усіх категорій та реєстрацію громадян, які бажають організувати селянське (фермерське) господарство, розширити особисте підсобне господарство, займатися індивідуальним і колективним садівництвом, одержати в користування земельні ділянки для городництва, сінокосіння й випасання худоби.

Законом України «Про селянське (фермерське) господарство» (20.12.1991 р.) [12] передбачено передавати у приватну власність і надавати в користування, у тому числі на умовах оренди, земельні ділянки громадянам України для ведення селянського (фермерського) господарства.

Згідно з Декретом Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок» (26.12.1992 р.) [10] здійснено передачу у приватну власність земельних ділянок громадянам України, наданих їм для ведення особистого підсобного господарства, будівництва та обслуговування жилого будинку і господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва, дачного та гаражного будівництва.

Відповідно до Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» (10.11.1994 р.) [58] забезпечено: передачу безплатно у колективну власність земель колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, трудові колективи яких виявили бажання одержати землю у власність; поділ земель, які передано у колективну власність, на земельні частки (паї) без виділення їх у натурі (на місцевості); кожному члену підприємства, кооперативу, товариства видано сертифікат на право приватної власності на земельну частку (пай) із зазна-

ченням у ньому розміру частки (паю) в умовних кадастрових гектарах, а також у вартісному виразі; встановлено, що право на земельну частку (пай) може бути об'єктом купівлі-продажу, дарування, міни, успадкування, застави; кожному члену колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства надано право безперешкодного виходу з нього та одержати безкоштовно у приватну власність свою частку землі (пай) у натурі (на місцевості), що посвідчується державним актом на право приватної власності на землю.

Згідно з Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» (3.12.1999 р.) [59] здійснено реорганізацію колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно шляхом: забезпечення всім членам колективних сільськогосподарських підприємств права вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності (далі – приватні формування). Сприяння керівникам і спеціалістам колективних сільськогосподарських підприємств, що реформуються, у реорганізації зазначених підприємств та створенні на їх базі приватних формувань; запровадження обов'язкового укладення підприємствами, установами, організаціями, які використовують землю для сільськогосподарських потреб, договорів оренди земельної частки (паю), майнового паю з власниками цих часток (па-

їв), з виплатою орендної плати у натуральній або грошовій формах; забезпечення встановлення сторонами договору оренди земельної частки (паю) розміру плати за її оренду на рівні не менше одного відсотка (в подальшому Указом Президента України «Про додаткові заходи щодо соціального захисту селян – власників земельних ділянок та земельних часток (паїв)» (2.02.2002 р.) [60] – встановлено 3%) визначеної відповідно до законодавства вартості орендованої земельної частки (паю); збереження, по можливості, цілісності господарського використання приватними формуваннями землі та майна колишніх колективних сільськогосподарських підприємств на основі оренди земельних часток (паїв) і майнових паїв; підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян та селянських (фермерських) господарств шляхом надання громадянам, яким у встановленому порядку із земель колективного сільськогосподарського підприємства відведено земельні ділянки в натурі на основі земельної частки (паю), можливості розширювати особисті підсобні господарства без створення юридичної особи за рахунок цих ділянок, а також одержаних при виході із зазначених підприємств майнових паїв.

Отже, під час реформування аграрного сектора економіки України запроваджено приватну власність на землю, проведено роздержавлення земель і передачу їх у власність колективним сільськогосподарським підприємствам та розпаювання між працівниками й пенсіонерами з їх числа, сформовано фермерські господарства, розвиваються господарства населення, створено сільськогосподарські підприємства ринкового спрямування (табл. 1).

1. Трансформація сільськогосподарських формувань в Україні та їх землекористування

Форма господарювання	Кількість підприємств	Площа сільськогосподарських угідь, млн га	%	Середній розмір 1 господарства, га
<i>1990 р. (до реформування)</i>				
Усі категорії господарств		40,89	100,00	
у т.ч. сільськогосподарські підприємства	12420	38,22	93,47	3077
з них: колгоспи	8541	28,7	70,19	3360

радгоспи	2630	9,46	23,14	3599
міжгоспи	1249	0,06	0,15	48
Господарства населення, тис.	9206	2,67	6,53	0,3
2013 р. (після реформування)				
Усі категорії господарств		37,1	100,0	
Сільськогосподарські підприємства – всього (разом із фермерськими)	49	21,3	57,4	434,7
у т.ч.: сільськогосподарські підприємства (без фермерських)	8,2	17,1	46,1	2087,0
фермерські господарства (усі)	40,8	4,2	11,3	102,7
з них: великі та середні (за ф. 50 с.г.)	0,9	1,7	4,5	1870,0
малі (ф. 2-ферм.)	39,9	2,5	6,8	62,8
Господарства населення – всього	16958,7	15,8	42,6	0,9

Джерело: Дані Державної служби статистики України (Стат.збірник „Сільське господарство України”), розрахунки авторів.

До реформування у 1990 році функціонували 12420 колгоспів, радгоспів і міжгосподарських підприємств України із загальною площею сільськогосподарських угідь 38,22 млн га та середнім розміром одного господарства 3077 га. В результаті їх реформування в Україні по співставній території (з АР Крим і частиною зони проведення антитерористичної операції) на 37,1 млн га сільськогосподарських угідь створено й працює 49 тис. сільськогосподарських підприємств ринкового типу (разом із фермерськими), які користуються 21,3 млн га сільськогосподарських угідь, середнім розміром 434,7 га, у тому числі 8,2 тис. сільськогосподарських підприємств (без фермерських) із площами – відповідно 17,1 млн га (46,1 %) і 2087 га та 40,8 тис. фермерських господарств із площами 4,2 млн га (11,3 %) і

102,7 га, з яких 0,9 тис. – великих фермерських підприємств (створених на базі колгоспів та радгоспів) – із площами 1,7 млн га (4,5%) і 1870 га, та 39,9 тис. – малих фермерських господарств (створених відповідно до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» [12] – із площами 2,5 млн га (6,8 %) і 62,8 га. Розвиваються господарства населення, кількість яких зросла від 9206 до 16958,7 тис. та площею сільськогосподарських угідь – від 2,67 (6,53 %) до 15,8 млн га (42,6 %), або на одне господарство – від 0,3 до 0,9 га.

У трансформованому до ринкового середовища аграрному секторі економіки України досягнуто позитивних зрушень. Зросло виробництво сільськогосподарської продукції (табл.2).

2. Виробництво валової продукції сільського господарства в Україні

Показники та форми господарювання	1990 р.	1991 р.	1999 р.	2013 р.	2013 у % до		
					1990	1991	1999
Всі категорії господарства							
Валова продукція – всього, млрд грн	282,8	245,4	137,5	252,9	89,4	103,0	183,8
на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	680,6	602,2	340,8	681,3	100,1	113,1	199,9
у т.ч. рослинництва – всього, млрд грн	145,5	121,2	76,5	175,9	120,9	145,1	229,9
на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	350,2	297,3	189,6	473,9	135,3	159,4	250,0
тваринництва – всього, млрд грн	137,3	124,3	61,0	77,0	56,1	61,9	126,1
на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	330,4	304,9	151,2	207,4	62,8	68,0	137,2
Сільськогосподарські підприємства з фермерськими господарствами							
Валова продукція – всього, млрд грн	199,2	164,3	59,1	136,6	68,6	83,1	231,1
на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	511,6	438,3	172,4	641,2	125,3	146,3	372,0
у т.ч. рослинництва – всього, млрд грн	117,9	94,1	43,4	103,1	87,4	109,6	237,4
на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	302,9	250,9	126,7	484,1	159,8	193,0	382,1
тваринництва – всього, млрд грн	81,2	70,3	15,7	33,5	41,2	47,6	213,7
на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	208,6	187,4	46,0	157,1	75,3	83,8	341,5

Сільськогосподарські підприємства без фермерських господарств						
Валова продукція – всього на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	512			686,6	134,1	
у т.ч. рослинництва – всього, млрд грн				85,4		
на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	303			499,2	164,8	
тваринництва – всього, млрд грн				32,1		
на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	209			187,4	89,7	

Джерело: Дані Державної служби статистики України (Стат. бюл. „Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010р.), розрахунки авторів.

У всіх категоріях господарств валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь у 2013 році проти 1990 року вироблено 100,1 %, у тому числі в сільськогосподарських підприємствах (із фермерськими господарствами) – 125,3 %, у сільськогоспо-

дарських підприємствах (без фермерських господарств) – 134,1 %. Отже, ностальгія за колгоспами й радгоспами є безпідставною.

Приріст виробництва продукції у сільському господарстві значно більший, ніж у промисловості (табл. 3).

3. Середньорічні прирости (спади (-)) виробництва продукції сільського господарства і промисловості, %

Роки	Сільське господарство	Рослинництво	Тваринництво	Промисловість
1995-1999	-6,3	-5,5	-6,7	-2,9
2005-2009	2,3	2,8	1,9	-2,0
2010-2014	6,0	7,8	2,9	0,7

Джерело: Побудовано за даними Державної служби статистики України („Стат. щорічник України”, стат. бюл. „Соціально-економічний розвиток України” за 2014 р.).

Якщо у 1995–1999 роках середньорічний спад виробництва сільськогосподарської продукції становив (-6,3 %), у тому числі рослинництва – (-5,5 %) і тваринництва – (-6,7 %), а промисловості – (-2,9 %), то у 2010–2014 роках приріст виробництва в сільському господарстві становив 6,0%, у тому числі у рослинництві – 7,8 % й у тваринництві – 2,9 %, а в промисловості – лише 0,7%.

Щодо ефективності виробництва, то у 1995–1999 роках, до проведення реорганізації сільськогосподарських підприємств України, вони були збитковими. Середньорічні збитки становили 1,7 млрд грн при рівні збитковості (-18,4 %), у тому числі від рослинництва – 0,6 млрд грн прибутків при рівні рентабельності 15,8% і тваринництва – збитків 2,3 млрд грн (-44,3 %). У наступні п’ятирічні періоди прибутки стабільно зростали й за 2013 рік одержано 11,8 млрд грн прибутку при рівні рентабельності 11,2 %, у 2014 році – відповідно 33,3 млрд грн і 25,8 %, у 2015-му, за попередніми даними, 87,7 млрд грн та 45,9 %, тоді як у 1990 році рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва становив 20,9 %, а тва-

ринництво із збиткового у 1990 році (-4 %), у 2013-му стало прибутковим – 11,3 %, у 2014-му –13,4, у 2015 році – 22,6 %.

Підвищується середньомісячна заробітна плата у сільському господарстві, поліпшується співвідношення між заробітною платою у сільському господарстві й промисловості. Так, у 1999 році відношення заробітної плати в сільському господарстві до зарплати у промисловості становило 46,4 %, а в 2014-му воно зросло до 62,1 %.

Продуктивність праці в сільськогосподарських підприємствах також зросла: на одного зайнятого у 2013 році вироблено валової продукції у 7,4 раза більше, ніж у 2000-му, а порівняно з 1991 роком - у 4,7 раза.

Поліпшується матеріальний стан селян за рахунок орендної плати за передану в оренду землю. За 2013 рік селянам-орендодавцям було виплачено 9,8 млрд грн орендної плати, у тому числі селянам-пенсіонерам – 4,6 млрд грн, що становить 616 грн за переданий в оренду гектар земель, або 2500 грн за земельний пай у середньому в Україні.

Сільське господарство із дотаційного стало однією з основних бюджетоформувальних галузей економіки. Якщо у 1999 році підприємствами аграрного сектору було сплачено до бюджету 3,6 млрд грн, а обсяг державної підтримки становив 81,2 млрд грн, то у 2013 році від них до бюджету на-

дійшло понад 47 млрд грн, а обсяг державної підтримки зменшився до 2,4 млрд грн.

Нові господарські формування забезпечують різний рівень інтенсивності виробництва продукції, який визначається виробництвом її на одиницю земельної площі (табл. 4).

4. Виробництво валової продукції сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь у сільськогосподарських формуваннях України за 2013 рік

Форма господарювання	Виробництво валової продукції на 100 га с.-г. угідь, тис. грн					
	усього	%	у т.ч.			
			рослинництво	%	тваринництво	%
Усі категорії господарств	681	100,0	474	100,0	207	100,0
Сільськогосподарські підприємства разом із фермерськими	641	94,1	484	102,2	157	75,7
у т.ч.: сільськогосподарські підприємства всього (без фермерських)	686,6	100,8	499,2	105,3	187,4	90,3
фермерські господарства (усі)	456	66,9	422	89,0	33	15,9
з них: великі (за ф.50 с.г.)	520	76,3	467	98,5	53	25,6
малі (ф.2-ферм.)	413	60,6	393	82,9	20	9,6
Господарства населення – всього	735	107,9	460	97,1	275	132,7

Джерело: Дані Державної служби статистики України, розрахунки авторів.

Високого рівня інтенсивності досягнуто в господарствах населення, в яких на 100 га сільськогосподарських угідь вироблено 735 тис. грн валової продукції, або на 7,9 % більше, ніж у всіх категоріях господарств. У сільськогосподарських підприємствах (без фермерських господарств) вироблено 686,6 тис. грн валової продукції, або на

0,8 % більше, у фермерських господарствах – 456 тис. грн, або на 33,1 % менше, з них великих – 520 і малих – 413 тис. грн, або – відповідно на 23,7 і 39,4 %.

В обсягах виробництва продукції та рівні використання землі також є відмінності (табл. 5).

5. Питома вага форм господарювання у землекористуванні та виробництві сільськогосподарської продукції в Україні, %

Форма господарювання	Питома вага площі с.-г. угідь, %	Виробництво валової продукції					
		усього		у т.ч.			
		питома вага, %	коефіцієнт використання землі	рослинництва		тваринництва	
питома вага, %	коефіцієнт використання землі			питома вага, %	коефіцієнт використання землі		
1990 рік							
Усі господарські формування	100	100	1	100	1	100	1
у т.ч. с.-г. підприємства (колгоспи і радгоспи)	93,7	70,4	0,752	81,1	0,865	59,2	0,631
господарства населення	6,3	29,6	4,694	18,9	3,007	40,8	6,482
2013 рік							
Усі категорії господарств	100	100	1	100	1	100	1
у т.ч. с.-г. підприємства і фермерські господарства	57,4	54,0	0,941	58,6	1,022	43,5	0,757
з них: с.-г. підприємства (без фермерських)	46,1	46,5	1,008	48,6	1,053	41,7	0,903

фермерські господарства	11,3	7,6	0,669	10,1	0,891	1,8	0,161
у т.ч. великі (ф.50 с.г.)	4,5	3,5	0,763	4,5	0,984	1,2	0,256
малі (ф.2-ферм.)	6,8	4,1	0,606	5,6	0,829	0,7	0,097
господарства населення	42,6	46,0	1,079	41,4	0,971	56,5	1,327

Джерело: Дані Державної служби статистики України, розрахунки авторів.

Нереформовані колгоспи і радгоспи у 1990 році, використовуючи 93,7 % сільськогосподарських угідь України, виробили 70,4 % валової продукції, при цьому рівень використання землі порівняно з усіма категоріями господарств становив 75,2 % (70,4:93,7•100). У 2013 році трансформовані до ринкових умов сільськогосподарські підприємства (без фермерських) на 46,1% сільськогосподарських угідь виробили 46,5 % продукції, при рівні використання землі 100,8%. Господарства населення на 42,6 % сільськогосподарських угідь виробили 46,0 % валової продукції, при 107,9 % рівня використання землі. Значно гірше використовують землю інші господарські формування: у фермерських господарств рівень використання землі у 2013

році становив 66,9 %, у тому числі у великих – 76,3 і в малих – 60,6 %.

Різниться також рівень виробництва в різних формах господарювання відповідно до зіставної бази 1990 року. По всіх категоріях господарств, сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах базовий рівень нами визначався виробництвом валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь у колгоспах і радгоспах у 1990 році. У господарствах населення – обсягом виробництва на площі, яка в них була у 1990 році, й виробництва на додатково відведеній від колгоспів і радгоспів площі у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь в обсязі, одержаному колгоспами й радгоспами у 1990 році (табл. 6).

6. Виробництво валової продукції сільського господарства в різних господарських формуваннях у 2013 році порівняно із зіставною базою 1990 року

Форма господарювання	2013 р.					
	Зіставна база 1990 р.		вироблено		%	
	усього, млн грн	на 100 га, тис. грн	усього, млн грн	на 100 га, тис. грн	усього	на 100 га
Сільськогосподарські підприємства із фермерськими господарствами						
Валова продукція – всього	134770,6	512,0	136590,9	641,2	101,4	125,2
у т.ч.: рослинництва	79756,8	303,0	103127,8	484,1	129,3	159,8
тваринництва	55013,8	209,0	33463,1	157,1	60,8	75,2
Сільськогосподарські підприємства без фермерських господарств						
Валова продукція – всього	87619,8	512,0	117499,5	686,6	134,1	134,1
у т.ч.: рослинництва	51853,1	303,0	85432,5	499,2	164,8	164,8
тваринництва	35766,7	209,0	32067,0	187,4	89,7	89,7
у т.ч. фермерські господарства						
Валова продукція – всього	47150,8	512,0	19091,4	455,7	40,5	89,0
у т.ч.: рослинництва	27903,7	303,0	17695,3	422,4	63,4	139,4
тваринництва	19247,1	209,0	1396,1	33,3	7,3	15,9
з них: великі фермерські (ф. 50 с.г.)						
Валова продукція – всього	8617,0	512,0	8745,0	519,6	101,5	101,5
у т.ч.: рослинництва	5099,5	303,0	7852,0	466,5	154,0	154,0
тваринництва	3517,5	209,0	893,0	53,1	25,4	25,4
малі фермерські (ф. 2-ферм)						
Валова продукція – всього	36383,5	512,0	10346,0	412,8	28,4	80,6
у т.ч.: рослинництва	21531,6	303,0	9843,0	392,8	45,7	129,6
тваринництва	14851,9	209,0	503,0	20,1	3,4	9,6

<i>Господарства населення</i>						
Валова продукція – всього	151183,5	956,0	116268,1	735,3	76,9	76,9
у т.ч.: рослинництва	67552,1	427,2	72767,4	460,1	107,7	107,7
тваринництва	83631,4	528,8	43500,7	275,2	52,0	52,0

Джерело: Розраховано авторами на основі даних Державної служби статистики України (стат. бюл. „Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010 р.)“).

Проти базового рівня 1990 року збільшили виробництво сільськогосподарські підприємства (разом із фермерськими господарствами). На 100 га сільськогосподарських угідь вони мали б одержати 512 тис. грн валової продукції, а фактично виробили 641,2 тис. грн, або 125,2 %, у сільськогосподарських підприємствах без фермерських господарств ці показники становили – відповідно 512; 686,6; 134,1. Зменшили виробництво фермерські господарства з показниками 512, 455,7 тис. грн і 89,0 %, з них у великих – 512; 519,6; 101,5; у малих – 512, 412,8; 80,6; у господарствах населення – 956, 735,3 тис. грн та 76,9 %.

Сільське господарство зі збиткового стало прибутковим, а промисловість – із прибуткової до низькоприбуткової. Якщо у 2000 році в сільськогосподарських підприємствах рівень збитковості становив (-1,6 %), у промисловості – прибутковості 4,8 %, то у 2013-му рівень рентабельності в сільськогосподарських підприємствах зріс до 11,3 %, а в промисловості – знизився і становив 3,0 %.

Щодо подальшого розвитку сільського господарства України, стратегічним періодом якого можна вважати до 2025 року, то за цей період має бути досягнуто забезпечення населення країни продуктами харчування на рівні науково обґрунтованих норм, зростання експортного потенціалу та скорочення імпорту продукції.

Особливо це стосується продукції тваринництва, споживання якої з розрахунку на людину не відповідає раціональним нормам харчування – у 2013 році спожито всього м'яса 56,1 кг, або 65,8% від норми, у т.ч.: великої рогатої худоби – 9,2 кг (31,7 %), свиней – 21,5 кг (68,3 %), овець і кіз та інших видів тварин – 1 кг (55,5 %), а птиці – 24,4 кг, що на 6,1 % перевищує норму.

За розробками Київського НДІ гігієни харчування, нині Державного науково-дослідного центру з проблем гігієни харчу-

вання, було визначено раціональні норми споживання продукції тваринництва на людину: м'яса всього 85,3 кг, у тому числі ВРХ – 29, свиней – 31,5, птиці – 23,0, овець та кіз – 0,9, інших видів (коней і кролів) 0,9; молока – 380 кг, яєць -300 штук.

Для забезпечення визначених норм споживання продукції тваринництва й спрогнозованого до 2025 року Інститутом демографії та соціальних досліджень населення країни чисельністю 43646,8 тис. осіб [11] опрацьовано прогноз балансу споживання продукції й визначено необхідне виробництво продукції тваринництва: приросту живої маси тварин 5601 тис. т, у тому числі ВРХ – 1407,2, свиней – 1776, птиці – 1657, овець і кіз – 78,6 та інших видів тварин всього 72,3 тис. т, із них коней – 28,9 і кролів – 43,4 тис. т. При цьому середньорічні темпи приросту виробництва за період від 2013 до 2025 року становитимуть: по м'ясу в цілому 4,1 %, у тому числі ВРХ – 9,6, свиней – 4,5, птиці – 0,05, овець і кіз – 6,0, інших видів тварин – 3,4%; молока – 3,8 %, виробництво яєць залишається на рівні 2013 року.

Проте слід зазначити, що середньорічний темп приросту виробництва м'яса ВРХ 9,6% надто високий та нереальний. Вирішити проблему забезпечення яловичиною можливо за рахунок: збільшення його імпорту, або зменшення споживання на одну особу. Найприйнятнішим шляхом є зменшення споживання яловичини і заміна її іншими видами м'яса. За нашими розрахунками таке скорочення від норми можливе на 9 кг із заміною м'ясом свиней – на 4 кг та птиці – на 5 кг. Отже, до 2025 року необхідно забезпечити споживання на одну особу м'яса всього – 85,3 кг, у тому числі ВРХ – 20,0, свиней – 35,5, птиці – 28,0, овець і кіз – 0,9 й інших видів тварин – 0,9 кг, з яких кролів – 0,5 та коней – 0,4 кг.

Враховуючи норми споживання й прогнозовану чисельність населення, на основі

опрацьованого прогнозу балансу продукції тваринництва визначено обсяги її виробництва. У 2025 році необхідно забезпечити вирощування 5518,9 тис. т живої маси тварин і птиці, або 163,3% до 2013 року, у тому числі ВРХ – відповідно 1408 тис. т (208,8 %), свиней – 2010,8 (192), птиці – 1950 (124,3), м'яса овець і кіз – 78,6 (202,1), інших видів

тварин – 72,3 тис. т (146,1 %). Молока слід виробити 18007,8 тис. т (156,8 %), яєць – 19615 млн шт. (100,0%).

Визначено обсяги продукції рослинництва й валової продукції, що має бути вироблена у 2025 році в усіх категоріях господарств (табл 7).

7. Необхідне виробництво сільськогосподарської продукції в Україні у 2025 році проти 2013 року (всі категорії господарств)

Продукція	2013 р.	2025 р.	% зростання	Середньорічний темп зміни, %
Виробництво продукції рослинництва				
Зернових і зернобобових, тис. т	63051,3	79999,94	126,88	2,00
у т.ч. кукурудзи, тис. т	30949,54	31663,1	102,31	0,19
Цукрових буряків, тис. т	10789,36	25000	231,71	7,25
Соняшнику, тис. т	11050,48	10300	93,21	-0,58
Сої, тис. т	2774,3	5168	186,28	5,32
Ріпаку, тис. т	2351,73	2817,9	119,82	1,52
Виробництво продукції тваринництва				
Вирощування худоби і птиці – всього, тис. т	3379,0	5518,9	163,3	4,17
у т.ч. ВРХ	674,2	1408,0	208,8	6,33
свиней	1047,5	2010,8	192,0	5,58
птиці	1568,9	1950,0	124,3	1,83
овець та кіз	38,9	78,6	202,1	6,04
інших видів тварин	49,5	72,3	146,1	3,21
Молоко, тис. т	11488,2	18007,8	156,8	3,82
Вовна, тис. т	3,5	4,3	122,7	1,72
Яйця, млн шт	19615,0	19615,0	100,0	0,00
Валова продукція сільського господарства				
Валова продукція – всього, млн грн	252859	340263	134,57	2,50
у т.ч. на 100 га угідь, тис. грн	681	917	134,66	2,51
Валова продукція рослинництва – всього, млн грн	175895,2	220461	125,34	1,90
у т.ч. на 100 га угідь, тис. грн	474	594	125,34	1,90
Валова продукція тваринництва – всього, млн грн	76963,8	119802	155,66	3,76
у т.ч. на 100 га угідь, тис. грн	207	323	155,66	3,76

Джерело: Дані Державної служби статистики України, власні розрахунки авторів.

Виробництво зернових і зернобобових має зрости на 26,9 %, цукрових буряків – у 2,3 раза, сої – на 86,3 %, ріпаку – на 19,8 %. Виробництво соняшнику залишиться на рівні 2013 року. Виробництво валової продукції сільського господарства потрібно збільшити на 34,7 %, у тому числі рослинництва – на 25,5, а тваринництва – на 55,7%.

Вищі темпи зростання мають забезпечити фермерські господарства з тим, щоб на відведеній їм землі, а господарства населення (особисті селянські господарства) – на додатково відведеній землі, виробляти валової продукції на 100 га сільськогосподарських

угідь не менше, ніж колгоспи й радгоспи у 1990 році.

Проте слід зауважити, що подальшому розвитку особистих селянських господарств не буде сприяти прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерські господарства» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» [13]. Проектом цього закону передбачається реєструвати ці господарства як фізичних осіб-підприємців, а відповідно до проекту Закону «Про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств)»

[13] вони мають оподатковуватися, тоді як зараз ці господарства не оподатковуються. Для оподаткування господарств населення (особистих селянських господарств) немає економічних підстав, адже вони працюють збитково. Тому необхідно створити їм організаційно-економічні умови для подальшого розвитку – доступу до ринку продукції і цінового забезпечення. Не можна погодитися з тим, що, наприклад, молочні заводи закупають у населення молоко по 2-3 грн за 1 л, а у торговельній мережі його продають споживачам по 15-17 грн і вище. У зв'язку з тим, що господарства населення (особисті селянські господарства) забезпечують високу частку виробництва продукції сільського господарства і виконують значну роль у продовольчому забезпеченні населення України та враховуючи збитковість, їм необхідно надавати прямі державні дотації.

Для забезпечення визначених стратегічних до 2025 року обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та підвищення його ефективності необхідно вирішити ряд важливих проблем, зокрема, удосконалити економічний механізм господарювання: ціни, податки, кредитування, дотаційну політику, міжгалузеві економічні зв'язки, щоб усі галузі й сфери діяльності в економіці країни мали однакові економічні умови для відтворення виробництва, тобто на вкладений у виробництво рівновеликий капітал з урахуванням терміну його обороту одержувати рівновеликі прибутки.

З огляду на економічні умови, що склалися в нашій державі, важливим напрямом є формування ринкового обігу земель, за якого має бути включення їх в економічний оборот на основі визначення вартості землі капіталом, який нарівні з іншими засобами виробництва став прибутковоутворювальним фактором. Це дасть змогу мати кошти для підвищення орендної плати, здійснення заходів з охорони земель.

Що стосується купівлі-продажу земельних ділянок, земельних паїв, то її запровадження у сучасних умовах неминує матиме спекулятивно-тінювий характер, що призведе до швидкого обезземелення більшості селян, які становлять основну частину по-

тенційних продавців земель. Одержані селянами кошти від продажу землі призведуть до небаченої інфляції й знеціняться і швидко використаються. Як наслідок, земля залишиться у покупця, а виторг від її продажу у селянина “з'їсть” інфляція. Тому є великий сумнів у тому, що селянин, який продав свою земельну ділянку, зможе коли-небудь придбати іншу земельну ділянку. Крім того, значна частина коштів сільськогосподарських підприємств буде спрямована на купівлю землі, а не на розвиток виробництва, що призведе до їх занепаду. До того ж, вилучені орендодавцями земельні паї для їх продажу спонукатимуть до розформування цих господарств. Такого допускати не можна. Тому за нинішньої економічної ситуації запровадження купівлі-продажу земельних ділянок, за винятком тих, які надані для ведення особистого селянського господарства до 2-х гектарів, є передчасним.

На даному етапі товаровиробників влаштує оренда земельних ділянок і земельних паїв. Вона сприяє руху землі до ефективнішого господаря, який забезпечує одержання селянами-власниками належної орендної плати.

Потребує удосконалення кредитна політика, адже залучення кредитних ресурсів новим приватним господарем, який працює на орендованій землі, практично неможливе, оскільки об'єктом застави розпоряджається не орендар, а власник. Тому було б доцільно ввести порядок застави не земельної ділянки, а права оренди земельної ділянки. У разі невиконання зобов'язань перед кредитором орендар втрачає право оренди, яке переходить банківській установі, а вона, у свою чергу, може це право передати (продати) іншому, ефективнішому господареві, а право власності залишається за селянином-орендодавцем.

Висновки. В основу розробки стратегічних напрямів розвитку аграрного сектору України покладено результати аграрних перетворень на селі, що забезпечили організаційно-економічні умови зростання, за яких:

земельна й аграрна реформа серед інших складових економічної реформи України була науково обґрунтованою і теоретично дослідженою ученими-аграріями та за їх-

ньою участю нормативно врегульованою, практично впровадженою і результативною;

в Україні опрацьовано власну модель реформування земельних відносин та аграрного сектора. Створена багатоукладність виробництва на селі. Замість домінуючої колгоспно-радгоспної функціонують різні форми господарювання, що ґрунтуються на приватній власності на землю у поєднанні з індивідуальною, сімейною і колективною формами організації праці. Нові господарські структури ринкового спрямування в організаційному плані в результаті підвищення мотивації праці одержали великі можливості й перспективи подальшого розвитку. Сільськогосподарські підприємства у 2013 році виробили валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь в 1,5 рази більше, ніж колгоспи і радгоспи у 1990 році, а тваринництво із збиткового стало прибутковим;

справдилися віковічні прагнення селян – вони стали власниками землі. Земля збережена за селянами, а якби не так, то вона

опинилася б у власності невеликої кількості господарів, як це сталося з об'єктами промисловості;

відбулися позитивні соціальні зрушення, за яких власник землі може створювати своє господарство, передавати її в оренду, змінювати орендаря, передавати у спадщину, працювати в господарському формуванні, якому передані земля та майно в оренду. Як власник землі й майна він бере участь у формуванні новоствореного підприємства і впливає на те, щоб земля оброблялася кращим господарем;

пенсіонери-власники земельних паїв соціально захищені своєю власністю. За рахунок орендної плати за землю та майно вони мають постійні додаткові доходи, що є значною підмогою у зростанні їхнього добробуту.

Все це стало основою забезпечення ефективного ведення сільського господарства в Україні й підставою для досягнення визначених параметрів його розвитку.

Список використаних джерел

1. Аграрна реформа в Україні / П.І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Лупенко, В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров, М.Й. Малік [та ін.] ; за ред. П.І. Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
2. *Гайдуцький П.І.* Аграрна реформа: радикальні заходи, високий результат / П.І. Гайдуцький // Економіка АПК. – 2002. – № 12. – С. 3 – 7.
3. *Гайдуцький П.І.* Аграрний ринок: уроки і завдання / П.І. Гайдуцький // Економіка АПК. – 2002. – № 5. – С. 3 – 9.
4. *Гайдуцький П.І.* Розвиток багатоукладного господарювання та конкурентоспроможного агропромислового виробництва / П.І. Гайдуцький // Економіка АПК. – № 4. – 2001 – С. 19 - 23.
5. *Гладій М.В.* Особливості аграрної реформи у Львівській області / М. В. Гладій // Економіка України. – 1996. – № 5. – С. 34-43.
6. *Даниленко А.С.* Державна підтримка аграрного сектору економіки в контексті формування передумов для сталого економічного розвитку / А. С. Даниленко // Вісн. Білоцерк. держ. аграр. ун-ту. – 2009. – Вип. 63. – С. 3–8.
7. *Даниленко А.С.* Земельна реформа в Україні та інвестиції / А.С. Даниленко // Моя Україно, вірю в твоє майбутнє. – К.: Урожай, 2003. Кн.2 – С. 7–15.
8. *Даниленко А.С.* Роль реформування земельних відносин у розв'язанні соціально-економічних проблем розвитку українського села і сільських територій / А.С. Даниленко // Землевпоряд. вісн. – 2005. – № 1. – С. 3 – 7.
9. *Даниленко А.С.* Шляхом земельної реформи до високоєфективного господарювання / А.С. Даниленко // Моя Україно, вірю в твоє майбутнє.– К., Урожай, 2001. Кн.1 – С. 34–37.
10. Декрет Кабінету Міністрів України “Про приватизацію земельних ділянок” (26.12.1992 р. № 15-92). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/15-92>.
11. Державна служба статистики України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птахи Національної Академії Наук України «Прогноз чисельності населення України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/analisis/index.asp>
12. Закон України "Про селянське (фермерське) господарство" (20.12.1991 р. № 2009-ХІІ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2009-12>.
13. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерські господарства» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» №1067-VIII від 31.03.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1067-19>; проект Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств)».
14. *Кириленко І.Г.* Аграрна реформа в Україні: надбання, проблеми / І. Г. Кириленко // Економіка АПК. – 2005.– №5. – С. 8-14.
15. *Кириленко І.Г.* Актуальні питання ринку земель сільськогосподарського призначення / І. Г.Кириленко // Економіка АПК. – 2009. – №3. – С.44-46.
16. *Кириленко І.Г.* Інституційні проблеми формування інфраструктури внутрішнього аграрного ринку / І. Г.Кириленко, Р. М. Шмідт // Економіка АПК. – 2009. – №8. – С.3 –11.

17. *Кириленко І.Г.* Актуальні проблеми земельного ринку в Україні / І. Г. Кириленко, В. П. Кравчук // *Економіка АПК*. – 2012. – №5. – С.26 – 29.
18. *Кириленко І.Г.* Актуальні проблеми розвитку аграрного ринку в Україні в контексті формування балансів продовольчих ресурсів / І.Г.Кириленко // *Економіка АПК*. – 2004.– №12 – С. 16-23.
19. *Лузан Ю.Я.* Реформування аграрного сектора України : стан і перспективи / Ю. Я. Лузан // *Економіка АПК*. – 2002. – № 4.– С.3 – 8.
20. *Лузан Ю.Я.* Сучасні проблеми та основні фактори розвитку аграрного сектора України / Ю. Я. Лузан // *Економіка АПК*. – 2014. – №6. – С.5–9.
21. *Лузан Ю.Я.* Удосконалення ринку фінансових послуг як передумова розвитку аграрного виробництва / Ю. Я. Лузан // *Економіка АПК*– 2009. – № 8 – С. 69 – 74.
22. *Лупенко Ю.О.* Потенціал акціонерного сектору агропромислового комплексу / Лупенко Ю. О. // *Економіка АПК*. – 2005. – № 1. – С. 21-25.
23. *Лупенко Ю.О.* Системні трансформації аграрного сектору економіки / Ю. О. Лупенко // *Економіка АПК*. – 2007. – № 5. – С. 49-51.
24. *Лупенко Ю.О.* Формування перспективної моделі сільського господарства України / Лупенко Ю. О. // *Економіка АПК* – 2012. – № 11. – С. 10 – 14.
25. *Лупенко Ю.О.* Результати і проблеми реформування сільського господарства України / Ю. О. Лупенко, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // *Економіка АПК*. – 2014. – №7. – С. 26 – 38.
26. *Малік М.Й.* Економічні та соціальні умови формування малих підприємницьких структур / М. Й. Малік // *Економіка АПК*. – 1996. – №5. – С. 17–23.
27. *Малік М.Й.* Особливості реформування с.-г. виробництва / М. Й. Малік, В.А. Юдіна // *Економіка АПК*. – 1996. – № 8. – С.23–28.
28. *Малік М.Й.* Теоретичні засади та напрями трансформації особистих селянських господарств / М. Й. Малік, В. М. Заяць // *Економіка АПК*. – 2013. – № 5. – С. 87–95.
29. *Месель-Веселяк В.Я.* Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва / В.Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. – 2005. – № 6. – С. 17 - 26.
30. *Месель-Веселяк В.Я.* Організаційно-економічні умови розвитку аграрного виробництва в Україні / В. Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. – 2010. – № 9 – С. 3-12.
31. *Месель-Веселяк В.Я.* Підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України / В. Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. – 2007. – № 12. – С. 8-14.
32. *Месель-Веселяк В.Я.* Реформування аграрного сектора України: здобутки і проблеми / В. Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. – 2003. – № 5. – С. 3-8.
33. *Месель-Веселяк В.Я.* Розвиток сільського господарства України (науково-методичне забезпечення) / В. Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. – 2011. – №7. – С. 42 – 54.
34. *Месель-Веселяк В.Я.* Форми господарювання в сільському господарстві України (результати, проблеми, вирішення) / В. Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. – 2012. – №1. – С. 13 – 23.
35. *Месель-Веселяк В.Я.* Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві / В.Я.Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. – 2010. - №4. – С. 3-18.
36. *Месель-Веселяк В.Я.* Дохідність і розширене відтворення в агропромисловому виробництві / В.Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. – 2008. – № 5. – С. 12-17.
37. *Месель-Веселяк В.Я.* Економічні передумови забезпечення розширеного відтворення сільськогосподарського виробництва в Україні / В.Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. – №3. – 2011. – С. 9-16.
38. *Месель-Веселяк В.Я.* Напрями забезпечення конкурентоспроможності аграрного виробництва / В.Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. – 2009. – №10. – С. 7-14.
39. *Месель-Веселяк В.Я.* Нові методичні підходи щодо удосконалення нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // *Економіка АПК*. – 2016. – № 2. – С.22-29.
40. *Месель-Веселяк В.Я.* Оптимальні розміри сільськогосподарських формувань промислового типу в Україні / В.Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. – 2008. – № 3. – С. 13-20.
41. *Месель-Веселяк В.Я.* Розвиток та ефективність організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві / В.Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. – 2004. – № 11. – С. 18–24.
42. *Месель-Веселяк В.Я.* Теоретико-методологічне і нормативно-правове забезпечення трансформації аграрного сектору економіки України до ринкових умов господарювання, науковий супровід та ефективність запровадження / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // *Економіка АПК*. – 2015. - №7. – С.5-26
43. *Месель-Веселяк В.Я.* Організаційно-правове забезпечення реформування земельних відносин в аграрній сфері (підсумки і проблеми) / В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // *Землепоряд. вісн.* – 2003. – № 3. – С. 24–30.
44. *Месель-Веселяк В.Я.* Розвиток форм господарювання в аграрному секторі України (результати, проблеми) / В. Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. – 2006. – № 12. – С. 34 – 41.
45. *Месель-Веселяк В.Я.* Удосконалення відносин власності - основа аграрних перетворень / В. Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. – 1996. – № 6. – С. 3-13.
46. *Месель-Веселяк В.Я.* Земельна реформа – основа структурних перетворень в аграрній сфері України / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // *Економіка АПК*. – 1996. – №5. – С.10 – 17.
47. *Месель-Веселяк В.Я.* Методологічні і методичні принципи грошової оцінки сільськогосподарських угідь / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // *Економіка АПК*. – 1995. – №2. – С. 11–16.
48. *Месель-Веселяк В.Я.* Земельні відносини на селі / В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // *Сільські вісті*. – 1990. – 12 жовт.

49. Постанова Верховної Ради України “Про земельну реформу” (18.12.1990 р. № 563-ХІІ). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/563-12>.
50. Результати і проблеми реформування сільського господарства України / Ю. О. Лупенко, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. – 2014. - № 7. - С. 26-38.
51. Саблук П.Т. Аграрна реформа в Україні (здобутки, проблеми і шляхи їх вирішення) / П.Т. Саблук, В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2009. – № 12. – С. 3-13.
52. Саблук П.Т. Магістральні напрями аграрної реформи / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 1995. – № 1. – С. 8–14.
53. Саблук П.Т. Основні напрями удосконалення державної аграрної політики в Україні / П. Т. Саблук, Ю. Я. Лузан // Економіка АПК. – 2011. – №5. – С.3–16.
54. Саблук П.Т. Ціновий фактор у розвитку сільськогосподарського виробництва / П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2011. – № 9. – С. 3-9.
55. Саблук П.Т. Шлях до ринку : проект концепції переходу АПК республіки до ринкової економіки / П. Т. Саблук та ін. // Сільські вісті. – 1990. – 4 верес.
56. Саблук П.Т. Національна доктрина реформування та розвитку агропродовольчого комплексу України : (проект) / П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. Й. Малік [та ін.] // Економіка АПК. – 2011. – № 4. – С. 3–6.
57. Стратегічні напрями розвитку агропромислового комплексу України / ред.: П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк; Ін-т аграр. економіки УААН. – К., 2002. – 59 с.
58. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” (10.11.1994 р. № 666/94). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/793-94>.
59. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” (3.12.1999 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1529/99>
60. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо соціального захисту селян-власників земельних ділянок та земельних часток (паїв)» – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/92/2002>
61. Федоров М.М. Трансформація земельних відносин в аграрній сфері. / М. М. Федоров // Економіка АПК. – 1998. - №4. – С.12-17.
62. Федоров М.М. Економічна оцінка земель як основа визначення плати за їх використання. / М. М. Федоров // Економіка АПК. – 1997. - №4-5. – С. 33-37.
63. Федоров М.М. Розвиток орендних земельних відносин у новостворених агроформуваннях /М.М. Федоров // Організаційно-економічні трансформації в аграрному виробництві. – Харків, ХНТУСГ, 2010. – С. 89-97.
64. Федоров М.М. Трансформація земельних відносин до ринкових умов / М. М. Федоров // Економіка АПК. – 2009. – №3.– С. 4-18.
65. Федоров М.М. Земельні відносини / М. М. Федоров, В. Я. Месель-Веселяк // Сільські Обрії. –1994.–№11-12.–С. 35–37.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2016 р.

*

УДК 332.28

*О.В. ХОДАКІВСЬКА, кандидат економічних наук,
завідувач відділу земельних відносин
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Особливості регулювання орендної плати за землі державної власності

Постановка проблеми. Орендний механізм сільськогосподарського землекористування визнаний світовою практикою і є важливою складовою ринкової економіки. Йому належить домінуюча позиція у розвитку земельних відносин. Він являє собою достатньо гнучку систему виробництва, створює сприятливі умови для формування оптимальних

розмірів землекористувань аграрними підприємствами. У ході ринкових трансформацій орендні відносини дали змогу, не подрібнюючи земельних масивів, створювати різні за розміром і формами господарські структури у сільському господарстві.

Серед численних позитивних організаційно-економічних та соціальних зрушень у сфері орендних земельних відносин недостатньо обґрунтованим донині залишається питання

© О.В. Ходаківська, 2016

щодо визначення оптимального розміру орендної плати за сільськогосподарські угіддя, у тому числі землі державної власності. Неодноразові спроби органів виконавчої влади підвищити розмір орендної плати за земельні ділянки сільськогосподарського призначення, що знаходяться у державній власності, помітно його актуалізували. В одних випадках такі спроби обмежувалися 4% від нормативної грошової оцінки земель проти 3%, визначених чинним законодавством, в інших – доводяться до 8%. З огляду на це цілком природно постає питання: чи збережуть за умови реалізації зазначених положень свою конкурентоспроможність дрібні й середні агроформування, особливо фермерські господарства? Важлива проблема, що привертає увагу дослідників і потребує поглиблених наукових розвідок полягає також у тому, наскільки підвищення розміру орендної плати позначиться на прибутковості вітчизняних агроформувань? І чи не загрожують такі ініціативи їх існуванню в цілому?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні й практичні аспекти розвитку орендних земельних відносин у сільському господарстві є предметом численних наукових дискусій, що знаходять своє відображення у працях вітчизняних науковців, зокрема: В. Г. Андрійчука [1], П. І. Гайдучького [2], А. Є. Данкевича [3], І. Г. Кириленка [4], М. Й. Маліка [5], В. Я. Месель-Веселяка [6], Л. Я. Новаковського [7], П. Т. Саблука [8], А. М. Третяка [7], М. М. Федорова [8], О. В. Шкільова [9], О. Ю. Єрмакова [9], О. В. Шебаніної [10] та ін. Однак нові економічні й політичні виклики зумовлюють необхідність поглиблених досліджень у сфері орендних земельних відносин і вимагають розроблення практичних рекомендацій та пропозицій з їх удосконалення, що враховуватимуть існуючий фінансово-економічний стан орендаря й результати його господарської діяльності.

Мета статті – розкрити особливості оренди земель сільськогосподарського призначення державної власності та проаналізувати як вплине підвищення розмірів орендної плати на фінансово-економічний стан агроформувань і на результати їх господарської діяльності.

Методологія дослідження спирається на закони діалектики, ключові положення теорій ефективності, попиту та пропозиції, земельної ренти, інституційних змін, а також теорії ринкових трансформацій.

Виклад основних результатів дослідження. Нині сільськогосподарські підприємства України ведуть господарську діяльність переважно на орендованих землях, частка яких у їх загальному землекористуванні становить близько 93%. У розрізі областей вона коливається від 65 у Закарпатській до 97% у Тернопільській і Чернігівській областях. У фермерських господарствах частка орендованих угідь дещо нижча й становить 83% та варіює від 56 у Хмельницькій до 93% у Житомирській областях [11, с. 297].

В оренді вітчизняних агроформувань знаходяться землі приватної, державної та комунальної власності. Станом на 1.01.2016 року в Україні укладено близько 52 тис. договорів оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності загальною площею 1,47 млн га. Згідно з укладеними договорами розмір орендної плати становить 720 грн/га, або 2,3% від нормативної грошової оцінки сільськогосподарських угідь.

Із 1,47 млн га земель сільськогосподарського призначення державної власності, переданих в оренду на безконкурентних засадах, 60,4% надані для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, 28,5 – фермерського господарства, 6,2 – сінокосіння й випасання худоби, 0,9 – городництва, 0,5 – садівництва, 0,3 – ведення особистого селянського господарства, 3,3% – для інших цілей (рис. 1).

Середній розмір земельної ділянки сільськогосподарського призначення державної власності, що передається в оренду, становить 28 га і коливається від 6 га у Чернівецькій до 51 га у Херсонській областях (рис. 2).

Загальна сума виплат орендної плати за земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної власності на 2016 рік згідно з укладеними договорами становить 1064,7 млн грн.

Для порівняння, станом на 01.01.2016 року розмір орендної плати за земельні паї в Україні становив 862 грн/га, або 2,8% від їх

нормативної грошової оцінки. Загальна сума виплат за земельні ділянки приватної влас-

ності згідно з укладеними договорами становить понад 13,6 млрд грн.

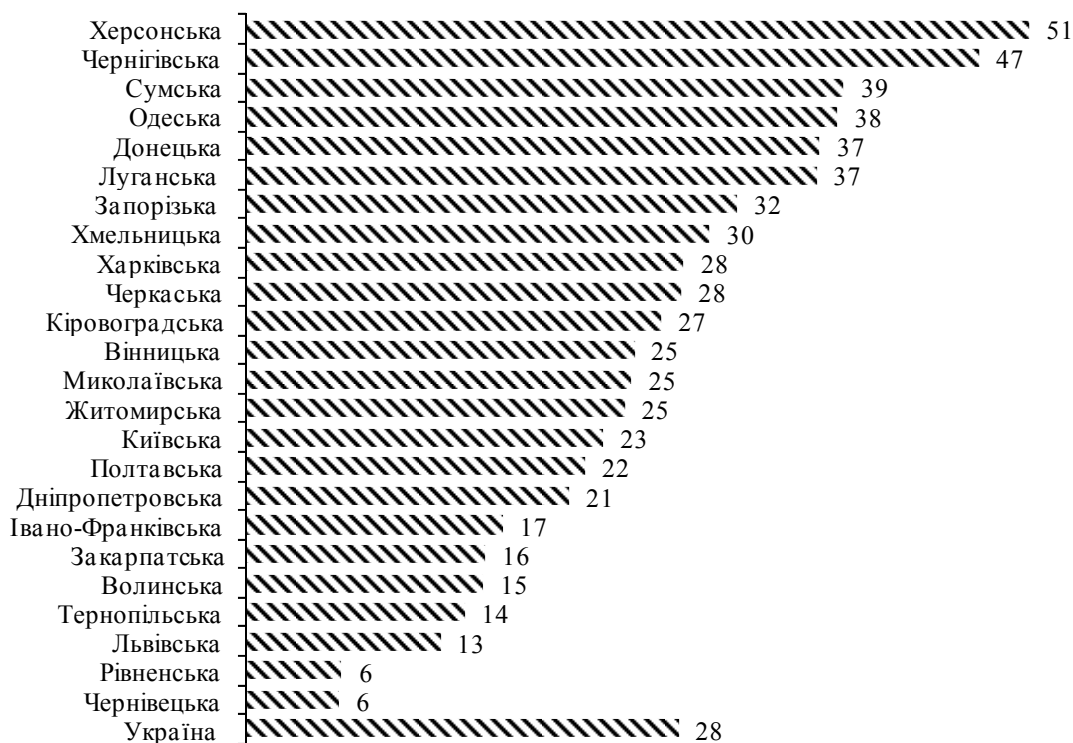

Рис. 1. Структура укладених договорів оренди земельних ділянок державної власності за цільовим призначенням, % (станом на 01.01. 2016 р.)

Джерело: Дослідження проведено за даними Держгеокадастру України.

Європейський досвід орендних земельних відносин показує, що розміри орендної плати за землі сільськогосподарського призначення дуже різняться між окремими країнами. Так, найвищий розмір орендної плати

спостерігається у Данії, Нідерландах, Греції (понад 500 євро/га), найнижчий – у Словаччині, Польщі, Литві, Чехії (менше 50 євро/га) [12].

Рис. 2. Середній розмір земельної ділянки сільськогосподарського призначення державної власності, переданої в оренду, га (станом на 01.01. 2016 р.)

Джерело: Дослідження проведено за даними Держгеокадастру України.

Якщо аналізувати частку орендної плати від вартості угідь, то в європейських країнах вона коливається від 1% ринкової вартості земель у Нідерландах до 8,5% у Болгарії. Фермери таких країн, як Німеччина, Данія, Чехія сплачують близько 2%; Франція, Польща, Фінляндія, Швеція – близько 3% від ринкової вартості земель. У Литві частка орендної плати становить близько 5%, що зумовлено порівняно низькою вартістю сільськогосподарських угідь цієї країни [13, с. 34].

Орендні земельні відносини в європейських країнах є об'єктом цивільного права, що визначає основні засади державного регулювання оренди в сільському господарстві [16, 17]. Характер державного регулювання інституту оренди земель визначається як національними особливостями, так і більш загальними факторами, такими як землезабезпеченість та прагнення зберегти землю в ефективних господарів [14, 15]. В аграрній політиці окремих країн вживаються заходи щодо недопущення зосередження в одних руках занадто великих земельних масивів. Досить часто необхідною умовою для одержання права оренди або права придбання земельної ділянки є вимога, щоб орендар

або покупець був місцевим жителем, мав професійну підготовку, досвід роботи і необхідний капітал для ефективного використання земель, що набуваються ним у власність або користування.

У більшості країн ЄС частка орендованих сільськогосподарських угідь у загальній площі сільськогосподарського землекористування має тенденцію до збільшення [18]. Нині фермерські господарства Словаччини та Чехії ведуть господарську діяльність переважно на орендованих землях, частка яких у загальному землекористуванні становить понад 90%. Фермерські господарства Франції, Бельгії, Німеччини, Угорщини й Естонії мають понад 60% орендованих угідь, Швеції – близько 50%. На противагу цьому, в Ірландії частка орендованих земель найнижча – 17% [17].

Орендна плата за земельні угіддя в країнах ЄС поступово зростає. Її частка у структурі витрат на вирощування пшениці становить близько 8%. Однак за країнами ЄС вона не є однаковою (табл. 1). Частка орендної плати у структурі виробничих витрат у динаміці (2004-2012 рр.) залишається майже без змін і знаходиться в межах 7,0-7,8% [19].

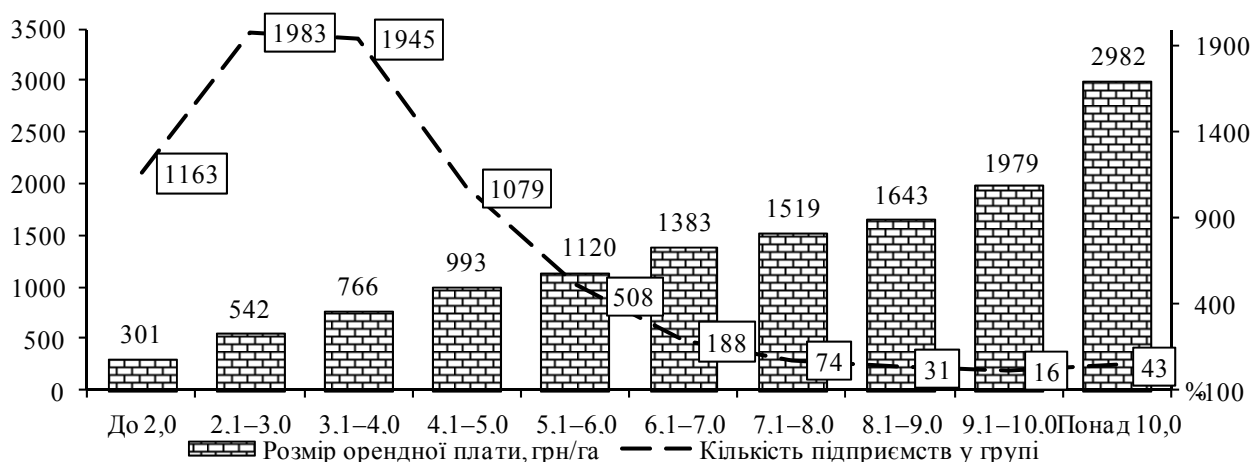
1. Частка орендної плати за земельні ділянки у структурі витрат на вирощування пшениці в країнах ЄС-27, 2012 р.

Статті витрат	ЄС-27		У т.ч.							
			Франція		Німеччина		Чехія		Польща	
	євро/га	%	євро/га	%	євро/га	%	євро/га	%	євро/га	%
Насіння	68	5,8	63	4,7	84	5,5	71	6,5	57	4,9
Добрива	167	14,2	196	14,5	217	14,3	117	10,8	188	16,0
ЗЗР	106	9,0	167	12,4	152	10,0	114	10,5	100	8,5
ПММ	90	7,7	62	4,6	114	7,5	113	10,4	98	8,3
Заробітна плата	194	16,5	213	15,8	214	14,1	201	18,5	270	23,0
Оренда землі	92	7,8	120	8,9	160	10,5	56	5,1	27	2,3
Амортизаційні відрахування	152	12,9	231	17,1	169	11,1	131	12,0	147	12,5
Інші витрати	305	26,0	298	22,1	411	27,0	285	26,2	287	24,4
Разом	1174	100,0	1350	100,0	1521	100,0	1088	100,0	1174	100,0

Джерело: Розраховано за даними «EU cereal farms. Report 2013. Basrd on FADN data» [19].

Враховуючи ситуацію, що склалася нині у сфері земельних відносин України, вкрай важливо визначити фактичні розміри орендної плати за земельні ділянки у різних суб'єктів господарювання. Так, за даними Державної служби статистики України у 2014 році розмір орендної плати за сільськогосподарські угіддя в Україні коливався від 300 до 3000 грн/га. Слід зазначити, що переважна більшість сільськогосподарських під-

приємств виплачують орендну плату за орендовані угіддя у розмірі 2-4% їхньої нормативної грошової оцінки. Лише 43 досліджуваних підприємства виплачують орендну плату за орендовані угіддя у розмірі понад 10% від нормативної грошової оцінки, а 47 підприємств – 8-10%. Є й такі підприємства, де розрахунки з орендної плати менші законодавчо встановленого рівня, тобто 3% (рис. 3).

Рис. 3. Розподіл сільськогосподарських підприємств України за часткою орендної плати за земельні ділянки від їх нормативної грошової оцінки, 2014 р.

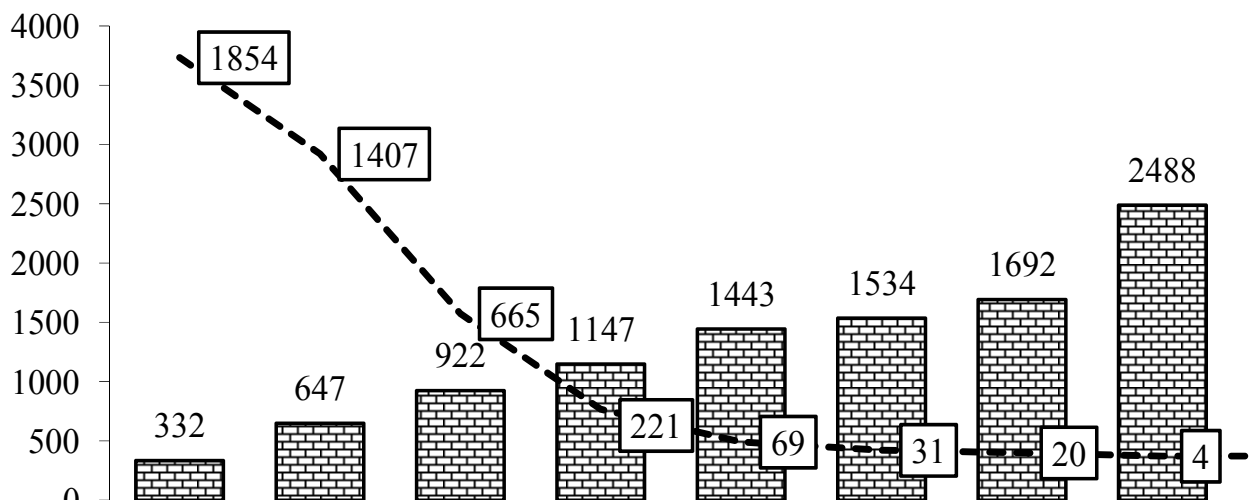
Джерело: Дослідження проведено за даними 7030 с.-г. підприємств України, що звітують за формою 50 с.г. „Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств за 2014 рік”.

Щодо фермерських господарств, то для переважної їх більшості (75%) розмір орендної плати не перевищує 3% нормативної грошової оцінки земельних угідь. Близько 15% досліджуваних господарств виплачують 3-4% і ще 5% – взяли на себе зобов’язання сплачувати 4–5% орендної плати від грошової оцінки угідь. Фермери, які б виплачували понад 8%, представлені лише 25 господарствами (рис. 4).

У 2014 році частка орендної плати у структурі витрат виробництва продукції рослинництва фермерських господарств становила понад 14%, що є досить вагомою стат-

тею витрат та суттєво впливає на прибутки галузі.

Як показують емпіричні дослідження, рівень рентабельності в усіх групах агроформувань, незалежно від розміру орендної плати, знаходиться в межах 23-39%. Прибуток, що залишається в розпорядженні сільськогосподарських підприємств, з розрахунку на одиницю земельної площі є більшим у тих суб’єктів господарювання, які виплачують вищий розмір орендної плати (табл. 2). Це є доказом того, що з підвищенням ефективності господарської діяльності й фінансово-економічного стану орендаря рівень орендної плати також зростає.

Рис. 4. Розподіл малих фермерських господарств України за часткою орендної плати за земельні ділянки від їх нормативної грошової оцінки, 2014 р.

Джерело: Дослідження проведено за даними 4292 фермерських господарств України, що звітують за формою 2-ферм. „Основні економічні показники господарської діяльності фермерського господарства, малого підприємства у сільському господарстві за 2014 рік” (малі фермерські).

2. Залежність розміру орендної плати за земельні ділянки від прибутковості рослинництва сільськогосподарських підприємств України, 2014 р.

Групи за часткою орендної плати від НГО	Кількість підприємств	Частка підприємств у групі, %	Розмір орендної плати, грн/га	Виручка від реалізації:		Прибуток:		Рентабельність, %
				на 1 га с.-г. угідь, грн	на 1 підприємство, тис. грн	на 1 га с.-г. угідь, грн	на 1 підприємство, тис. грн	
До 2,0	1163	16,54	301	5441,6	9054,4	1236,2	2057	29,4
2,1–3,0	1983	28,2	542	6460,5	13605,3	1460,3	3075,2	29,2
3,1–4,0	1945	27,68	766	7570,2	18097,5	1651,8	3948,7	27,9
4,1–5,0	1079	15,35	993	8559,1	22859,9	2032,3	5428	31,1
5,1–6,0	508	7,23	1120	8496	23080	1606,7	4364,8	23,3
6,1–7,0	188	2,67	1383	8954,4	31034,2	2137,4	7407,7	31,4
7,1–8,0	74	1,05	1519	11469,1	49096,4	2382,8	10200,3	26,2
8,1–9,0	31	0,44	1643	10453,5	29416,7	2862,3	8054,7	37,7
9,1–10,0	16	0,23	1979	8661,4	9176,2	1750,8	1854,9	25,3
Понад 10,0	43	0,61	2982	15478	20062,8	3319,8	4303,1	27,3

Джерело: Дослідження проведено за даними 7030 с.-г. підприємств України, що звітують за формою 50 с.г. „Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств за 2014 рік”.

Однак цього не можна сказати про малі фермерські господарства, де величина прибутку на одиницю земельної площі зі збільшенням розміру орендної плати фактично не змінюється і знаходиться в межах 1300-1500 грн/га (табл. 3). Це вказує на те, що фермерські господарства, щоб залиша-

тися конкурентними на ринку оренди земель, вимушені платити орендну плату не нижчу, ніж виплачують сільськогосподарські підприємства. У зв'язку з чим розмір прибутку фермерських господарств є помітно нижчим, ніж в аналогічних групах сільськогосподарських підприємств.

3. Залежність розміру орендної плати за земельні ділянки від прибутковості рослинництва малих фермерських господарств, 2014 р.

Групи за часткою орендної плати від НГО	Кількість підприємств	Частка підприємств у групі, %	Середній розмір підприємства, га	Розмір орендної плати, грн/га	Прибуток на 1 га у рослинництві, грн	Рентабельність, %
До 2,00	1854	43,20	356,1	331,7	1378,9	30
2,01–3,00	1407	32,78	434,8	646,5	1435,4	31
3,01–4,00	665	15,49	438,3	922,2	1428,2	28
4,01–5,00	221	5,15	381,8	1146,8	1788,0	30
5,01–6,00	69	1,61	352,4	1443,0	1497,1	26
6,01–7,00	31	0,72	221,7	1534,4	1299,8	23
7,01–9,00	24	0,56	196,6	1916,6	1818,6	30
9,01–10,00	4	0,09	172,2	2726,7	1549,0	22
Понад 10	17	0,40	89,8	3571,3	1299,2	14
Усього	4292 ¹⁾	100,0	392,8	618,1	1434,1	30

1) Кількість господарств, що мають орендовані сільськогосподарські угіддя і сплачують орендну плату.

Джерело: Дослідження проведено за даними 4292 фермерських господарств України, що звітують за формою 2-ферм. „Основні економічні показники господарської діяльності фермерського господарства, малого підприємства у сільському господарстві за 2014 рік” (малі фермерські).

Розрахунки обсягів прибутків фермерських господарств за 2014 рік показують, що в середньому на 1 га посівних площ вони становили 1684 грн (табл. 4). З огляду на це підвищення орендної плати до 4% від нормативної грошової оцінки (1031 грн/га) зумо-

вить зменшення прибутків фермерських господарств на 21%, а розрахункова орендна плата становитиме 77,4% від фактичного прибутку рослинництва.

За умови підвищення розміру орендної плати до 8% (2062 грн/га) вона майже у

7 разів перевищуватиме фактичний прибуток господарства, що залишатиметься в його розпорядженні. Однак розмір орендної плати за земельні ділянки не повинен перевищувати величини прибутку з одиниці земельної площі, що залишається у розпорядженні землекористувача після сплати ним усіх зобов'язань. В іншому разі товаровиробник втрачає економічний інтерес до ведення господарської діяльності, оскільки передача земельної ділянки в оренду може забезпечити йому такий же дохід, або навіть вищий.

Результати досліджень показують, що підвищення рівня орендної плати за земельні ділянки до 5% від їх грошової оцінки зумовить значне зменшення прибутків; 6% від їх грошової оцінки призведе до збитковості фермерських господарств Рівненської, Херсонської й Донецької областей. При 7% збитковими стають фермерські господарства Запорізької, Луганської та Львівської; 8% – Дніпропетровської й Одеської областей (див. табл. 4).

Слід також зважити на те, що нормативну грошову оцінку земель сільськогосподарського призначення, яка є базою для нарахування орендної плати за земельні ділянки

державної власності, з 1 січня 2016 року проіндексовано на коефіцієнт 1,2, у зв'язку з чим вона автоматично підвищилася на 20%. Тому враховуючи сучасний фінансово-економічний стан орендарів, підвищувати ставку орендної плати за землі державної власності до 8% від їх грошової оцінки економічно необґрунтовано. Крім того, в сучасних економічних умовах виникла потреба в удосконаленні методичних основ визначення оцінки земель сільськогосподарського призначення. Перманентна її індексація, яка триває з 1997 року, призвела до того, що нині в окремих регіонах України її показники значно завищені та не відображають реальний стан родючості ґрунтів. У цьому зв'язку при підвищенні орендної плати, крім іншого, варто враховувати також регіональні особливості.

Необхідно зауважити, що зниження рівня прибутковості підприємств значно звужує їхні можливості здійснювати просте й розширене відтворення виробництва. Вітчизняною економічною наукою доведено, що критичною межею для простого відтворення виробництва є рівень рентабельності не нижчий 15%.

4. Розрахунок рівня прибутку фермерських господарств у разі підвищення орендної плати за земельні ділянки

Область	Фактичні дані за 2014 р.							Розрахункові показники					
	Сільськогосподарські угіддя, га	Із загальної площі взято в оренду, га		Орендна плата за 1 га, грн	Частка орендної плати від грошової оцінки, %	Прибуток на 1га, грн	Рівень рентабельності, %	Орендна плата 4% від грошової оцінки, грн/га	Залишається прибутку, грн/га	Орендна плата 7% від грошової оцінки, грн/га	Залишається прибутку, грн/га	Орендна плата 8% від грошової оцінки, грн/га	Залишається прибутку, грн/га
		усього	у т.ч. земельні паї										
Вінницька	168428	142704	113929	678	2,5	1916	27,9	1102	1492	1929	665	2205	389
Волинська	32897	28125	22706	543	2,2	1518	22,9	998	1063	1747	314	1996	65
Дніпропетров-	247250	167473	142648	671	2,5	1302	25,9	1084	889	1897	76	2168	-195
Донецька	86706	59517	42347	569	2	1019	22,2	1162	426	2033	-445	2324	-736
Житомирська	43506	37649	28866	506	3	1165	30,9	686	984	1201	470	1372	299
Закарпатська	8473	4443	3506	283	1,3	2872	28,7	879	2276	1539	1616	1759	1396
Запорізька	211713	161067	131341	653	2,3	1203	30,3	1128	728	1974	-118	2256	-400
Івано-	17938	14303	11783	589	2,5	1676	25,4	952	1313	1666	599	1905	360
Київська	91686	69997	59314	917	3,4	2389	34,4	1066	2240	1865	1441	2131	1175
Кіровоградська	252200	185671	144150	786	2,9	2533	38	1070	2249	1872	1447	2140	1179
Луганська	108686	85297	58175	479	2,2	1047	23,3	884	642	1547	-21	1768	-242
Львівська	46190	39375	34481	459	2,1	1033	18,5	887	604	1553	-61	1775	-283
Миколаївська	232883	141094	128097	561	2,6	1307	29,1	879	989	1538	330	1757	111
Одеська	210078	151710	118178	525	2,2	1306	24,6	937	894	1640	191	1874	-43
Полтавська	158656	120679	90876	1049	3,7	1936	28,6	1142	1843	1998	987	2284	701

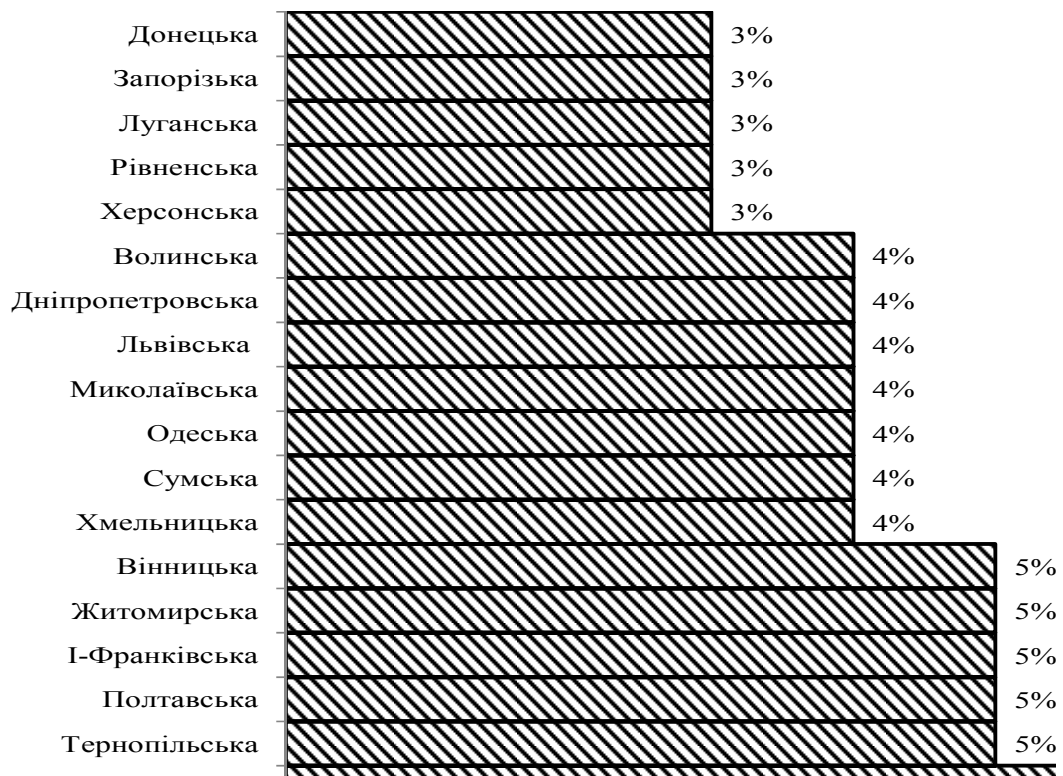
Рівненська	20669	15956	15002	580	2,2	763	15,3	1047	296	1832	-489	2094	-751
Сумська	60784	47677	37364	639	2,6	1496	28,8	981	1155	1717	418	1962	173
Тернопільська	37489	30212	26451	552	2,2	1721	28,8	1001	1271	1752	521	2003	270
Харківська	119451	89563	68940	806	3	2300	38,7	1084	2023	1896	1210	2167	939
Херсонська	182275	122841	97419	516	1,8	1124	20	1157	483	2024	-384	2313	-673
Хмельницька	87170	70741	53907	661	2,3	1720	26,6	1150	1231	2012	369	2300	81
Черкаська	110082	91957	60725	1156	3,5	3331	36,7	1327	3160	2322	2165	2654	1833
Чернівецька	21056	18242	17096	685	2,4	3114	45,9	1133	2665	1983	1816	2267	1532
Чернігівська	57097	49488	29615	453	2,2	1851	31,2	814	1490	1425	879	1628	676
Україна	2613366	1945782	1536915	678	2,6	1684	29,4	1031	1331	1804	558	2062	300

Джерело: Дослідження автора.

З огляду на це та враховуючи вищевикладене встановлено, що розмір орендної плати за земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної власності, що набуваються на неконкурентних засадах, в розрізі областей України не повинен перевищувати показники, наведені на рисунку 5.

Зокрема, враховуючи нинішні фінансово-економічні показники діяльності фермерських господарств, встановлено, що для Доне-

цької, Запорізької, Луганської, Рівненської й Херсонської областей максимально допустимий розмір орендної плати за земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної власності не має перевищувати 3% від їх нормативної грошової оцінки і т.д. Однак припускаємо, що вищий рівень орендної плати може досягатися за умови проведення відкритих торгів, тобто на конкурентних засадах.

Рис. 5. Максимально допустимий розмір орендної плати за земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної власності в розрізі областей України

Джерело: Дослідження автора.

Висновки. 1. У вітчизняних агроформуваннях на правах оренди знаходяться землі приватної, державної та комунальної влас-

ності. Станом на 1.01.2016 року в Україні укладено близько 52 тис. договорів оренди земельних ділянок сільськогосподарського

призначення державної власності, загальною площею 1,47 млн га. Із них 60% надані для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, 28 – фермерського господарства, 6% – сінокошіння й випасання худоби тощо.

2. Проведені розрахунки переконливо доводять, що в умовах перманентного підвищення нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та збільшення виробництва сільськогосподарської продукції встановлювати орендну плату на рівні 8% від нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення державної власності економічно неоправданано. Оскільки такий крок може призвести до значного зниження прибутків фермерських господарств, а подекуди й до їхньої збитковості.

3. Результати досліджень показують, що підвищення рівня орендної плати за земельні ділянки до 5% від їх грошової оцінки зумовить значне зменшення прибутків фермерських господарств; 6% від їх грошової оцінки призведе до збитковості фермерських господарств Рівненської, Херсонської та Донецької областей; при 7% збитковими стають фермерські господарства Запорізької, Луганської й Львівської; 8% – Дніпропетровської та Одеської областей.

4. Розмір орендної плати за земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної власності не повинен перевищувати величини прибутку з одиниці земельної площі, залученої до господарського використання. В іншому разі товаровиробник втрачає економічний інтерес до ведення господарської діяльності.

5. Будь-який суб'єкт господарювання повинен мати джерела для простого й розширеного відтворення галузі. Критичною межею для простого відтворення виробництва є рівень рентабельності не нижчий 15%. У цьому зв'язку підвищення орендної плати за земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної власності не має призводити до зниження рівня рентабельності менше 15%.

6. Враховуючи, що базою нарахування орендної плати за земельні ділянки державної власності є нормативна грошова оцінка, перманентна індексація якої призвела до того, що нині в окремих регіонах України її показники значно завищені та не відображують реальний стан родючості ґрунтів, виникає об'єктивна необхідність урахування при визначенні розміру орендної плати регіональних особливостей.

Список використаних джерел

1. Андрійчук В. Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз: моногр. / В. Г. Андрійчук. – К. : КНЕУ, 2005. – 292 с.
2. Гайдуцький П. І. Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні / П. І. Гайдуцький – К. : Інформаційні системи, 2015. – 448 с.
3. Данкевич А. Є. Розвиток орендних земельних відносин / А. Є. Данкевич // Землевпоряд. вісн. – 2015. – № 10. – С. 34–39.
4. Кириленко І. Г. Актуальні проблеми земельного ринку в Україні / І. Г. Кириленко, В. П. Кравчук // Економіка АПК. – 2012. – № 5. – С. 26–29.
5. Малік М. Й. Оренда і орендні відносини / М. Й. Малік // Розвиток форм господарювання на селі ; за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : Урожай, 1993. – С. 163–175.
6. Месель-Веселяк В. Я. Організаційно-економічні питання формування приватних (приватно-орендних) сільськогосподарських підприємств / В. Я. Месель-Веселяк // Розвиток приватно-орендних підприємств: матер. наук.-практ. конф. з проблем розвитку форм господарювання на селі. – К. : ІАЕ, 1997. – С. 40–47.
7. Новаковський Л. Я. Основні положення концепції розвитку земельної реформи в Україні / Л. Я. Новаковський, А. М. Третяк. – К. : Центр земельної реформи, 2000. – 96 с.
8. Трансформація земельних відносин до ринкових умов. // Матер. одинадцятих річних зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників 26-27 лют. 2009 року / [Саблук П. Т., Федоров М. М., Месель-Веселяк В. Я., Ходаківська О. В. та ін.]; під заг. ред. П. Т. Саблука. – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – 116 с.
9. Орендні відносини в сільськогосподарському виробництві : моногр. / [Шкільов О. В., Єрмаков О. Ю., Ярославський В. А. та ін.]; за ред. О. В. Шкільова. – Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – К. : Четверта хвиля, 2009. – 320 с.
10. Шибаніна О. В. Орендні земельні відносини: сучасний стан та основні напрями удосконалення / О. В. Шибаніна // Економіка АПК. – 2011. – № 7. – С. 7–13.
11. Ходаківська О. В. Орендні земельні відносини: досвід країн ЄС та вітчизняна практика / О. В. Ходаківська // Економіка і організація управління. – 2014. – № 1(17) – 2 (18). – С. 297–303.

12. *Лупенко Ю.О.* Трансформація земельних відносин у сільському господарстві (аналітичний огляд) / Ю.О. Лупенко, О.В. Ходаківська. – К. : ННЦ "ІАЕ", 2015. – 52 с.
13. *Ходаківська О.В.* Ринок земель сільськогосподарського призначення в країнах ЄС: можливості використання досвіду в Україні / О. В. Ходаківська // Економіка АПК. – 2012. – № 5. – С. 30–36.
14. *Cheshire P. Sheppard S.* 2004. Land markets and land market regulation: progress towards understanding. *Regional Science and Urban Economics* 34 (2004) 619–637.
15. Institutional Factors Affecting Agricultural Land Markets. Factor market working paper / P. Ciaian, D.A. Kancs, J. Swinnen, K. Van Herck, L. Vranken. – Brussels : Centre for European Policy Studies, 2012. – 22 p.
16. *Swinnen J.* Land, labour and capital markets in European agriculture. Diversity under a common policy / J. Swinnen, L. Knops. – Brussels : Centre for European Policy Studies, 2013. – 384 p.
17. Emerging Challenges of Land Rental Markets. A Review of Available Evidence for the Europe and Central Asia Region / Johan Swinnen, Liesbet Vranken, Victoria Stanley // The World Bank. – Washington, D.C. – 2006.- Vol. 1. – № 4.
18. *Gohan Swinnen.* Study on the Functioning of Land Markets in the EU Member States / Gohan Swinnen, Pavel Ciaian, d'Artis Kancs. - Centre for European Policy Studies, Place du Congres 1, B-1000 Brussels, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://siteresources.worldbank.org>.
19. EU cereal farms. Report 2013. Based on FADN data / European Commission. – Brussels, 2014. – 122 p.

Стаття надійшла до редакції 26.04.2016 р.

* * *

Новини АПК

Україна та Японія будуть продовжувати співпрацювати в аграрній сфері

Україна та Японія будуть продовжувати співпрацювати в аграрній сфері щодо розвитку інвестиційних проєктів та налагодження партнерських відносин. Про це повідомив Міністр аграрної політики та продовольства України Тарас Кутовий під час зустрічі з представниками японської компанії "Марубені".

На початку зустрічі Міністр наголосив, що Японія є дійсно країною з великими можливостями. "Хотілось би тільки продовжувати взаємовідносини. Ми працюємо над тим, щоб мати торгового представника в Україні, який буде представляти інтереси таких корпорацій як ваша. Адже мені здається, що та взаємодія та допомога, яка існує між нашими країнами, має суттєво відобразитися на тих подальших комерційних успіхах та результатах. Я б дуже хотів, щоб у нас існували не просто бізнес-процеси, а фундаментальні проєкти", – наголосив Тарас Кутовий. Міністр пояснив, що в Україну більшість інвестицій надходить у сільське господарство. "Ми сподіваємось, що в найближчий час якісні продукти будуть запущені і з японської сторони. Адже ваша компанія як трейдер мені відома. У вас хороший менеджер у країні і, звичайно, логістика тільки додасть вам подальшої можливості для розвитку", – сказав Тарас Кутовий.

Зі свого боку представники японської компанії повідомили, що компанія "Марубені" є першою компанією, яка намагається відновити постачання сухих молочних продуктів: "Ми намагаємось довести нашим японським колегам, що в Україні існують компанії, які готові випускати якісні продукти. Також українська курятина може бути конкурентноспроможною на японському ринку. В Японії існує дефіцит вершкового масла, і українські компанії зацікавлені у налагодженні постачань цієї продукції". Міністр повідомив, що на міждержавному рівні ці питання будуть обговорені. "Під час зустрічі з Послом Японії Сумі Шігекі ми запропонували японській стороні долучитися до програми підтримки малих фермерів і зорієнтувати їх на органічне виробництво", – зауважив Міністр.

Підсумовуючи, Тарас Кутовий повідомив, що Японія є важливою країною щодо стандартів якості продукції. "Якщо Україна за стандартами якості буде працювати з Японією, то з усім світом ми будемо працювати взагалі без проблем. Я особисто зацікавлений, щоб японські стандарти якості тестувалися через виробничі можливості в Україні", – пояснив очільник відомства.

Прес-служба Мінагрополітики України

УДК 338.5: 339.13

*О.М. ШПИЧАК, доктор економічних наук,
професор, академік НААН,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач відділення ціноутворення,
інфраструктури ринку
та розвитку наукових інновацій
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»*

Проблеми ціноутворення в контексті купівельної спроможності населення та інфляційних процесів

Постановка проблеми. Категорія «ціни» найбільш складна і поширена серед усіх економічних категорій. Вона найбільш вживана людиною в повсякденному житті і є несучим каркасом усього економічного механізму національного господарства. При оптимальній системі ціноутворення ефективно функціонує податкова, кредитна, страхова системи тощо.

Згідно з теоретико-методологічними підходами ціноутворення рівень ціни на будь-яку продукцію і в різні періоди містить у собі суперечність. Для виробника продукції ціна завжди низька, а для покупця – висока. Узгодження цієї суперечності відбувається на ринку на основі закону попиту та пропозиції, який, на наш погляд, є Біблією ціноутворення в ринкових умовах. При цьому пропозиція ґрунтується на теорії трудової вартості, а попит – на теорії граничної корисності. Основоположниками теорії трудової вартості були В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо й К. Маркс [1–4]. А. Сміт у своїй праці «Дослідження про природу та причини багатства народів» наголошував, що саме праця є єдиним, загальним і єдино точним мірилом вартості. Теорія граничної корисності пев-

ною мірою заперечує трудову теорію вартості, оскільки стверджує, що якщо товари не можуть задовольнити потреби покупця, то затрачена праця на їхнє виробництво не створює вартості.

Л. Вальрас, А. Маршалл, В. Парето поєднали трудову теорію вартості й теорію грошової корисності. Поняття з теорії трудової вартості лягли в основу закономірностей формування пропозиції, ідеї з теорії корисності ввійшли в пояснення формування споживчого попиту на ринку. А. Маршалл досить вдало продемонстрував взаємодію теорії граничної корисності та трудової вартості з роботою двох лез ножиць: якщо одне лезо нерухоме, процес різання відбувається завдяки руху іншого [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями механізму ціноутворення на агропродовольчу продукцію як в умовах планово-адміністративної системи, так й у ринкових умовах займалися великі колективи провідних науково-дослідних інститутів колишнього Радянського Союзу, України, Білорусі, Прибалтики (ННЦ «Інститут аграрної економіки», Державна установа «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України», ГНУ Всероссийский НИИ экономики сельского

© О.М. Шпичак, 2016

хозяйства РАСХН й ін.). Найбільший особистий вклад у цю проблему зробили академіки І.І. Лукінов, В.Р. Боев [6–7]. На нинішній час значні кризові явища в аграрному секторі та проблеми формування цін на аграрну продукцію, що зумовлені інфляційно-девальваційними процесами і низьким рівнем купівельної спроможності населення, вимагають додаткових глибоких та ґрунтовних наукових досліджень.

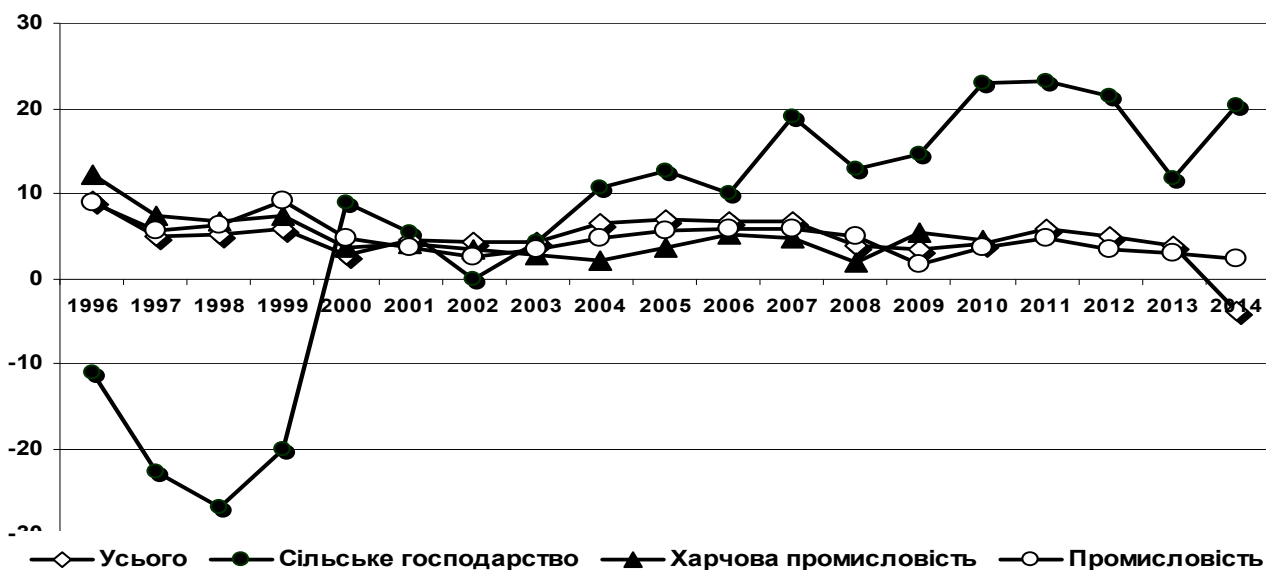
Мета статті – пошук шляхів удосконалення механізму формування цін на агропродовольчу продукцію в умовах інфляційно-девальваційних процесів і низької купівельної спроможності населення.

Виклад основних результатів дослідження. Теоретично ціни на сільськогосподарську продукцію формуються по витратах на межі гірших земель. Проте у зв'язку зі складністю їх визначення цей підхід не набув практичного поширення. Ціни формуються за середніми витратами. Останнє загострює проблему диспаритету цін. Теоретичними передумовами його виникнення є: нееластичність зв'язку між попитом на сільськогосподарську продукцію та цінами на неї; вищі темпи науково-технічного прогресу порівняно з ростом попиту; відносна іммобільність сільськогосподарських ресурсів (земля, люди); високий ступінь демонополізації сільського господарства. Для України це зумовлено ще й дуже низьким рівнем ку-

півельної спроможності населення, що особливо характерно для сучасного стану.

Із теоретичного погляду заперечення необхідності дотримання еквівалентності обміну в АПК близьке до заперечення закону збереження енергії. Із сільського господарства в умовах диспаритету відносин в одnobічному порядку відбирається енергія (матеріальні, фінансові, трудові ресурси тощо). Сільське господарство тривалий час є донором інших галузей країни й лише за рахунок того, що тут підживлення енергією відбувається завдяки природній родючості ґрунту.

Із метою моделювання паритетних відносин для розрахунку еквівалентної ціни на сільськогосподарську продукцію об'єктивно тривалий час використовувався показник норми прибутку, порівнюючи його з нормою прибутку в народному господарстві та інших його галузях. Проте нині виходячи з практичного погляду, робити це з позицій сільського господарства не виправдано, оскільки I і III сфери АПК України із суб'єктивних причин мають нижчі показники норми прибутку і рівня рентабельності, ніж у сільському господарстві (рис. 1). Виходячи з цього, доцільніше визначати індикатори галузевої рентабельності в сільському господарстві не приймаючи за основу порівняння з іншими сферами національного господарства.

Рис. 1. Рентабельність операційної діяльності за видами економічної діяльності, %

Джерело: Дослідження автора.

Крім того, слід зазначити, що більш виправданим є методологічний підхід досягнення паритетності розвитку галузей національного господарства через оцінку доходів та якості життя сільського й міського населення, що враховує не лише співвідношення індексів зміни цін на сільськогосподарську продукцію до індексів зміни цін на продукцію, що споживається сільським господарством, але також процес відтворення людського капіталу, повноцінне харчування населення.

Нині все частіше науковці задаються проблемою, чи можливо визначити енергетичну еквівалентність вартості, іншими словами – визначити, скільки кіловат-годин міститься в доларі або в гривні та ін. Це важливо тому, коли стверджується, що у нас для виконання певної роботи «відсутні гроші». У кінцевому підсумку це означає, що у нас відсутні для цього вільні джерела енергії, вільні ресурси або вільний час. Маючи лише гроші, або золото, не можна виробити ні хліб, ні взуття, ні знаряддя праці. Цю думку ще в XVIII ст. висловив засновник школи фізіократів Ф. Кене [8].

У результаті запропонованого нами методичного підходу оцінки енергетичних потоків протягом 1961-2013 років було виявлено тенденцію до зниження використання енергетичних ресурсів у частині внесення мінеральних і органічних добрив, затрат живої праці й використання енергетичних потужностей у сільському господарстві України. Доведено, що ця тенденція існує на фоні зростання врожайності сільськогосподарських культур, що знаходить відображення у збільшенні енергетичного виходу продукції рослинництва. Така закономірність має масштабний характер, оскільки притаманна не тільки Україні, а також розвинутим країнам світу, наприклад, США, Франція [9].

На основі концептуального підходу, запропонованого С. Подолинським, що полягає у трансформації сонячної енергії завдяки праці людини, можна пояснити причини, які зумовили вищезазначені закономірності. Людина своєю інтелектуальною працею створює інновації, які підвищують продуктивність виробництва через збільшення сту-

пеня перетворення та збереження сонячної енергії, зменшення її розсіювання. Зокрема, інновацій у селекції щодо створення сортів із коротким терміном дозрівання, з високою віддачею вологи, з оптимальною величиною листової поверхні тощо. Це уможливорює максимальне проходження процесів фотосинтезу.

Вважаємо, що узагальнюючою категорією при обміні товарів має бути їхня енергетична цінність, що є найбільш обґрунтованою й зіставною величиною. Енергетичний підхід до оцінки вхідних потоків матеріально-технічних та людських ресурсів і вихідних потоків виробленої продукції у галузі дає змогу об'єктивніше дослідити проблему еквівалентності обміну.

Слід зазначити, що в умовах планово-адміністративної системи формування цін відбувалося у напрямі від собівартості сировини до роздрібною ціни кінцевого продукту. У ринкових умовах, навпаки, ціни формуються в напрямі від роздрібною ціни до ціни на сировину, що є одним із найважливіших факторів мінімізації витрат виробництва та забезпечення його конкурентоспроможності [10].

При цьому, на наш погляд, не зовсім вірне твердження, що за адміністративно-командної системи ціноутворення в Україні формувалося без урахування попиту і пропозиції. Досліджуючи процес розвитку ринкових відносин в Україні ми дійшли висновку, що вони існували й за умов планово-адміністративної економіки в колишньому СРСР. Узгодження попиту і пропозиції відбувалося на рівні Державного планового комітету, Державного комітету цін, Міністерства заготівель СРСР тощо. Цими структурами складалися баланси попиту й пропозиції на всі види сільськогосподарської продукції та продовольства в цілому по країні. Проте до республік і безпосередніх виробників (господарств) доводилися лише плани заготівель продукції без їхньої участі у розв'язанні проблеми відповідності попиту. За умов низької оперативності інформаційного взаємозв'язку між потребами народного господарства, пріоритетами безпосередніх споживачів та процесом визначення обсягів пропозиції продукції, необхідної для

країни, виникали великі диспропорції, що знижувало конкурентоспроможність сільськогосподарства за адміністративно-командної системи управління.

Ціноутворення на сільськогосподарську продукцію в країнах із ринковою економікою, як правило, відбувається в поєднанні ринкових важелів (на основі закону попиту і пропозиції) з елементами державного регулювання.

До цих елементів належить цілий арсенал: мінімальні ціни, еквівалентні ціни, заставні операції, інтервенційні операції, квотування, митні тарифи на ввезення та вивезення продукції, державні дотації на одиницю продукції, або на одиницю площі, державні дотації за якість продукції, державні дотації на голову тварин, пільгове кредитування, пільгове оподаткування, узгоджувальні комісії цін і доходів в інтеграційних формуваннях, біржові операції з ф'ючерсними контрактами тощо. За чіткості та своєчасності введення цих важелів економічні механізми у розвинутих країнах світу існують успішно.

В Україні вказаний арсенал економічних механізмів також існує. Проте через відсутність системності й своєчасності їх введення, належного фінансового забезпечення, прозорих економічних «правил гри», партнерської порядності між державою і товаровиробниками, на жаль, породило недовіру у багатьох сільськогосподарських товаровиробників, через що економічна віддача від цих механізмів була і є далека від очікуваних результатів.

Зокрема, це стосується механізму заставних закупівель зерна, який мав потужне наукове та законодавчо-правове забезпечення в Україні. Проте недотримання партнерських відносин між державою й товаровиробниками дискредитувало даний механізм. Це ж стосувалося також введення мінімальних цін і квотування на цукор, доплат на одиницю площі тощо.

Одним із найвдаліших прикладів ефективного поєднання ринкових важелів з елементами державного регулювання є введення обмежень на вивезення насіння соняшнику з прийняттям Закону України «Про ставки вивізного (експортного) мита на насіння де-

яких олійних культур». Ми брали безпосередню участь у розробці та введенні в дію цього механізму. Незважаючи на численну критику такого регулювання, що обґрунтовувалася недоцільністю встановлення внутрішніх обмежень торгівлі України на світовому ринку й відповідно митних тарифів на вивезення насіння соняшнику, нами на всіх рівнях доводилася позиція, що зазначені зміни не обмежують експортні потоки з України, вони лише змінюють вид експортного товару – із сировинного на продукцію глибшої переробки. В результаті був досягнутий великий довготривалий народногосподарський ефект, який проявився у кардинальній розбудові переробних потужностей завдяки збільшенню потоку інвестицій, робочих місць тощо. Як результат, Україна зайняла перше місце серед експортерів соняшnikової олії на світовому ринку та збільшила обсяг валютних надходжень завдяки зовнішній торгівлі. Крім цього, в результаті переробки залишаються цінні білкові корми, що спрямовуються у тваринницьку галузь. Все це зумовило приріст доданої вартості в країні.

На нинішньому етапі є дискусійним питання введення аналогічних обмежень на насіння ріпаку. Вважаємо, що за теперішніх умов це є несвоечасним у зв'язку з відсутністю налагоджених внутрішніх і зовнішніх ринків збуту ріпакової олії.

Крім того, нині особливістю функціонування вітчизняного сільського господарства, на відміну від передових країн світу, є існування сільськогосподарських підприємств у різних технологічних, інноваційних, соціальних, організаційних та економічних вимірах (від натурального виробництва (ОСГ) до високоіндустріальних інтегрованих структур (агрохолдинги)). Необхідні адекватні економічні підходи до кожного з цих видів підприємств. Такі підходи обов'язково повинні передбачати стратегію їх розвитку, яка в багатьох випадках відсутня.

У зв'язку з цим доречно наші дослідження щодо зміни у цінній паритетності між картоплею і пшеницею, де за останні сто років відбулися різкі структурні трансформації у технології та організації виробництва (табл. 1).

На початку ХХ ст. на виробництві пшениці використовували живу тяглову силу, збирання врожаю та його обмолот здійснювали за допомогою серпа й ціпа. На початку

ХХІ ст. це відбувається за допомогою високопродуктивної техніки та обладнання з комп'ютерним управлінням.

1. Зміна цінової паритетності залежно від інноваційних, організаційних і технологічних характеристик виробників сільськогосподарської продукції в Україні на прикладі картоплі та пшениці

Показник	1910-1911 рр.	2014-2015 рр.
Пшениця	Рівень виробництва	
	Низький. Ручні знаряддя праці	Високий. Високотехнологічне обладнання
Картопля		Низький. Ручні знаряддя праці
Ціна 1 т: пшениці	57 крб	2800 грн
картоплі	12 крб	5000 грн
Кількість картоплі, що може бути куплена за 1 т пшениці, т	5	0,5
Зміна цінової паритетності, разів	10	

Джерело: Дослідження автора.

Водночас протягом цього ж періоду у виробництві картоплі не відбулося відчутних змін. Її в переважній більшості нині вирощують у господарствах населення, де, як і раніше, використовують живу тяглову силу, ручні знаряддя праці (лопата), в кращому випадку – мотоблок. Випереджувальні темпи зростання продуктивності праці при вирощуванні пшениці порівняно з виробництвом картоплі зумовили десятикратну зміну цінової паритетності. Якщо на початку ХХ ст. 1 т пшениці була еквівалентна 5 т картоплі, то вже через століття – лише 0,5 т.

Варто наголосити про надзвичайну актуальність проблеми важелів державного регулювання. Зауважимо, що надання державних доплат і дотації на молоко протягом останніх років було направлено на підвищення рівня рентабельності його виробництва, який за рахунок цього в окремі роки був вище 20 %. Проте при цьому не розв'язана стратегічна проблема – зростання концентрації виробництва й реалізації молока. Нині близько 80 % його виробляється в дрібних селянських господарствах, а серед них – 73 % утримують по одній корові. Це одна з головних причин низької якості молока, що реалізується цими господарствами переробним підприємствам, низької продуктивності праці в молочному скотарстві ОСГ, недотримання санітарно-гігієнічних умов при утриманні корів у цих господарствах, що

грунтується на знеособленості реалізованого молока переробним підприємствам.

Усунути знеособлення в ОСГ, де, як було зазначено, виробляється 80 % молока, і таким чином підвищити продуктивність праці, й особливо якість продукції, слід досягати за рахунок економічних стимулів за прирощувану голову, як це мало місце у Франції та Польщі, досвід яких детально вивчався автором. При цьому необхідно забезпечити поступовий перехід від утримання 1-2 корів в особистих селянських господарствах як мінімум до створення міні-ферм, де буде досягнута краща якість продукції й за рахунок цього відповідна закупівельна ціна. Такі пропозиції неодноразово направлялися нами у відповідні установи.

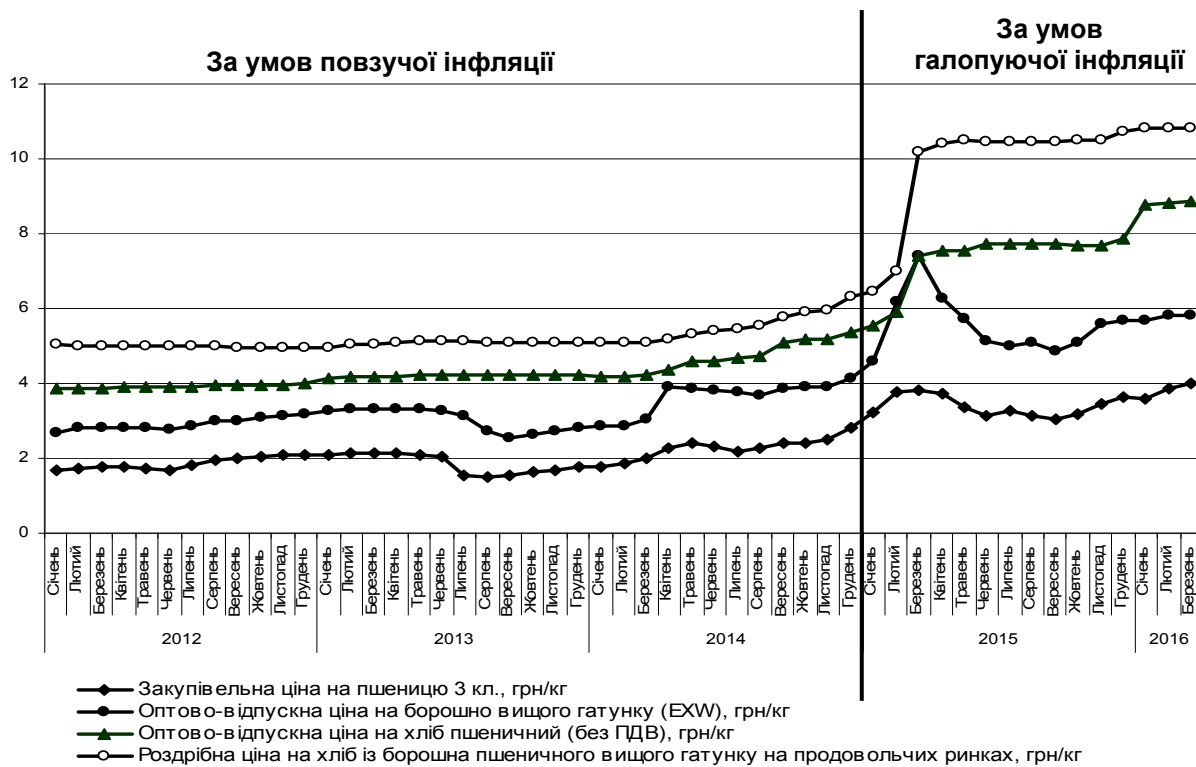
В умовах же інфляції та девальвації, низької купівельної спроможності населення вищезазначені недоліки ще більше загострюють економічну ситуацію в Україні.

Поняття «девальвація» й «інфляція» є близькими за своєю сутністю. Перше розуміють як купівельну спроможність національної валюти відносно іноземних валют, а друге відносять до її купівельної спроможності на внутрішньому ринку. Існують такі види інфляції: повзуча (до 5 % на рік), галопуюча (10-50 % на рік), гіперінфляція (1-2 % в день). В Україні у 2015 році рівень інфляції становив 43,3 %. Часто девальвація валюти є однією з причин загострення інфля-

ції всередині країни, особливо як це, на наш погляд, мало місце в Україні в 2014-2016 роках (протягом січня 2014 р. по березень 2016 р. курс національної валюти до долара США зріс у 3,3 раза).

За таких умов у підприємствах роздрібно́ї торгівлі, які найбільш наближені до кінцевого споживача, у зв'язку зі значними темпами інфляції та стрімким зростанням курсу долара є можливість миттєво реагувати на їх ажіотажний попит. Тоді як, наприклад, сільськогосподарські товаровиробники з

об'єктивних причин такої можливості позбавлені, що зумовлено організаційно-технологічним процесом ведення сільськогосподарського виробництва. При цьому характерно, що підвищені ціни на кінцеві продукти споживання вже навіть при зниженні закупівельних цін на сировину, як правило, не повертаються у своє початкове положення. Таким чином, у ланці роздрібно́ї торгівлі відбувається не просто зростання цін, а формується надмірна маржа (рис. 2).

Рис. 2. Динаміка цін у продовольчому ланцюгу «зерно-борошно-хліб» (2012-2016 рр.)

Джерело: Власні дослідження.

Вважаємо, що усунення цього недоліку можливе створенням узгоджувальних комісій цін, витрат і доходів в інтеграційних ланках від виробника сировини до споживача з обов'язковою участю незалежних експертів. Економічна сутність цього питання ґрунтується на тому, що кожен із учасників ланцюга: виробництво – переробка (заготівля) – торгівля безпосередньо заінтересований у співпраці й розуміє, що успіх кожного з них залежить від спільної узгодженості дій, ефективного функціонування однієї ланки є запорукою повноцінного функціонування суміжних ланок.

Запорукою успіху цих комісій є добровільність їх створення та наявність незалеж-

них експертів, які є фахівцями у ланках аналізованого продовольчого ланцюга й обов'язково користуються довірою всіх його представників [11].

На нинішній час для інфляційних процесів характерним є виникнення ажіотажного попиту, основною причиною якого є низька купівельна спроможність населення. Порівняння цього показника України з іншими країнами світу показує, що ще станом на серпень 2014 року за рівнем заробітної плати у доларовому та натуральному еквіваленті наша країна випереджала лише Молдову.

Слід зазначити, що по таких видах продукції, як молоко й молокопродукти та м'ясо і м'ясопродукти українці споживають

трохи більше половини від раціональної норми. У наукових та виробничих колах досить широко обговорюється проблема щодо невідповідності якості вітчизняної продукції вимогам ЄС і спричинена цим недоступність ринків країн ЄС. Водночас існує значний попит на молоко та молочні продукти, м'ясо й м'ясопродукти, які вироблені в особистих селянських господарствах і персоніфіковано реалізуються на ринку, де гарантується якість. Попит на цю продукцію за певних обставин перевищує інші канали її надходження на ринок. У зв'язку з цим, враховуючи наявність величезної незаповненої ніші на дану продукцію, є можливість її заповнення, насамперед продукцією власного виробника. Один із таких напрямів нами доповідався на засіданні РНБО під головуванням колишнього Президента України В.А. Ющенка, де ця пропозиція знайшла під-

тримку. Його сутність полягає у наданні на добровільних засадах зернового товарного кредиту (концентрованих кормів) особистим селянським господарствам для вирощування свиней. Це дає змогу без капітальних витрат забезпечити високоякісною продукцією власного споживача, створити додаткові робочі місця, не втрачати додану вартість, як це відбувається при масовому експорті зернових.

Порівняння споживання в умовах помірних та значних темпів інфляційних процесів при різних рівнях його натуралізації у сільській і міській місцевостях показує, що по дорогих складових споживчого кошику (м'ясо, молоко, фрукти) має місце скорочення розриву в цьому показникові на користь сільської місцевості (табл. 2). Тобто, у кризових умовах особисті селянські господарства є стійкішими, маючи більший потенціал виживання.

2. Співвідношення у споживанні продуктів харчування залежно від місця проживання в умовах інфляційно-девальваційних процесів

Вид продовольства	Місто до села, %		Усього 2015 р. до 2013 р., %
	II квартал 2013 р. (в умовах помірних девальваційних процесів)	II квартал 2015 р. (у період високих темпів інфляційно-девальваційних процесів)	
М'ясо й м'ясопродукти	127,9	122,5	90,2
Молоко й молокопродукти	101,5	94,8	98,6
Фрукти	184,0	168,4	71,8
Картопля	58,1	56,5	98,4
Овочі та баштанні	93,5	85,7	86,3
Яйця, шт.	100,0	95,2	100,0
Цукор	85,7	87,1	87,5
Олія	100	93,8	88,2

Джерело: Дослідження автора.

Встановлено, що інфляційно-девальваційні процеси збільшують натуралізацію обміну, зокрема бартер, який існував в Україні у період 1993–1995 років, коли цукор певною мірою виконував функції грошової одиниці.

Дослідження розміру заробітної плати та цін на окремі види продукції до інфляційно-девальваційного періоду (до 2014 р.) і на сучасному етапі у вітчизняній валюті та валюті США показують, що у вересні 2013 року середній розмір заробітної плати в Україні

становив 408 дол. США. В результаті девальвації національної валюти у березні 2016 року цей показник становив лише 187 дол. США, або вдвічі менше (табл. 3).

Ціни на продовольство у період з вересня 2013 по березень 2016 року в Україні у доларовому еквіваленті знизилися в 1,3-2,5 рази, у гривневому, навпаки, зросли в 1,3-3 рази. Це ще більше знизило економічну доступність до продукції для вітчизняного споживача (табл. 4).

3. Динаміка купівельної спроможності населення в умовах девальвації національної валюти

Показник	Вересень 2013 р.	Березень 2016 р.	Відношення вересня 2015 р. до вересня 2013 р., %
Середня заробітна плата по Україні, грн на 1 міс	3261,0	4920,0	150,9
Курс національної валюти до долара США, грн за 100 дол.	799,3	2635,6	329,7
Середня заробітна плата по Україні, дол. США на 1 міс.	408,0	186,7	45,8
Мінімальна заробітна плата: грн за 1 міс. дол. США за 1 міс.	1147,0	1378,0	120,1
	143,5	52,3	36,4
Ціна дизельного пального: грн за 1 т дол. США за 1 т	9800,0	17170,0	175,2
	1226,1	651,5	53,1

Джерело: Власні дослідження.

4. Роздрібні ціни на окремі види продовольства в Україні

Показник	Грн за 1 кг		Відношення березня 2016 р. до вересня 2013 р., %	У перерахунку на дол. США за 1 кг		Відношення березня 2016 р. до вересня 2013 р., %
	Вересень 2013 р.	Березень 2016 р.		Вересень 2013 р.	Березень 2016 р.	
Крупа гречана	8,7	27,6	316,8	1,1	1,0	96,1
Картопля	3,2	5,4	166,4	0,4	0,2	50,5
Цукор	6,2	15,4	249,9	0,8	0,6	75,8
Олія соняшникова	14,1	27,9	197,8	1,8	1,1	60,0
Молоко жирністю 2,5 %	6,8	11,2	165,5	0,8	0,4	50,2
Яловичина	52,3	68,3	130,6	6,5	2,6	39,6
Свинина	48,2	67,1	139,2	6,0	2,5	42,2

Джерело: Дослідження автора за даними Держслужби статистики України.

За умов інфляційно-девальваційних процесів зі зниженням купівельної спроможності населення та збільшенням витрат на комунальні послуги, ліки, особливо імпортовані, тощо відбувається вимушене зниження частки витрат на харчування в сімейному бюджеті. Про це показує порівняння індек-

сів зростання цін на дані види продукції й заробітної плати у квітні 2016 року порівняно з груднем 2014 року. Зокрема, по природному газу зростання становить 4,2 раза, електроенергії – 2,2, фармацевтичній продукції – 1,5 раза, а заробітна плата за цей період підвищилася лише на 23 % (рис. 3).

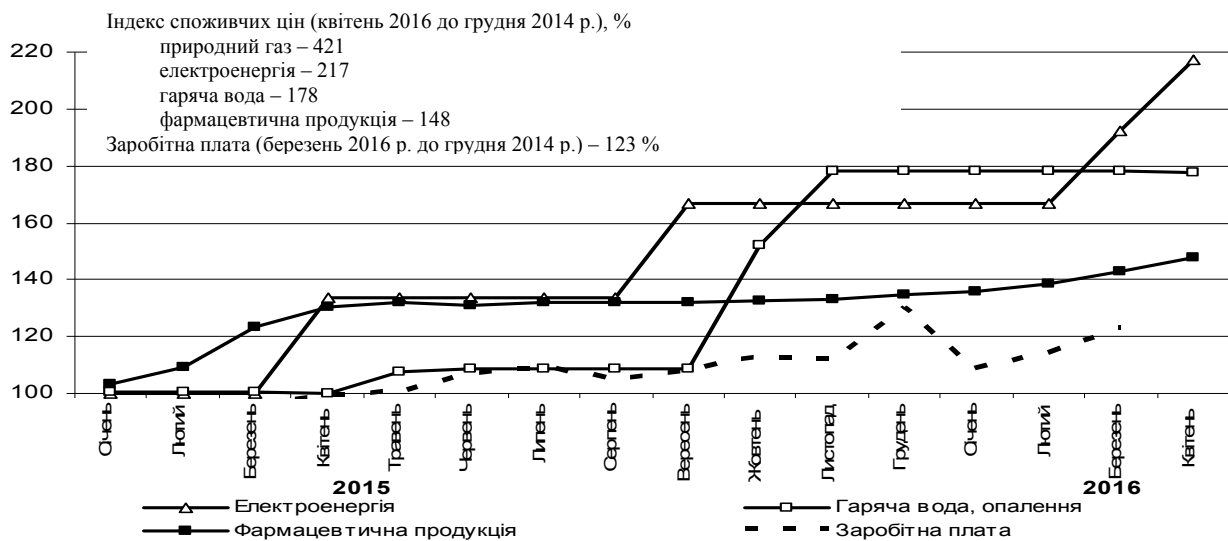

Рис. 3. Динаміка індексів споживчих цін окремих непродовольчих товарів та послуг (до грудня 2014 р.) і заробітної плати у 2015-2016 рр., %

Джерело: Власні дослідження за даними Державної служби статистики України.

У реальності добовий раціон людини в енергетичних одиницях (2500 ккал на добу) скорочується, оскільки формується за залишковим принципом. Також зменшуються обсяги споживання продовольства при збільшення витрат на нього. В такому випадку виникає протиріччя самої сутності поняття економічної достатності як індикатора продовольчої безпеки держави.

Особливу увагу слід звернути на те, що вирішення проблеми купівельної спроможності населення слід покласти не лише на галузь АПК через зниження собівартості продукції, а й на все національне господарство через підвищення доходів населення країни. При цьому підвищення споживання продовольства до рівня раціональних норм є значним резервом самофінансування галузей АПК.

Крім того, слід звернути увагу на те, що в умовах інфляції й особливо гіперінфляції при визначенні рівня економічної ефективності виробництва сільськогосподарської продукції складається ілюзорна видимість високого рівня її дохідності, про що показують дані за 1993 і 2015 роки. Так, за умов гіперінфляції в 1993 році на рівні 10156 % рівень рентабельності зернових в Україні порівняно з 1990 роком зріс у рази й досяг 361,3 %, насіння соняшнику – 505,6, цукрових буряків – 143,6 %. Аналогічна ситуація, але в кілька разів менша, склалася в 2014 році. За нашими розрахунками, за песимістичним варіантом рентабельним у 2014 році було б лише виробництво насіння соняшнику 1,7 %, а пшениця, кукурудза і ріпак збитковими – відповідно 7,2; 8,4; 12,1 % [11]. У 2015 році (за попередніми даними) показники дохідності також викривлені.

Основні причини цього явища полягають у тому, що калькуляція виробничих витрат, згідно з вимогами бухгалтерського обліку, проводиться за цінами придбання та обліковується на момент здійснення технологічних операцій (посів озимих і ярих культур, догляд за посівами, збирання врожаю тощо) та враховує інфляційні й девальваційні процеси на рівні відповідного періоду року, що значно нижче, ніж це має місце в кінці року, коли продукцію реалізують. Небезпека такої, на наш погляд ілюзорної, прибутковості

сільського господарства в умовах дефіциту державного бюджету країни породжує наміри вилучати ілюзорні надприбутки з агропромислового комплексу.

Нині практично відсутнє оперативне, прозоре та об'єктивне інформаційне забезпечення управлінських структур аграрного сектора, що є основою для прийняття вважених й обґрунтованих рішень. Особливо це стосується витрат виробництва. Найбільш деталізована і доступна інформація моніториться Державною службою статистики України, проте, на жаль, вона надходить зі значним запізненням та стосується економічних результатів діяльності сільськогосподарських підприємств (великих, середніх і малих) та фермерських господарств (форма 50-сг і 2-ферм). При цьому практично не здійснюється моніторинг витрат виробництва в особистих селянських господарствах, які мають переважну частку у виробництві деяких видів сільськогосподарської продукції. В Інституті розроблений організаційно-методологічний підхід щодо проведення такого моніторингу, що, на нашу думку, є ключовою позицією об'єктивності збору інформації по даних господарствах, але для цього необхідні відповідні кошти.

Варто зазначити, що в умовах цінової нестабільності вирішальним для сільськогосподарського товаровиробника є застосування механізмів управління ціновими ризиками. Одним із таких механізмів є біржова торгівля. В Україні нині існує понад 500 бірж, проте вони, на жаль, не виконують свою безпосередню функцію, оскільки не здійснюють ф'ючерсні операції, а переважно спотові та форвардні.

Також дуже гостра проблема формування доданої вартості всередині країни, що є джерелом підвищення купівельної спроможності населення, створення додаткових робочих місць, забезпечення населення власними високоякісними продуктами харчування, зменшення негативного впливу світової кон'юнктури ринку.

На прикладі Франції, США й інших найбільших виробників зерна ми відстоюємо стратегічну економічну доцільність вивозити не лише зерно, а й забезпечивши внутрішні потреби у зерні: для хлібобулочних ви-

робів, концентрованих кормів для виробництва тваринницької продукції, біоетанолу, експортувати лишки зерна, молочну й м'ясну продукцію, займаючи відповідну нішу у світовому поділі праці та забезпечуючи вищу конкурентоспроможність України за різної кон'юнктури світового ринку. Це відповідає вимогам успішного бізнесу «яйця в одному кошику не носять».

За нашими розрахунками, в умовах України впровадження такого заходу зумовить одержання продукції зі значно вищою доданою вартістю. Зокрема, нами визначена сукупна додана вартість, що передбачає точку відліку, починаючи від виробництва зерна до його переробки в молоко чи м'ясо з урахуванням фактичної структури виробництва продукції тваринництва за категоріями господарств. Встановлено, що вона перевищує аналогічний показник від вирощування збіжжя до його експорту в 2,2 і 2,5 рази для молока чи м'яса відповідно [12].

Зі зниженням купівельної спроможності населення закономірно виникає проблема погіршення якості продуктів харчування, зниження калорійності споживання та збільшення споживання фальсифікованої продукції.

На окрему увагу заслуговує певне протиріччя між стратегічними твердженнями науковців у розв'язанні продовольчої проблеми кінця XIX і початку XXI ст. (органічне землеробство та автотрофність людини). Особливо це зумовлено значними темпами збільшення населення планети. За оцінками міжнародних експертів, до 2070 року цей показник зросте ще на третину проти існуючих 7,3 млрд осіб.

Слід зазначити, що більше ніж сторіччя тому відомими представниками науки (Д.І. Менделєєв, К.А. Тимірязєв) висловлювалася думка щодо неминучих процесів перетворення людини на автотрофну істоту, коли досягнення науки зможуть забезпечити здійснення людством хімічних процесів синтезу органічної речовини із неорганічної, що нині доступне тільки за допомогою процесу фотосинтезу в рослинному світі. На їхню думку, лише це могло б кардинально розв'язати проблему із продовольчим забез-

печенням людини, проблема голоду не стояла б так гостро [13, с. 153-154; 14, с. 122].

Висновки. З метою забезпечення дієвої системи ціноутворення в Україні та послаблення руйнівної сили інфляційно-девальваційних процесів у сільському господарстві в умовах низької купівельної спроможності населення на сучасному етапі існує нагальна необхідність здійснювати комплекс заходів:

забезпечення виконання біржами України, яких понад 500, їх фундаментальної функції – індикатора ринкової ціни продукції здійсненням ф'ючерсної торгівлі (а не лише спотової й форвардної) з метою зменшення цінових ризиків сільськогосподарських товаровиробників через механізм хеджування (в Одесі більше як 200 років тому вже існувала біржа, у США про біржі ще нічого не було відомо);

визначення еквівалентних цін для забезпечення відтворення виробництва сільськогосподарської продукції відповідними темпами. Методичні та практичні напрацювання щодо розрахунків нормативів рентабельності по видах продукції здійснені в Інституті ще у 80-х роках минулого століття разом із Ростовським всесоюзним інститутом нормативів. Ці розробки слід вести і нині з урахуванням сучасних умов, проте для цього необхідне відповідне фінансування та кадрове забезпечення;

застосування системи механізмів державного регулювання з урахуванням земельних відносин щодо захисту інтересів виробників і споживачів, що діють у розвинутих країнах світу й опрацьовані в Інституті відповідно до умов України (мінімальні ціни, еквівалентні ціни, заставні операції, інтервенційні операції, квотування, митні тарифи на ввезення і вивезення продукції, державні дотації на одиницю продукції або на одиницю площі, державні дотації за якість продукції, державні дотації на голову тварин, пільгове кредитування, пільгове оподаткування, узгоджувальні комісії цін та доходів в інтеграційних формуваннях, біржові операції з ф'ючерсними контрактами тощо), які обов'язково повинні передбачати стратегічний розвиток галузей і бути гарантованими

у їх здійсненні, що усуне недовіру товаровиробників;

вибірковим методом на основі базових підприємств систематичне проведення оперативного моніторингу собівартості виробництва як одного з факторів забезпечення конкурентоспроможності продукції в ринкових умовах, у підприємствах різних форм господарювання (в тому числі й в особистих господарствах) для одержання об'єктивної та оперативної інформації щодо діяльності суб'єктів ринку. В Інституті розроблено відповідні організаційно-методичні підходи щодо такого моніторингу;

систематичне дослідження структури роздрібної ціни за видами продовольства й визначення частки кожного з учасників продовольчого ланцюга, створення узгоджувальної комісії по цінах, витратах і доходах із представників виробництва сировини, її переробки й роздрібної торгівлі та незалежних експертів. В Інституті наявний досвід методичного і практичного напрацювання із цих проблем;

із метою збільшення купівельної спроможності населення, зменшення безробіття та збільшення ємності внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції й продовольства України нарощувати додану вартість у продовольчих ланцюгах як джерела самозабезпечення АПК інвестиційними ресурсами. В Інституті існують відповідні методичні розробки та здійснюються практичні напрацювання з цих проблем. У 2014 році вони були предметом обговорення на Президії НААН;

забезпечення об'єктивного визначення рівня рентабельності сільського господарства в умовах інфляційно-девальваційних процесів з метою усунення ілюзорного його завищення. Відповідні методичні розробки в Інституті були здійснені ще у 1997 році, нині вони продовжуються з урахуванням сучасних умов;

проведення аналізу і прогнозування точної кон'юнктури внутрішнього ринку основних видів сільськогосподарської продукції для своєчасного інформаційного забезпечення щодо стану ринкової ситуації безпосередніх товаровиробників та державних управлінських структур. Науковці Інституту проходили відповідне навчання (в США й Україні) за рахунок повного фінансування США та одержали міжнародні сертифікати;

систематичне відстеження рівня економічної доступності продовольства в умовах значного перевищення темпів зростання життєво необхідних витрат (вартість лікарських засобів, комунальних послуг тощо) над темпами збільшення розміру заробітної плати з метою передбачення і попередження соціальних збурень населення, які можливі за суттєвого розриву між доходами та витратами сімейного бюджету;

надання відповідної адресної допомоги малозабезпеченим верствам населення, що зменшить навантаження на бюджет;

для усунення ажіотажного попиту населення створення мінімум п'ятиденних резервів для безперебійного постачання продовольства у роздрібну мережу при незмінному рівні цін. Ажіотажний попит у передових країнах світу відсутній;

у контексті розглянутих питань звернути увагу на те, що на нинішній час згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 266 від 29 квітня 2015 року «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» серед переліку спеціальностей чітко не виділено такі фундаментальні напрями дослідження, як проблеми ціноутворення, ринків та їх інфраструктури, які, як бачимо, є й залишатимуться надзвичайно актуальними. Без підготовки відповідних кадрів розв'язати ці проблеми буде проблематично.

Список використаних джерел

1. *Петти В.* Экономические и статистические работы / В. Петти. - М. : Госуд. соц.-экон. изд-во, 1940. - 324 с.
2. *Смит А.* Добробут націй. Дослідження про природу і причини добробуту націй / А. Сміт. - К. : Port-Royal, 2001. - 594 с.
3. *Рикардо Д.* Начала политической экономии и налогового обложения / Давид Рикардо. - М. : Госуд. изд-во политической литературы, 1955. - 238 с.
4. *Маркс К.* Теории прибавочной стоимости : «Капитал». - Т. 4 / К. Маркс. - М. : Политиздат, 1978. - 674 с.
5. *Маршалл А.* Принципы политической экономии / Альфред Маршалл. - М. : Директ-Медиа, 2012. - 2128 с.
6. *Лукинов І. І.* Вибрані праці. У двох книгах. - Кн. 2. / І. І. Лукинов. - К. : ННЦ ІАЕ, 2007. - 794 с.

7. Боев В. Р. Совершенствование закупочных цен на сельскохозяйственную продукцию / В. Р. Боев. – М. : Экономика, 1974. – 254 с.
8. Кенэ Ф. Физиократы. Избранные экономические произведения /Ф. Кенэ, А. Р. Ж. Тюрго, П. С. Дюпон де Немур; [предисл. П. Н. Клюкин; пер. с франц., англ., нем.]. – М. : Эксмо, 2008. – 1200 с.
9. Шпичак О. М. Енергетичний підхід щодо оцінки трансформацій в сільському господарстві через призму фізіократичних поглядів у контексті інноваційних процесів / О. М. Шпичак, О. В. Боднар // Економіка АПК. – 2015. – № 10. – С. 5–16.
10. Шпичак О. М. Теоретико-методологічні аспекти ціноутворення на сільськогосподарську продукцію / О. М. Шпичак // Економіка АПК. – 2012. – № 8. – С. 3–10.
11. Шпичак О. М. Економіко-організаційні неузгодженості взаємовідносин у продуктових ланцюгах в умовах інфляційно-девальваційних процесів: напрями врегулювання / О. М. Шпичак // Економіка АПК. – 2015. – № 6. – С. 85–95.
12. Шпичак О. М. Вигоди та проблеми експорту зерна з України / О. М. Шпичак, О. В. Боднар // Економіка АПК. – 2013. – № 10. – С. 5–15.
13. Менделеев Д. И. Заветные мысли: Полное издание. – М. : Мысль, 1995. – 414 с.
14. Тимирязев К. А. Солнце, жизнь и хлорофилл / К. А. Тимирязев. – Госуд. изд-во колхозной и совхозной литературы ; СПб, 1913. – 228 с.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2016 р.

* * *

Новини АПК

Мінагрополітики представило комплексний план реформування галузі «3+5»

Міністерство аграрної політики і продовольства України визначило конкретні кроки, за якими відбуватиметься реформування галузі. Вони покладені в основу комплексного стратегічного плану, який отримав назву «3+5». Про це повідомив Міністр аграрної політики і продовольства України Тарас Кутовий.

За його словами, команда Мінагрополітики визначила 3 основні пріоритети та 5 напрямів, які перетинаються з ними. Три пріоритети – це реформа системи держпідтримки з акцентом на дрібних фермерів, завершення земельної реформи та реформа державних підприємств. А також – п'ять головних напрямів: розвиток ринків збуту, органічне виробництво і нішеві культури, розвиток сільських територій, зрошення та безпека харчової продукції.

«Мета реформ «3+5» – сильна процвітаюча галузь. А це – розвиток сільських територій, створення нових робочих місць, підвищення зарплатні та відрахувань до бюджету», – зазначив Тарас Кутовий.

Міністр підкреслив, що команда Мінагрополітики створюватиме комфортне бізнес-середовище для всіх: від малих і середніх фермерів до великих агрохолдингів. Для перших – шляхом гарантії підтримки від держави: вигідними програмами кредитування і страхування, допомогою в обігу продукції та освоєнні нових напрямків. Для других – забезпечивши чесні та прозорі правила роботи на ринку.

«У результаті впровадження реформ «3+5» фермери мають стати конкурентоспроможними й успішними. Прибутковий малий і середній бізнес – це більше робочих місць і податків, які можна направити на нові школи, дитсадки, лікарні, заклади культури тощо. Розвиваючи села, ми значно підвищимо привабливість роботи і життя в них», наголосив Міністр.

Реформи «3+5» дозволять максимально розкрити потенціал агропромислового комплексу України і вивести його на європейський рівень.

Прес-служба Мінагрополітики України

УДК 330.837:657.1

*В.М. ЖУК, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН, віце-президент
Національна академія аграрних наук України*

Розвиток функцій бухгалтерського обліку

Постановка проблеми. Сучасний бухгалтерський облік, будучи однією з найважливіших галузей прикладних економічних наук, навіть у такому статусі досі не сформував чітко структурованого та гнучкого комплексу фундаментальних ідей, які б заклали підґрунтя його подальшого розвитку. Розрізненість бухгалтерських теорій, яка спричиняє розбудову правил і регламентів бухгалтерського обліку, що не мають під собою міцної наукової платформи, призводить до його ідентифікації у соціально-економічному житті підприємств, галузей національної економіки, держав та світу лише як сервісна функція управління. Така теоретична вузькість ролей, які задаються обліку його науковою складовою, не відповідає широкому колу завдань, які щоденно ставляться перед професійними бухгалтерами й виконання яких вони забезпечують.

Можливості бухгалтерського обліку у виконанні поставлених його носіям цілей мають визначати перелік і зміст його функцій, на основі розвитку яких повинні удосконалюватися методи й процедури, які застосовує бухгалтерська система для виконання своєї місії в економічному житті соціуму. Однак вітчизняна облікова методологія рухається консервативним шляхом «найменшого опору», ставлячи у пріоритет лише ті функції, які відбивають відношення до

обліку як до техніки складання та представлення заінтересованим користувачам інформації про параметри господарської діяльності, підготовка відомостей про які регламентована формальними «правилами гри». Це не сприяє досягненню визнання «у головах людей» життєнеобхідності облікової складової для нормального функціонування економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку функцій обліку є доволі дискусійним та розглядається багатьма вченими-бухгалтерами, однак єдиної думки щодо необхідності й ефективності введення нових функцій не сформовано. Існує неузгодженість у поглядах учених стосовно номенклатури, теоретичного обґрунтування та практичної реалізації функцій бухгалтерського обліку.

Деякі з дослідників вважають, що змістовне наповнення функцій бухгалтерського обліку не залежить від кількості заінтересованих у його даних користувачів і від змісту запитів на бухгалтерську інформацію. Це відображає переконання частини бухгалтерської наукової спільноти у тому, що виконання завдань обліку в управлінні економікою забезпечують лише три функції. До таких науковців належать: М.С. Пушкар [8], який виокремлює інформаційну, контрольну й аналітичну функції; П.Л. Сук [9] наводить інформаційну, контрольну та управлінську функції; З.В. Гуцайлюк [1] виділяє такі функ-

---

© В.М. Жук, 2016

ції обліку, як інформаційна, контрольна й оціночна.

На альтернативу згаданим науковцям, Н.М. Малюга виділяє два рівні функцій бухгалтерського обліку за першочерговістю їх забезпечення [6, с. 32-33]: 1-й рівень – класичні функції, 2-й рівень – регульовальна, правового захисту, мотивувальна, прогностична, соціальна. При цьому особлива увага у роботах Н.М. Малюги приділена останній із названих функцій, що визначає належність цього дослідника до когорти вчених, які визначають облік як соціально орієнтовану професійну діяльність [10], покликану захистити суспільство від опортунізму осіб та організацій, діяльність яких висвітлюють бухгалтери.

В.І. Ждан і Є.Б. Хаустова визначають вісім функцій обліку: інформаційну, контрольну, оціночну, аналітичну, управлінську, захисну, слідоутворювальну, зворотного зв'язку [2, с. 22]. Виокремлюючи біхевіористичний, економічний, інформаційний, психологічний та соціологічний підходи до формування цілей бухгалтерського обліку, які реалізуються через його функції, І.В. Орлов розглядає ролі бухгалтерського обліку у взаємозв'язку з ключовими користувачами й укладачами бухгалтерської інформації [7].

Існування такого розмаїття підходів до визначення переліку функцій бухгалтерського обліку, безумовно, визначає значну наукову цінність робіт згаданих учених. Однак нерозв'язаною залишається проблема визначення теоретичної платформи, на якій обґрунтовується розширення цих функцій. Теоретичні узагальнення мають, по-перше, давати відповідь на запитання про те, які зрушення у суспільстві об'єктивно вимагають перегляду цілей та завдань, що ставляться перед сучасною системою бухгалтерського обліку. По-друге, розвиток досліджень, що ґрунтуються на визначенні у світі наукових парадигмах, має також орієнтувати дослідників на застосування прийомів інституціонального аналізу середовища, в якому такі завдання формуються й реалізуються, з метою розробки нових інструментів інформаційного забезпечення ефективних комунікацій між учасниками економічного життя.

Метою статті є наукове обґрунтування можливості розширення функцій бухгалтерського обліку на основі інституціональних підходів до розвитку його теорії й практики.

Виклад основних результатів дослідження. У філософському розумінні функція є вищим проявом якісних властивостей «об'єктів» у певній системі суспільних відносин. У теорії соціології під функціями розуміють ролі, які відіграють соціальні інститути у розвитку суспільства. Практично в кожній науці зміст функцій зводиться до визначення призначення, сфери використання об'єкта або зобов'язань, виконання яких беруть на себе професіонали у певній галузі знань. У цьому зв'язку функції бухгалтерського обліку є конкретним вираженням його місця та ролі як в управлінні кожним окремим підприємством, так і в ідентифікації бухгалтерського інституту в соціально-економічному просторі.

Характер цілей учасників економічних відносин, забезпечення яких покладається на бухгалтерський облік, визначає набір його функцій. «Класичною» вітчизняною наукою бухгалтерського обліку йому відводяться такі ролі: інформаційна, контрольна й аналітична. Звичайно, якщо розглядати облік лише як сервісну функцію, що забезпечує інформаційну підтримку управління підприємствами, то для виконання поставлених перед ним завдань йому цілком і повністю достатньо вказаних трьох. Однак усвідомлення того, що облік давно вийшов за рамки управління підприємством та функціонує далеко за його межами, будучи невід'ємною частиною держави й економіки на глобальному рівні, зумовлює визнання його в новій іпостасі – у статусі вагомого соціально-економічного інституту, який формує ефективні комунікації між учасниками економічного життя, забезпечує довіру, порозуміння між ними та значною мірою відповідає за керованість процесів, які відбуваються у соціально-економічному середовищі. Відповідно й науковці, які розуміють зростаючу роль обліку у місії попередження проявам хаосу в соціально-економічному просторі, знаходять обґрунтування такому зростанню у позитивістських та інституціональних ідеях, що неминуче окреслює вектор на розши-

рення функціональних меж бухгалтерського обліку в його теорії.

Пізнання місії (яка розділяється на функції й конкретизується у них) тієї чи іншої науки є основою побудови концепцій їх розвитку, формування нових парадигм і теорій. Найвидатнішим із числа вітчизняних науковців-бухгалтерів, який зробив найбільший вклад у формування нового теоретичного уявлення про масштаби прояву функцій бухгалтерського обліку, був Григорій Герасимович Кірейцев. Професор Кірейцев доносить до бухгалтерів-учених та бухгалтерів-практиків наступне: «... Пізнання функцій бухгалтерського обліку слід розглядати як передумову до розуміння головного в обліку – його призначення. Під функціями бухгалтерського обліку слід розуміти прояв головних його властивостей. Функції бухгалтерського обліку поділяються на внутрішні й зовнішні. Перші проявляються у виконанні його прийомів. Якісне їхнє виконання – істотний, але технічний елемент професійної діяльності бухгалтера. Внутрішні функції – результат впливу та врахування внутрішніх причин його становлення і розвитку. Зовнішні функції пов'язані з об'єктами обліку через механізм управління, в основі якого лежать економічні потреби, інтереси, економічні та правові відносини, які постійно розвиваються. Бухгалтерський облік виконує такі зовнішні функції: науково-пізнавальну, контрольну, інформаційну, мотиваційну, регульовальну, правового захисту суб'єктів господарювання, прогностичну ...» [3, с. 40-45].

Відзначимо від себе, що це далеко не повний перелік функцій, які може реалізувати бухгалтерський облік, виконуючи свою місію забезпечення довіри, порозуміння й ке-

рованості в соціально-економічному просторі, що визначається зовнішньою затребуваністю його функцій. Однак зі слів Григорія Герасимовича випливає висновок про вкрай важливу для розуміння функцій бухгалтерського обліку його характеристику, яка формулюється за ринковим правилом співвідношення попиту та пропозиції. Дія правила попиту в бухгалтерському обліку приводить до виникнення запитів на бухгалтерську інформацію з боку індивідуальних користувачів і заінтересованих інституціональних груп, що дає змогу зробити висновок про існування функціональної затребуваності бухгалтерського обліку, які дають пояснення тому, як виникають функції бухгалтерського обліку (з виникненням відповідних запитів до системи бухгалтерського обліку). Правило пропозиції реалізується через внутрішні можливості бухгалтерської професії в удосконаленні інструментів облікового забезпечення ефективних комунікацій між учасниками економічних відносин як на рівні кожного конкретного підприємства, так і в межах держав й усього ділового світу. Це визначає функціональні можливості бухгалтерського обліку. При цьому останні розвиваються зі зростанням функціональної затребуваності обліку, яка, у свою чергу, визначається розвитком інституціональної структури соціально-економічного простору, що зумовлює виникнення все нових і нових запитів, що надходять до системи бухгалтерського обліку та на які професійні бухгалтери щоденно реагують. Взаємозв'язок між функціональною затребуваністю бухгалтерського обліку і його функціональними можливостями представлено на рисунку 1.

Рис. 1. Стадії реалізації функцій бухгалтерського обліку

Джерело: Авторська розробка.

У теорії вітчизняної бухгалтерської науки найбільш розробленою була управлінська функціональна затребуваність обліку. Бухгалтерський облік розглядався як важлива функція управління, з чим ми не сперечаємося. Однак учені не виділяли поняття управлінської функціональної затребуваності, а прямо говорили про похідну від класичних (інформаційна, контрольна, аналітична) управлінську функцію бухгалтерського обліку. Разом із тим розширення класичних функцій ніяким чином не пояснювалося, адже вчені не досліджували, чим визначається потреба у саме такому окресленні їх кількості. Наприклад, професор М.С. Пушкар вважає, що система управління є провідною для бухгалтерського обліку, а завданням його є професійне впорядкування інформації. Для цього використання класичних трьох функцій (інформаційної, контрольної й аналітичної), можливо, і достатньо.

Однак, як зазначає П.О. Куцик, підвищення ролі комп'ютерних інформаційних систем у цілому та облікової функції, зокрема, зумовлює зростання очікувань користувачів щодо них. Задоволення цих очікувань потребує ґрунтовних наукових досліджень на перетині теорії обліку, інформатики й прикладних економічних дисциплін [5, с. 56].

На наш погляд, розвиток управління, так само як і розвиток методологічних, методичних та технологічних можливостей обліку, може, з одного боку, активізувати управлінську функціональну затребуваність обліку, з іншого – каталізувати розвиток його функціональних можливостей. Введення нами поняття «функціональних можливостей обліку» важливе саме в теоретичному обґрунтуванні системності й функціональності появи (пропозиції) нових функцій бухгалтерського обліку.

У теоретичному плані раніше доцільно було б говорити про управлінську функціональну затребуваність бухгалтерського обліку, що і визначало, передусім, його класичні функції (функціональні можливості).

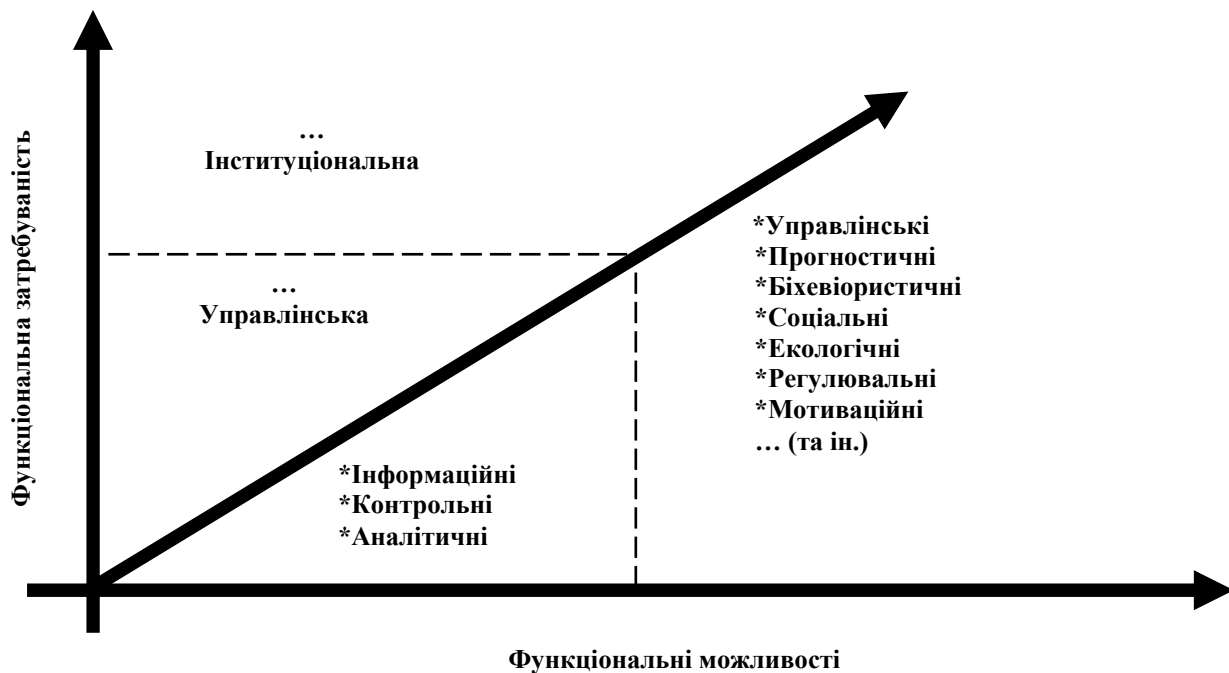
Останнім часом, багато в чому під впливом західної науки, активізувалася іденти-

фікація функцій обліку для задоволення парадигм нового соціально-економічного розвитку. Парадигмальне обґрунтування нових функцій бухгалтерського обліку визнається науковим співтовариством. У міру виникнення облікових парадигм кожна з них обґрунтовувала привнесення в бухгалтерський облік нових функцій.

Еволюція існуючих функцій бухгалтерського обліку, як вважає Н.Т. Кулікова, стає очевидним результатом розвитку комп'ютерних інформаційних систем. Зокрема, дослідник пише: «... господарська діяльність все більш ускладнюється, обсяг інформації збільшується, а існуючі стандарти ведення бухгалтерського обліку все більше витісняються досконалішими з погляду управління з використанням спеціальних управлінських інформаційних систем. Такі системи мають більшу функціональність та здатні оброблювати ширший діапазон даних, що й визначає їхню більшу досконалість і корисність для управління порівняно із суто бухгалтерськими програмами. У зв'язку зі зміною статусу знань в постіндустріальному, інформаційному суспільстві, з розвитком інформаційних систем та все більшою комп'ютеризацією процесів збору, обробки й передачі інформації цілком природно очікувати, що все більше функцій бухгалтера еволюціонують та стануть здійснюватися комп'ютером без допомоги людини» [4, с. 38].

На жаль, вітчизняні дослідження класифікують і пропонують нові функції бухгалтерського обліку без теоретичних обґрунтувань. Багато пишуть про функції: соціальну, екологічну, координувальну, регульовальну, мотиваційну, біхевіористичну й інші. Однак обґрунтування причинно-наслідкового розвитку функцій обліку в доступних нам першоджерелах не виявлено.

У зв'язку з цим пропонується наукова гіпотеза розвитку функцій бухгалтерського обліку, яка ґрунтується на діалектичній взаємодії функціональної затребуваності (зовнішніх проявів) і функціональних можливостей (внутрішніх проявів) бухгалтерського обліку. Модель даної гіпотези представлена на рисунку 2.

Рис. 2. Модель розвитку функцій в інституціональній теорії бухгалтерського обліку (діалектика функціональних можливостей та функціональної затребуваності бухгалтерського обліку)

Джерело: Авторська розробка.

Згідно з моделлю, до «класичних» (інформаційної, контрольної та аналітичної) додаються нові функції обліку (їхній перелік складно й привести), які розкривають інституційну сутність бухгалтерського обліку. Для управлінської функціональної затребуваності більшість пропонованих функцій, скажімо м'яко, економічно недоцільна. Разом із тим нові функції обліку потрібні для виконання ним нової та вищої місії в соціально-економічному просторі. Затребуваність у нових функціях доцільна, коли ми говоримо про інститут бухгалтерського обліку і його місце не тільки в управлінні, а в набагато більшому розумінні – про його роль у соціально-економічному просторі, яка визначається інституційними факторами.

Інституціональна теорія бухгалтерського обліку обґрунтовує появу інституціональної функціональної затребуваності до бухгалтерського обліку. Остання, вбираючи в себе та ґрунтуючись на управлінській функціональній затребуваності, визначає подальший розвиток функцій бухгалтерського обліку.

При розумінні управлінської функціональної затребуваності обліку можемо говорити про відповідні їй управлінські функції (інформаційну, контрольну, аналітичну).

Оскільки бухгалтерський облік в його інституціональному розумінні ми розглядаємо як ширше явище, ніж просто функція управління, його інституційна функціональна затребуваність (яка, на відміну від управлінської, здебільшого має зовнішній характер, тобто залежить від розвитку інституціональної структури економіки) відкриває і формує теоретичну й практичну платформу для розширення «класичних» функцій бухгалтерського обліку новими. Враховуючи вищезазначені застереження, можемо вести мову і про інституціональну функціональну затребуваність бухгалтерського обліку та відповідні їй інституціональні функції – біхевіористичні, екологічні, соціальні тощо.

Висновки. Розвиток функцій бухгалтерського обліку доцільно пов'язувати з формуванням його парадигм і теорій. У теоретичному плані для досліджень функцій обліку важливі поняття «функціональних затребуваностей» та «функціональних можливостей». Пізнання функцій як засобу практичної реалізації завдань бухгалтерського обліку є передумовою розуміння його призначення.

Функціональна затребуваність характеризує важливість бухгалтерського обліку в си-

стемі управління й у соціально-економічному просторі. У сучасному світі бухгалтерський облік є важливим соціально-економічним інститутом, що і надає йому нову інституціональну функціональну затребуваність. Остання й вбирає виділену раніше управлінську функціональну затребуваність.

Функціональні можливості характеризують ступінь задоволення бухгалтерським обліком зовнішньої затребуваності та власні внутрішні можливості його як науки, які уможливають ефективніше виконувати завдання з інформаційного забезпечення

прозорості й керованості соціально-економічних відносин.

Інституційна теорія бухгалтерського обліку узагальнює та впорядковує на діалектичній причинно-наслідковій платформі наявну у науковій літературі «різномірність» у визначенні функцій. Таким чином, розвиток функцій бухгалтерського обліку покладено на фундаментальну теоретичну платформу, що також визначає збагачення сутності предмета й об'єктів, методології та моделювання нашої професійної діяльності. Через окреслення фундаментальної платформи розвитку функцій бухгалтерського обліку збагачується його інституціональна теорія.

Список використаних джерел

1. *Гуйцалюк З.В.* Інформаційна система бухгалтерського обліку в управлінні промисловим підприємством: рівні формування та напрямки використання / З.В. Гуйцалюк, Р.І. Мачуга // Вісник ЖДТУ. – 2010. – № 3. – С. 70-74.
2. *Ждан В.І.* Теорія бухгалтерського обліку: навч. посіб. / В.І. Ждан, Є.Б. Хаустова, І.В. Колос, О.С. Бондаренко. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 384 с.
3. *Кірейцев Г.Г.* Розвиток бухгалтерського обліку: теорія, професія, міжпредметні зв'язки: моногр. / Г.Г. Кірейцев; Житомирський держ. технолог. ун-тет. – Житомир: ЖДТУ, 2007. – 236 с.
4. *Кулікова Н.Т.* Проблеми адекватності принципів та елементів методу бухгалтерського обліку умовам розвитку інформаційного суспільства / Н.Т. Кулікова // Облік і фінанси. – 2014. – № 2(64). – С. 32-40.
5. *Куцик П.О.* Концептуальні підходи до розгляду інформаційних систем обліку в корпоративному управлінні / П.О. Куцик // Облік і фінанси. – 2013. – № 4(62). – С. 52-59.
6. *Малюга Н.М.* Концепція розвитку бухгалтерського обліку в Україні: теоретико-методологічні основи: Наук. доп. за дисертацією на здобуття наукового ступеня доктора екон. наук: спеціальність 08.06.04 «Бухгалтерський облік, аналіз та аудит». – Житомир: ЖДТУ, 2006. – 84 с.
7. *Орлов І.В.* Призначення бухгалтерського обліку та його історична модифікація / І.В. Орлов // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю та аналізу. – 2011. – № 3, ч. 2(21). – С. 231-241.
8. *Пушкар М.С.* Тенденції та закономірності розвитку бухгалтерського обліку в Україні (теоретико-методологічні аспекти): моногр. / М.С. Пушкар; Тернопільська академія народного господарства. – Тернопіль: Економічна думка, 1999. – 424 с.
9. *Сук П.Л.* Облік виробництва і реалізації продукції в сільськогосподарських підприємствах: методологія і практика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук: спец. 08.00.09 «Бухгалтерський облік, аналіз та аудит (за видами економічної діяльності)» / П.Л. Сук. – Тернопіль, 2009. – 46 с.
10. *Hopwood, Anthony G.* Accounting as Social and Institutional Practice / Anthony G. Hopwood. – Cambridge University Press, 1994. – 340 p.

Стаття надійшла до редакції 18.05.2016 р.

*

*П.А. СТЕЦЮК, доктор економічних наук, професор,
завідувач відділу кредитування,
страхування та фінансів підприємств
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»*

Формування нової парадигми управління фінансовими ресурсами підприємств

Постановка проблеми. Перехід підприємств аграрного сектору на ринкові методи господарювання привів до суттєвих якісних трансформацій у всіх сферах їх економічної діяльності. Однак за достатньо тривалий трансформаційний період не завершилась адаптація ні організаційно-економічного механізму управління фінансовими ресурсами, ні використовуваних управлінських технологій та їх методичного інструментарію до нових економічних умов функціонування. Існує помітний розрив між теорією і практикою управління фінансами. Означена ситуація зумовлює необхідність перегляду існуючої парадигми управління фінансовими ресурсами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій доводить про постійну увагу до теорії та методології управління фінансовими ресурсами багатьох зарубіжних і вітчизняних дослідників, широку варіацію поглядів та науково-практичних рекомендацій щодо вирішення проблемних питань у цій сфері й наявність ґрунтового теоретичного і методологічного базису фінансового менеджменту для корпоративного сегмента економіки. Дослідження у сфері теорії та методології аграрних фінансів здійснюють такі відомі вітчизняні дослідники як В.Г. Андрійчук, О.Є. Гудзь, І.М. Зеліско, М.Я. Дем'яненко, Ю.О. Лупенко, Г.Є. Мазнев, М.Й. Малік, О.О. Непочатенко, Б.Й. Пасхавер, О.М. Петрук, П.Т. Саблук, А.В. Чупіс [1-11] і багато

інших. Незважаючи на наявність фундаментальних наукових результатів немає достатніх підстав для твердження про наявність завершеної сучасної парадигми управління процесами формування та використання фінансових ресурсів підприємств аграрного сектору вітчизняної економіки. Особливо це стосується малих і середніх агроформувань. Крім того, залишаються недостатньо дослідженими та дискусійними питання адаптивності окремих концепцій і теоретичних моделей фінансової теорії в умовах кардинальної трансформації економічних відносин у сільськогосподарському виробництві.

Мета статті – проведення критичного аналізу існуючих теорій та наукових концепцій фінансового менеджменту, оцінки їх прийнятності й можливості адаптації до специфіки виробничо-фінансової діяльності вітчизняних сільськогосподарських підприємств для формування наукових передумов розвитку нової парадигми управління їх фінансовими ресурсами в ринкових умовах.

Виклад основних результатів дослідження. Економічний спосіб мислення безпосередньо пов'язаний з існуванням певних парадигм, що являють собою систему базисних постулатів чи наукових аксіом, які, на переконання їх прихильників, адекватно інтерпретують економічну природу оцінюваного (досліджуваного) явища, процесу чи об'єкта. Окрім того, у загальному розумінні парадигма – це методологія наукового дослідження.

© П.А. Стецюк, 2016

Цілісність і завершеність конкретної парадигми має на увазі загальноприйняте використання понятійного апарату, однозначність в ідентифікації проблем, наявність певних зразків (стереотипів) та моделей їх розв'язання.

Дж. М. Кейнс вважав, що ідеї невеликої кількості економістів і політичних філософів, незалежно від їх істинності, суттєвіше впливають на соціально-економічний розвиток, ніж домінуюча суспільна думка [12]. Разом із тим кожній науковій парадигмі притаманний певний консерватизм, який зумовлений специфікою їх генезису.

На думку Г.Б. Клейнера, у сучасній економічній науці домінують неокласична, інституціональна та еволюційна парадигми, інтеграція яких формує системну парадигму [13]. У фінансовій теорії виділяють неокласичну й поведінкову парадигми. Беззаперечним лідером є перша з них. Поведінкова ж парадигма теорії фінансів лише останніми роками почала торувати собі дорогу на пострадянський академічний простір. Із цієї обставини подальший якісний аналіз стосується саме неокласичної парадигми теорії фінансів.

Базисною методологічною вимогою розв'язання будь-якої наукової проблеми є однозначна інтерпретація понятійного апарату. У контексті цієї статті таке значення має розкриття економічного змісту категорії «фінансові ресурси». Останні розглядаємо як найбільш ліквідні активи, спроможні виконувати функцію платіжного засобу та забезпечувати неперервність руху грошових потоків підприємства. Таке бачення орієнтоване на результативні характеристики в управлінні фінансовими ресурсами й окреслює межі дії та характерні особливості прояву їх внутрішньої сутності.

Фінансові ресурси мають ряд якісних ідентифікаційних ознак, серед яких унікальністю характеристик виділяються їхня висока трансформаційна здатність і домінантна роль в оцінці й формуванні фінансового потенціалу. Варто зазначити, що ці конститутивні атрибути розмежовують фінансові ресурси та джерела їх формування, які деякими вітчизняними дослідниками ототожнюються. З прагматичного погляду фінансові

ресурси є елементами активу балансу підприємства, оскільки активи за визначенням – це контрольовані ним ресурси, тоді як джерела їх формування є елементами пасиву балансу. Вони характеризують титул власності, тобто правові аспекти володіння, розпорядження й використання активів, а також обсяг претензій на них.

Неокласичну парадигму управління фінансовими ресурсами підприємств формують кілька базових (фундаментальних) теорій і концепцій. Їхня кількість та значимість у різних авторів варіює від шести до дванадцяти [14-17]. Однак на методологію управління фінансовими ресурсами підприємств найбільше впливають лише окремі з них. Далі наведемо результати їх стислого якісного аналізу.

Теорія (гіпотеза) досконалих ринків капіталу (perfect capital markets hypothesis), або теорія ефективних ринків (efficient markets hypothesis). Протягом майже півстоліття ця теорія залишається основою неокласичних фінансів. Вона прямо чи опосередковано присутня в усіх існуючих моделях управління фінансами підприємства. Ю. Фама визначає її зміст таким чином: «ефективні фінансові ринки – це ринки, на яких ціна акцій повністю відображає всю наявну інформацію про фірму», а М. Дженсен стверджує, що не існує іншої академічної теорії, яка мала б стільки ж емпіричних підтверджень, як теорія ефективних ринків [18]. При цьому Р. Брейлі стверджує, що «теорія ефективного ринку капіталів вельми достовірна» [14].

Вона ґрунтується на кількох аксіоматичних допущеннях (постулатах). Зокрема те, що існують ідеальні з погляду економічної діяльності підприємства фінансові умови, які включають рівний, вільний і штучно необмежений доступ кожного з них до всієї наявної інформації. На такому ринку відсутні трансакційні (брокерські) витрати, податки, витрати банкрутства й інші чинники, які перешкоджають здійсненню фінансових операцій. Всі його суб'єкти діють раціонально, прагнучи максимізувати очікувану вигоду від здійснюваних фінансових операцій.

Ціни на ідеальному ринку формуються під впливом об'єктивних чинників на основі конкуренції попиту та пропозиції, а ціну

будь-якого активу визначає теперішня вартість майбутніх грошових потоків. Звідси випливає фундаментальний висновок про те, що *ціна будь-якого фінансового активу й реальних інвестицій, ринкова капіталізація, оцінка ринкової вартості та інших фінансових операцій мають одну й ту ж методологічну основу і визначаються розрахунком теперішньої вартості пов'язаних з ними прогнозованих (очікуваних) чистих грошових потоків.*

Механізм функціонування ідеального ринку ґрунтується на його інформаційній ефективності, яку іноді виділяють в окрему самостійну гіпотезу [19]. Постулатом є те, що ціни на фінансові активи відображають всю наявну інформацію. Поява нової інформації негайно приводить до зміни оцінок. Через це постійно одержувати високі доходи малоймовірно. Очевидно, що на ринку, навіть досконалому, існує часовий лаг в реакції на появу нової інформації. Припущення про відсутність на ідеальному ринку трансакційних та інформаційних витрат елімінує можливість одержувати високі доходи не інакше, як через щасливий випадок.

Цілком зрозуміло, що реальні фінансові ринки не володіють, та й в принципі не можуть володіти характеристиками ідеального. Тому виникла *теорія асиметричності інформації*, яка виділяє три форми інформаційної ефективності фінансових ринків: *сильну, помірну та слабку*. Різниця між ними полягає у ступені врахування наявної інформації поточними ринковими цінами фінансових активів.

Подальший розвиток фінансової науки призвів до того, що теоретичні й емпіричні основи теорії ефективних ринків були поставлені під сумнів. Окрім інформаційної асиметрії для реальних ринків, як показав Моріс Алле, притаманно також те, що багато суб'єктів діють далеко нерационально, а максимізацію очікуваної корисності не сприймають як незаперечну аксіому [18]. Тому можливість використання основних положень та висновків теорії ефективного ринку як у наукових дослідженнях, так і в практиці управління вітчизняних підприємств обмежена. Однак їх розуміння необхідне з тієї причини, що більшість моделей і

методик неокласичної парадигми фінансової теорії та відповідних їм інструментів фінансового менеджменту ґрунтуються на постулатах гіпотези ефективного фінансового ринку.

Теорія дисконтованих грошових потоків (Discounted Cash Flow) є однією з найбільш використовуваних у фінансовій науці й у практиці управління фінансовими ресурсами. Вона синтезує в собі теоретичні висновки інших фінансових концепцій: ефективного ринку, зміни вартості грошей із часом, альтернативної вартості, компромісу між доходом і ризиком, відсоткових ставок тощо. Її основою є припущення про те, що цінність грошової одиниці змінюється відповідно до норми прибутку на фінансовому ринку. В якості останньої є відсоток. У зв'язку з цим теперішня вартість грошової одиниці більша порівняно з вартістю грошової одиниці, одержаною через будь-який проміжок часу. Це пов'язано з альтернативними можливостями використання наявних фінансових ресурсів для придбання матеріальних чи фінансових активів, які забезпечать одержання додаткового доходу в майбутньому. Крім того, на зміну вартості грошей впливають такі фактори, як інфляція, ризик та зміна рівня ліквідності оцінюваних активів.

На основі цієї концепції побудовані моделі й методи оцінки активів, які генерують грошові потоки. Тобто, вона присутня в методології та методиці прийняття рішень про використання фінансових ресурсів і про джерела їх формування.

Базовими складовими елементами теорії є: 1) ідентифікація та прогнозування величини, тривалості й виду (ординарний, неординарний) прирісного чистого грошового потоку; 2) оцінка ступеня ризику і темпів інфляції та включення їх в аналіз грошових потоків; 3) визначення коефіцієнта дисконтування, що включає витрати на залучення фінансових ресурсів за рахунок різних джерел і знаходить свій вираз у величині їх середньозваженої ціни; 4) визначення теперішньої (приведеної) вартості прирісного чистого грошового потоку за допомогою моделей оцінки зміни вартості грошей із часом.

Теорія вартості та структури капіталу (джерел формування фінансових ресурсів). Ця теорія прагне обґрунтувати методи визначення оптимального співвідношення між різними джерелами формування фінансових ресурсів. Вагомий внесок у її розробку, оцінений Нобелівською премією з економіки, внесли Ф. Модильяні й М. Міллер, який концентрується у так званій «моделі М–М» [20,21].

Теоретичний рівень узагальнень зумовив використання у системі аргументації Ф. Модильяні та М. Міллером крім припущень і обмежень ідеального фінансового ринку ще й встановлення як цільову функцію оптимізації структури капіталу ринкову вартість підприємства, яка визначається сумою ринкової капіталізації емітованих акцій та облігацій. Основний висновок Ф. Модильяні й М. Міллера – структура джерел формування фінансових ресурсів не впливає на ринкову вартість підприємства, яка визначається виключно величиною майбутніх грошових потоків реалізовуваних ним проектів, скоригованою на рівень їх ризику.

Незважаючи на те, що вивчення питань теорії структури капіталу знаходиться в центрі уваги наукових інтересів багатьох відомих учених, Р. Брейлі змушений констатувати: «до цих пір немає якої-небудь загальноновизнаної стрункої теорії структури капіталу» [14].

Теорії портфеля та оцінки дохідності фінансових активів (Capital Asset Pricing Model, CAPM). Основні ідеї цієї теорії, обґрунтованої Г. Марковіцем [22] і розвиненої Уільямом Ф. Шарпом [23], включають такі постулати: а) ступінь ризику власного капіталу підприємства залежить від структури його фондового портфеля; б) очікувана дохідність портфеля включає й величину його ризику; в) об'єднання ризикових активів в один портфель дає змогу мінімізувати величину ризику; г) рівень ризику кожного фінансового активу, включеного до складу портфеля, визначається не ізольовано від решти його складових, а залежно від загального рівня ризику диверсифікованого портфеля.

Дослідження Дж. Лінтнера, Дж. Моссіні та Уільяма Ф. Шарпа уможливили обґрунту-

вати модель взаємозв'язку між дохідністю портфеля фінансових активів і систематичним ризиком, відому в теорії фінансів як модель оцінки капітальних активів (САРМ). Ця модель, як стверджують зарубіжні автори, має широке практичне застосування. Незважаючи на це, вона постійно є об'єктом справедливої критики. Чим і зумовлена поява нових альтернативних теорій та відповідних моделей – *арбітражного ціноутворення, ціноутворення опціонів і теорія преференцій в умовах невизначеності.*

Френк Найт запропонував *концепцію взаємозв'язку (компромісу) між рівнем ризику та дохідністю* [24], яка має принципове значення в управлінні фінансовими ресурсами. Її суть зводиться до того, що одержання доходу на вкладені фінансові ресурси завжди асоціюється з певним ризиком. Між дохідністю й ризиком постійно існує прямо пропорційна залежність: чим вища очікувана інвестором дохідність вкладених фінансових ресурсів, тим вищий рівень ризику її недержання. І навпаки – нижчому рівню дохідності завжди відповідає й нижчий рівень ризику. Це зумовлює необхідність постійного знаходження компромісного співвідношення між дохідністю та ризиком в управлінні фінансовими ресурсами.

Концепція асиметричної інформації стверджує, що на фінансових ринках завжди діють дві групи осіб – аутсайвери й інсайдери. Останні, в силу їх специфічного статусу (окремі власники, високопоставлені менеджери), володіють конфіденційною інформацією про підприємство, яка недоступна іншим учасникам фінансових операцій. Це створює підґрунтя для психологічного феномену – кожен потенційний вкладник фінансових ресурсів переконаний, що саме він володіє інформацією, яка недоступна іншим учасникам фінансового ринку. Звідси неадекватність рішень і велика варіація результатів використання фінансових ресурсів.

Концепція альтернативних витрат досить часто трактується у спрощеному вигляді – як необхідність враховувати дохідність або ціну джерел їх найкращого з можливих варіантів як базу для порівняння при вирішенні питання про доцільність вкладення фінансових ресурсів. При такому підході

методичний аспект концепції зводиться до вибору норми дисконтування чистих грошових потоків на основі встановлення величини дохідності найкращого з можливих (альтернативних) варіантів вкладення фінансових ресурсів. Очевидно, що потенційні можливості одержання певного рівня дохідності не є гарантією саме такого фінансового результату. Крім того, вищий за рівнем дохідності варіант використання фінансових ресурсів не завжди відповідає економічним інтересам підприємства та його власників.

Необхідними теоретичними передумовами формування нової парадигми управління фінансовими ресурсами є визначення окремих наукових положень, які окреслюють конститутивні якісні атрибути цього економічного процесу. До них, вважаємо, варто віднести такі:

управління фінансовими ресурсами є складовою частиною системи загального й фінансового менеджменту підприємства і підпорядковане реалізації його загальної економічної стратегії;

управління фінансовими ресурсами – це система, що включає в себе принципи, методи, прийоми та інструменти, призначені для організації їх руху відповідно до дії об'єктивних економічних законів, вимог законодавчо-нормативних актів й економічних інтересів власників сільськогосподарських підприємств;

індикатором якості управління фінансовими ресурсами є рівень забезпечення ними підприємства, адекватний його фінансовому потенціалу, необхідний і достатній за обсягами та часом надходження для задоволення виробничо-інвестиційних потреб;

процес управління фінансовими ресурсами передбачає: а) визначення потреби, доцільності, результатів і наслідків формування й використання фінансових ресурсів; б) вплив, спрямований на досягнення цих результатів та наслідків; в) витрати (вартісні й часові), необхідні для здійснення такого впливу; г) встановлення критеріїв і нормативів, що дають змогу оцінити рівень досягнення намічених цілей та ефективність здійснених витрат.

Важливим аспектом нової парадигми управління фінансовими ресурсами є визна-

чення цільової орієнтації фінансової діяльності підприємства. Відповідно до неокласичної парадигми сучасної фінансової теорії головним фінансовим орієнтиром підприємства є ріст його ринкової вартості для забезпечення максимізації добробуту співвласників. У достатньо аргументованій з погляду теорії концепції на практиці з'являються вагомими недоліки. Найбільший з них – значна, не підтверджена попередньою діяльністю підприємств, зміна їх ринкової вартості під час періодичних фінансових криз. При цьому така суттєва й швидка зміна ринкової вартості стосується не малих і середніх підприємств, а потужних в економічному, фінансовому, технологічному, управлінському та інших аспектах міжнародних корпорацій. Крім того, далеко не всі суб'єкти фінансових відносин вважають максимізацію свого добробуту прийнятним аргументом для вкладення їх фінансових ресурсів. Ще одна проблема, пов'язана з цим орієнтиром, неможливість застосування її для підприємств, що не використовують емісійних джерел формування фінансових ресурсів.

На практиці, особливо у пострадянських країнах, домінує класичний фінансовий орієнтир – прибуток, який задекларований у статутах більшості вітчизняних сільськогосподарських підприємств. Очевидно, що одержання прибутку як стратегічна фінансова мета має важливе практичне значення. Однак поряд із цим показником можуть використовуватися й інші критерії фінансового успіху. Тому вважаємо, що при здійсненні трансформації управління фінансовими ресурсами важливо не обмежуватися лише цим індикатором. На окремих етапах життєвого циклу підприємства домінуюче фінансове значення можуть мати забезпечення ліквідності та платоспроможності, збільшення обсягу реалізації (при відносному скороченні прибутку), інноваційний розвиток, диверсифікація виробництва й підтримка конкурентоспроможності, зростання добробуту працівників, охорона навколишнього середовища, які прямо не пов'язані зі зростанням маси прибутку.

Парадигмальне значення має вибір моделі управління фінансовими ресурсами підприємств. Узагальнення літературних дже-

рел показало, що принципові підходи до вирішення цього питання описуються такими його моделями: елементна (управління пропорціями між окремими елементами балансу); потокова (управління фінансовими потоками з метою трансформації балансу); портфельна; диференційована.

Змістовою складовою першої з них є забезпечення співвідношень між окремими видами та групами активів і пасивів у межах встановлених нормативних значень. Практична реалізація такого підходу пов'язана з проблемою визначення та інтерпретації нормативних показників, на основі яких оцінюється фінансовий стан і фінансові результати діяльності підприємства. Ще одна проблема постає у зв'язку з відсутністю можливості квантифікувати окремі фінансові цілі підприємства й виразити їх певними співвідношеннями між елементами балансу.

Прихильники другого підходу орієнтуються на досягнення певного бажаного фінансового стану підприємства в майбутньому, забезпечення якого здійснюється послідовною трансформацією елементів поточного балансу в майбутній бажаний баланс. Управління за методом трансформації балансу потребує встановлення елементів балансу, які найсуттєвіше реагують на керований вплив. Крім того, такі зміни повинні бути детерміновані до функції часу. Однак нині не встановлено ключових елементів балансу і немає теоретичних моделей, які надійно апроксимують процес їх трансформації за функцією часу. Тому відсутнє наукове розуміння механізму переходу від поточного до бажаного балансу.

Портфельний підхід передбачає виділення бізнес-процесів в окремі об'єкти управління фінансовими ресурсами, які об'єднуються в загальний портфель, а його цільовою функцією є оптимізація структури останнього. Очевидним є те, що цей підхід має чітко визначену сферу застосування. Його вибір визначається регулярністю й інтенсивністю інвестиційної діяльності, а також активністю на ринку цінних паперів.

Грунтовна теоретична та методична розробленість основних аспектів портфельного підходу робить його привабливим для використання за умови відповідного кадрового забезпечення. Разом із тим нинішня практика інвестиційної й фінансової діяльності сільськогосподарських підприємств не дає достатніх аргументів щодо перспектив його широкого застосування.

Диференційована модель передбачає варіацію застосування попередніх для вирішення відокремлених завдань управління фінансовими ресурсами на окремих етапах життєвого циклу чи певними бізнес-процесами. Тобто, фінансова політика в цьому випадку не детермінована до якоїсь конкретної моделі, а використовує кожен з них залежно від обставин і домінуючих чинників зовнішнього та внутрішнього впливів.

Кожен із розглянутих концептуальних підходів має як свої переваги, так і недоліки. Для сільськогосподарських підприємств доцільним є застосування диференційованого підходу, який передбачає використання комбінацій інструментів кожного з них, на основі чого досягається гнучкість фінансової стратегії, зростає рівень адаптивності до динамічного фінансового оточення, забезпечується підвищення ефективності формування та використання фінансових ресурсів.

Висновки. Проведений аналіз показав, що існуючий теоретичний базис управління фінансовими ресурсами не може бути безпосередньо використаний в практиці сільськогосподарських підприємств. Обґрунтовані основні елементи нової парадигми управління фінансовими ресурсами створюють теоретичні засади для системного розв'язання проблем у цій сфері функціонального менеджменту. Вони повною мірою враховують специфіку, особливості й закономірності функціонування сільськогосподарського виробництва в ринкових умовах і є науковим базисом підвищення ефективності формування та використання фінансових ресурсів підприємств галузі.

Список використаних джерел

1. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств [підруч. – 2 ге вид., доп. і перероб.] [Текст] / В.Г. Андрійчук. – К.: КНЕУ, 2004. – 624 с.
2. Гудзь О.С. Модернізація банківської кредитної політики при обслуговуванні агроформувань [Текст] / О. С. Гудзь // Вісн. Харківського нац. техн. ун-ту сільського господарства імені Петра Василенка: Економічні науки. – 2012. – Вип. 126. – С. 10-18.
3. Дем'яненко М.Я. Оцінка кредитоспроможності агроформувань (теорія та практика) [Текст] : моногр. / М. Я. Дем'яненко, О. С. Гудзь, П. А. Стецюк. – К. : ННЦ ІАЕ, 2008. – 302 с.
4. Зеліско І.М. Фінансові потоки агропромислових компаній [Текст] / І. М. Зеліско // Агросвіт. – 2014. – № 24. – С. 3–7.
5. Лупенко Ю.О. Сучасні технології венчурного фінансування аграрного бізнесу [Текст] / Ю. О. Лупенко, В. В. Фещенко // Облік і фінанси. – 2015. – № 1(67). – С. 81-87.
6. Мазнев Г.Є. Проблеми фінансового забезпечення інноваційного розвитку аграрного сектору [Текст] / Г. Є. Мазнев // Економіка АПК. – 2014. – № 9. – С. 5–14.
7. Малік М.Й. Фінансово-кредитний механізм у розвитку аграрного підприємництва [Текст] / М. Й. Малік // Фінанси України. – 2004. – № 5. – С. 47-53.
8. Непочатенко О.О. Сучасний стан і перспективи короткострокового банківського кредитування сільськогосподарських підприємств [Текст] / О. О. Непочатенко, О. В. Яковенко // Зб. наук. праць Уманського держ. аграр. ун-ту ; редкол. : А. Ф. Головчук (відп. ред.) та ін. – 2009. – Вип. 70. – Ч. 2 : Економіка. – С. 130–135.
9. Петрук О.М. Оцінка інвестиційно-кредитного потенціалу підприємств АПК [Текст] / О. М. Петрук, І. О. Григорук // Облік і фінанси. – 2014. – № 4(66). – С. 108-114.
10. Ринкова трансформація економіки АПК [Текст] : [кол. моногр. у 4 ч.] ; за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Амбросова, Г. Є. Мазнева. – Ч. 3 : Фінансово-кредитна система. – К. : ІАЕ, 2002. – 478 с.
11. Чупіс А.В. Оцінка, аналіз, планування фінансового становища підприємства [Текст]: науково-методичне видання / А. В. Чупіс [та ін.]. – Суми : Довкілля, 2001. – 404 с.
12. Keynes J. The general theory of employment interest and money. – Cambridge: Macmillan Press, 1973 – 604 p.
13. Клейнер Г.Б. Эволюция институциональных систем / Г.Б. Клейнер. М.: Наука, 2004. – 240 с.
14. Брейли Р. Принципы корпоративных финансов / Р. Брейли, С. Майерс; пер. с англ. – М.: ЗАО Олимп-Бизнес, 1997. – 1120 с.
15. Бригхем Ю. Финансовый менеджмент. Полный курс в 2-х т. / Ю. Бригхем, Л. Гапенски: пер. с англ.; под ред. В. В. Ковальова. – СПб: Экономическая школа, 1997. – Т.1. – XXX + 498 с.
16. Ковалев В.В. Финансы организаций (предприятий): [учеб.] / В. В. Ковалев, Вит. В. Ковалев. – М.: Велби, Проспект, 2006. – 352 с.
17. Лаптев С.В. Закономерности формирования российской модели финансового менеджмента / С. В. Лаптев, Л. В. Шуклов // Управление корпоративными финансами. – 2004. – № 6. – С. 2–8.
18. Лукашов А.В. Поведенческие корпоративные финансы и дивидендная политика фирмы / А. В. Лукашов // Управление корпоративными финансами. – 2004. – № 3. – Режим доступу: http://www.cfin.ru/investor/ao/corporate_finance.shtml. – Заголовок з екрану.
19. Ковалев М.М. Современная финансовая теория и финансовое образование / М. М. Ковалев // Современная финансовая теория : [сб. науч. ст. ; под общ. ред. М.М. Ковалева]. – Минск : БГУ, 2003. – С. 4–31.
20. Modigliani F., Miller M.H. The Cost of Capital, Corporation Finance and the Theory of Investment // Amer. Econ. Rev. 1958. June. P. 261—297;
21. Modigliani F, Miller M.H. Taxes and the Cost of Capital: A Correction // Ibid. 1963. June. P. 433—443.
22. Markowitz H.M. Portfolio selection: efficient diversification of investments. New York: Wiley, 1959. – 356 p.
23. Шарп Уильям Ф. Инвестиции / У. Шарп, Г. Александер, Ю Дж. Бэйли. пер. с англ. – М. : Инфра-М, 1999. – 1028 с.
24. Найт Ф. Риск, неопределенность и прибыль: пер. с англ. / Ф. Найт. — М.: Дело, 2003. — 360 с.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2016 р.

*

*М.І. КІСІЛЬ, кандидат економічних наук,
завідувач відділу інвестицій
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Наукові дослідження інвестиційних проблем в аграрному секторі економіки

Постановка проблеми. Успішний розвиток аграрного сектору економіки неможливий без інвестицій. На кожному етапі розвитку їх спрямовують на розв'язання різноманітних завдань, сукупність заходів і витрат по яких характеризує масштаб інвестиційної проблеми в секторі. Зі зміною економічних умов та стану матеріально-технічної бази суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки змінюється масштаб цієї проблеми, стратегія її розв'язання, а також напрями, пріоритети, механізми і завдання. Інвестиційні завдання, що успішно розв'язувалися суб'єктами господарювання й відповідними органами управління на кожному етапі розвитку, мали належне наукове обґрунтування. Узагальнення результатів безперервно накопичуваного багаторічного досвіду системних наукових досліджень інвестиційної проблематики в Україні має важливе значення як для удосконалення їх організації та планування, так і для розроблення й впровадження науково обґрунтованих заходів щодо підвищення ефективності інвестицій в аграрному секторі економіки. У зв'язку із зазначеним тема статті актуальна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні проблеми інвестицій в аграрний сектор економіки досліджує велика кількість вітчизняних та зарубіжних учених. Проте висвітленню результатів безперервного багаторічного досвіду проведення системних наукових досліджень інвестиційної проблематики в аграрному секторі економіки Україні присвячено лише кілька публікацій [1, 2, 3].

Мета статті – узагальнення закономірностей розвитку системних наукових дослі-

джень інвестиційних проблем розвитку аграрного сектору економіки й визначення їх перспективних напрямів в Україні.

Виклад основних результатів дослідження. Інвестиційні проблеми розвитку аграрного сектору економіки України є предметом системних наукових досліджень, здійснюваних постійно в Українському науково-дослідному інституті економіки і організації сільського господарства ім. О.Г. Шліхтера, а нині – у Національному науковому центрі “Інститут аграрної економіки” (далі Інститут) із часу його заснування.

Для проведення досліджень інвестиційної проблематики потрібна відповідна наукова методологія, яка в економічних дослідженнях є однією з найскладніших і багатоаспектних, а її застосування в аграрному секторі економіки має враховувати особливості інвестування його розвитку. Початок формування наукової методології досліджень інвестицій, яка використовувалася й поглиблювалася в Інституті, було закладено ще в період індустріалізації промисловості та колективізації сільського господарства, коли в наукових інститутах, створених О.Г. Шліхтером у 1928-1932 роках, а з 1936 року – у підрозділах Інституту економіки НАН, вивчалися найактуальніші аспекти інвестиційного забезпечення колективних, селянських й інших господарств. Інвестиційну проблему в сільському господарстві на той час зумовлювали незадоволені потреби державних, колективних та одноосібних господарств у їх технічному переозброєнні, організації використання й централізованого обслуговування сільськогосподарської техніки і в кредитному забезпеченні.

Для прийняття складних інвестиційних рішень суб'єктам господарювання потрібно

добре володіти відповідними методами. Пропозиції щодо застосування таких методів для потреб промисловості розробили українські вчені й практики, зокрема щодо визначення показника приведених витрат (Кукель-Краєвський С.А. – 1923 р.; Юшков Л. – 1928 р.).

Розширення масштабів будівництва об'єктів і придбання техніки сільськогосподарськими підприємствами наприкінці 50-х та на початку 60-х років ХХ ст. посилило необхідність застосування у проектних розробках і на практиці спеціальних методів та підходів до оцінки капітальних вкладень. Ці дослідження в Інституті після його створення започаткував І.Й. Дорош, який у 1957-1960 роках розробив методику визначення економічної ефективності капітальних вкладень і пропозиції щодо її підвищення у сільську електрифікацію, яка на той час була найважливішим напрямом переведення сільського господарства на новий технологічний уклад. Результати цих досліджень тривалий час використовувалися проектними організаціями, практиками й науковими установами в техніко-економічних обґрунтуваннях проектів капітальних вкладень у сільську електрифікацію.

Розвиток аграрних галузей у наступні періоди вимагав комплексності та системності в наукових дослідженнях. Такі дослідження інвестиційних проблем розвитку сільськогосподарських підприємств були розпочаті в Інституті після створення у 1963 році відділу ефективності капітальних вкладень. Співробітники відділу (керівник Дорош І.Й., основні виконавці Більський В.Г., Луцій П.М., Заїнчковський А.О., Шпаченко Р.П.) у 1963–1965 роках працювали над темою “Економічна ефективність капітальних вкладень у колгоспах”. Вони вперше здійснили ґрунтовні оцінки динаміки, структури й напрямів капітальних вкладень у сільське господарство України, розробили пропозиції щодо методів визначення ефективності вкладень, механізмів і шляхів її підвищення, стратегії розвитку сільського господарства, підходів до формування його матеріально-технічної бази та інвестиційного забезпечення, а також обґрунтували нор-

мативи капітальних вкладень у сільське господарство [5, 6, 7].

Відділ ефективності капітальних вкладень Інституту з 60-х років минулого століття не лише очолив дослідження інвестиційної проблематики в сільському господарстві України, а й відіграв важливу роль в аналогічних загальносоюзних дослідженнях. На той час найактуальнішими були роботи, пов'язані з підготовкою проекту Типової методики визначення ефективності капітальних вкладень у сільське господарство, розробкою регіональних нормативів капітальних вкладень, обґрунтуванням потреби інвестицій та джерел їх фінансування. Результати проведених досліджень забезпечили освоєння нових методів визначення абсолютної й порівняльної ефективності капітальних вкладень у сільському господарстві колишніх як УРСР, так і СРСР.

У ході економічної реформи, розпочатої в 1965 році, значно зросли інвестиції у сільське господарство та його меліорацію. Виникла потреба в оцінках виконання планів щодо інвестиційного забезпечення розвитку галузі й формування нових систем управління інвестиціями по їхніх окремих напрямках. У зв'язку з цим у 1966-1970 роках досліджувалася тема “Економічна ефективність капітальних вкладень сільськогосподарських підприємств по окремих напрямках” (керівник теми Дорош І.Й., основні виконавці Більський В.Г., Підлісецький Г.М., Шпаченко Р.П.). За результатами робіт було підготовлено та передано директивним органам ряд аналітичних оцінок динаміки і структури капітальних вкладень у сільськогосподарську техніку, будівництво та меліорацію. Обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення структури й підвищення ефективності капітальних вкладень та основних фондів, їх перспективних обсягів як загалом по сільському господарству, так і в розрізі природно-кліматичних зон колишньої УРСР [8, 9]. Використання цих пропозицій у державному плануванні сприяло комплексному й збалансованому розвитку сільськогосподарського виробництва у регіонах.

Завдяки значним інвестиціям у 1965–1974 роках в сільськогосподарських підприємствах сформувалися майнові комплекси,

потреба в розвитку яких вимагала запровадження нової інвестиційної політики, спрямованої на підвищення ефективності використання наявного потенціалу, раціональне використання коштів бюджету і формування власних джерел фінансування інвестицій товаровиробників. Ці й інші аспекти надалі вивчалися у складі наукової проблеми “Підвищення ефективності основних фондів, капітальних вкладень і нової техніки в сільському господарстві” (керівник проблеми Дорош І.Й.). Зокрема, по темі “Економічна ефективність використання основних фондів сільськогосподарських підприємств і прогноз потреби капітальних вкладень та виробничих основних фондів на 2000 рік” (керівник теми Підлісецький Г.М.) обґрунтовано нормативи капітальних вкладень колгоспів і радгоспів УРСР, прогноз їх обсягів на період до 2000 року, раціональні напрями капітальних вкладень у сільському господарстві та пропозиції щодо підвищення їх ефективності, зокрема в осушення [10, 11]. Вперше розроблено нормативні коефіцієнти економічної ефективності капітальних вкладень як по сільському господарству УРСР, так і по основних типах спеціалізованих господарств різних природно-кліматичних зон. Застосування зазначених нормативних коефіцієнтів на практиці та в проектних розрахунках уможливило підвищити об’єктивність оцінок і рівень віддачі капітальних вкладень.

У 1974–1975 роках було особливо важливо механізувати трудомісткі процеси в тваринництві. У зв’язку з цим в Інституті досліджували економічну ефективність капітальних вкладень в електрифікацію трудомістких процесів та шляхи її підвищення в умовах інтенсифікації агровиробництва (керівник теми Дорош І.Й.). За результатами НДР зроблено висновки, що здійснені у сільське господарство капітальні вкладення забезпечили суттєве прискорення темпів науково-технічного прогресу й індустріалізації виробництва. Проте фактичні обсяги вкладень у цей період були недостатніми для формування необхідних темпів розширеного відтворення в галузі, а досягнутий рівень оснащеності основними засобами не забезпечував комплексної механізації, електрифі-

кації та автоматизації виробництва. Економічна реформа уповільнилася. Внаслідок підвищення цін на промислову продукцію й за інших причин у 70-ті роки знизився рівень окупності капітальних вкладень. Виник фактор цінового диспаритету, який у подальші періоди негативно вплинув на інвестиційні процеси в сільському господарстві. З огляду на уповільнення темпів розвитку галузі та зниження рівня економічної ефективності капітальних вкладень, а також враховуючи позитивні результати активізації інвестиційних процесів у другій половині 60-х і на початку 70-х років, Інститут рекомендував заходи щодо прискорення темпів науково-технічного прогресу в сільськогосподарському виробництві та його індустріалізації.

У 1975–1980 роках в Інституті досліджували тему “Розробити шляхи підвищення економічної ефективності капітальних вкладень у сільськогосподарське виробництво в умовах його інтенсифікації” (керівник теми Дорош І.Й., основні виконавці Бойко Г.Ф., Луцій П.В., Бойко Р.Л., Кісіль М.І., Гангало В.Л.). За результатами досліджень було визначено основні макроекономічні й галузеві фактори підвищення ефективності капітальних вкладень у колгоспах і радгоспах, зокрема, по різних напрямках їх спеціалізації. Розроблено нормативні коефіцієнти ефективності капітальних вкладень у сільське господарство на 1980-1985 роки, які використовувалися Держпланом СРСР при розподілі лімітів капітальних вкладень на розвиток сільського господарства республік СРСР. Обґрунтовано заходи щодо підвищення ефективності капітальних вкладень, а також прогноз щорічних обсягів їх потреби в сільському господарстві Української РСР до 1990 року [12, 13].

У 1981–1985 роках наукові дослідження Інституту з проблеми інвестицій було спрямовано на обґрунтування напрямів капітальних вкладень у поглиблення спеціалізації та підвищення концентрації сільськогосподарського виробництва (керівник теми Дорош І.Й., основні розробники: Бойко Р.Л., Кісіль М.І., Луцій П.М., Рюміна О.П.). Розроблено нові системи показників для наскрізного аналізу економічної ефективності капітальних вкладень у сільське господарст-

во на різних рівнях управління ним і пропозиції щодо удосконалення планування, оперативного аналізу й підвищення ефективності вкладень у галузь. Обґрунтовано прогноз капітальних вкладень до 2010 року та зведений норматив капітальних вкладень по галузі “Сільське господарство” на період 1986–1990 років. Підготовлено пропозиції щодо підвищення ефективності капітальних вкладень у колгоспах, міжгосподарських підприємствах, радгоспах і виробничих об’єднаннях. Уперше в умовах економіки колишнього СРСР розроблено методологію визначення ефективності капітальних вкладень на основі динамічних моделей оцінок їх показників та факторів, а також методичні підходи щодо застосування запропонованої методології в оцінках по окремих галузях і підгалузях сільського господарства (автор Кісіль М.І.). Зазначені динамічні методи й методичні підходи надалі стали основними в дослідженнях Інституту з проблеми інвестицій. У розвиток цих методів було також розроблено інструктивні матеріали та інструментарій обстеження фондомісткості сільськогосподарської продукції в усіх сільськогосподарських підприємствах колишнього СРСР, яке було проведено в 1983 році.

Розробки Інституту з інвестиційної проблеми було використано при формуванні тогочасної інвестиційної політики в АПК України. Пропозиції щодо системи показників економічної ефективності капітальних вкладень у сільське господарство створили методичну базу для здійснення відповідних оцінок на державному рівні. Завдяки застосуванню нових методів маржинального інвестиційного аналізу було вперше сформульовано пропозиції щодо підвищення ефективності капітальних вкладень у господарствах різних напрямів спеціалізації й форм господарювання. Запропоновані показники ефективності та нормативи питомих капітальних вкладень використовувалися державними органами влади й управління, а також підприємствами.

У період перебудови економіки (1986–2000 роках) в Інституті досліджували тему “Обґрунтувати пропозиції по підвищенню ефективності та зведений норматив капітальних вкладень на приріст виробництва

продукції в сільському господарстві Української РСР” (керівник теми у 1986–1987 роках Дорош І.Й., а в 1988–2000 роках Кісіль М.І.; основні виконавці Бойко Р.Л., Квітко В.А., Рюміна О.П., Гриценко О.І., Іваницька Л.Д.). З метою поширення в наукових дослідженнях розробленої маржинальної моделі оцінок показників і факторів ефективності капітальних вкладень, було підготовлено відповідні методичні рекомендації, які поширено у мережі наукових установ економічного профілю колишньої ВАСГНІЛ [14]. Для потреб сільськогосподарських підприємств розроблено й апробовано методіку оцінки економічної ефективності капітальних вкладень у проектах створення ґрунтозахисної контурно-меліоративної системи землеробства. На замовлення колишнього Держплану СРСР обґрунтовано зведений норматив питомих капітальних вкладень на приріст виробництва продукції по галузі “Сільське господарство” Української РСР на 1991–1995 роки і поправочні коефіцієнти для використання у довгостроковій перспективі до 2015 року. Підготовлені у відділі інвестицій Інституту пропозиції щодо додаткової потреби в капітальних вкладеннях на розвиток сільського господарства, були передані І.І. Лукіновим до директивних органів колишнього СРСР, а їх основний висновок навіть був озвучений на Січневому Пленумі ЦК КПРС 1987 року, який оголосив курс на перебудову та вдосконалення кадрової політики.

Заходи щодо вдосконалення економічних механізмів регулювання економіки посилили потребу органів державної влади й управління в прогностичних передбаченнях. У зв’язку з цим у секторі капітальних вкладень Інституту обґрунтовано прогнози потреби капітальних вкладень на розвиток сільського господарства і соціальної сфери села на довгострокову перспективу. Зроблено висновки щодо необхідності збільшення обсягів вкладень у сільське господарство за рахунок усіх джерел фінансування, удосконалення галузевої, технологічної та відтворювальної структури вкладень. Зокрема, в комплексному прогнозі капітальних вкладень Української РСР до 2015 року Інститут передбачав заходи щодо забезпечення сіль-

ського господарства необхідними потужностями в період до 2005 року, а внутрішньогосподарськими технологічними дорогами – до 2010 року. Відповідні пропозиції було передано до Продовольчої комісії СРСР, Держплану і Держагропрому УРСР, ЦК Компартії України, АН УРСР та інших органів державної влади й управління.

Наукові дослідження Інституту з проблеми капітальних вкладень у 1980-1990 роках проводилися у тісній координації з відділенням економіки ВАСГНІЛ, планами всесоюзного науково-дослідного інституту сільського господарства, Всесоюзного інституту планування і нормативів та Всесоюзного інституту планування і нормативів сільського господарства. За результатами спільних досліджень було підготовлено ряд методичних рекомендацій ВАСГНІЛ, зокрема щодо: підвищення ефективності капітальних вкладень в агропромисловий комплекс, механізацію та багаторічні насадження; визначення ефективності капітальних вкладень із використанням методів маржинальних досліджень; планування капітальних вкладень; складання балансів виробничих потужностей; підвищення ефективності використання виробничого потенціалу і капітальних вкладень у сільському господарстві [15–22]. Важливою розробкою державного значення стали підготовлені за участю Інституту рекомендації Держагропрому СРСР по розподілу лімітів капітальних вкладень по радгоспах, колгоспах й інших сільськогосподарських підприємствах району [23]. Для потреб сільськогосподарських підприємств України розроблено пропозиції щодо прискорення науково-технічного прогресу, підвищення ефективності капітальних вкладень у технічне переозброєння і реконструкцію сільськогосподарських підприємств [24, 25, 26]. Основні дослідження по загальносоюзному координаційному плану НДР у 1981-1990 роках проводили співробітники Інституту І.Й. Дорош та М.І.Кісіль.

Із набуттям Україною незалежності дослідження інвестицій в Інституті було продовжено за такими темами: в 1991–1995 роках – “Обґрунтувати напрями удосконалення інвестиційної політики та пропозиції по підвищенню ефективності капітальних вкла-

день в агропромислове виробництво України в умовах ринкових відносин” (керівник Кісіль М.І., основні виконавці Бойко Р.Л., Рюміна О.П., Стецюк П.А., Куліцький С.П., Пантелеев В.П., Іваницька Л.Д.); у 1996–2000 роках – “Інвестиційна політика та механізм її реалізації в умовах ринкової трансформації економіки” (керівник М.І. Кісіль, основні виконавці Рюміна О.П., Стецюк П.А., Ковальов С.М.); в 2001–2005 роках – “Розробити пропозиції щодо інвестиційного забезпечення АПК в ринкових умовах” (керівник Кісіль М.І., основні виконавці Коденська М.Ю., Кропивко М.М., Кожем’якіна М.Ю., Ковальов С.М., Кладієв В.М., Приб К.А., Канцуров О.О., Дишлюк О.А., Базалеєва М.О.). Ці наукові роботи припали на період ринкової трансформації економіки, коли набули актуальності теоретичні, методичні й практичні питання, пов’язані з формуванням інвестиційної політики держави та механізмів її реалізації як у перехідній, так і в ринковій економіці.

За результатами досліджень перехідного періоду встановлено доцільність формування інвестиційної політики держави в аграрній сфері на положеннях кейнсіанської теорії, яка передбачає активний вплив держави на економічні процеси [27]. На противагу порадам зарубіжних та вітчизняних консультантів щодо необхідності відмови держави від інвестиційної підтримки розвитку аграрної економіки, відділ інвестицій Інституту обґрунтовував необхідність такої підтримки. Наголошувалося, що ця підтримка не повинна підмінювати відповідні функції й можливості приватних інвесторів і спрямовуватися на реалізацію обмежених інвестиційних пріоритетів держави через спеціальні цільові, галузеві й інші програми. Основну підтримку та вплив держави на ці цілі пропонувалося здійснювати через непрямі економічні механізми і важелі. Сукупність прямих та непрямих важелів державної підтримки має забезпечувати формування власних інвестиційних ресурсів товаровиробників на рівні, що дає їм змогу саморозвиватися.

Із 1996 року і до цього часу у відділі інвестицій щорічно визначаються показники норми прибутку на капітал у галузях економіки, які є орієнтиром для вдосконалення

міжгалузевих економічних відносин у державі. У 2010–2015 роках цей показник по сільському господарству досяг найвищого рівня, що забезпечує його інвестиційну привабливість і зростання інвестицій навіть у період військових подій.

У дослідженнях відділу інвестицій 2001–2005 років було поглиблено теоретичні та методологічні засади інвестиційного забезпечення розвитку АПК у ринкових умовах, обґрунтовано потребу інвестицій для забезпечення розширеного відтворення основного капіталу в сільському господарстві й пропозиції щодо вдосконалення аграрної інвестиційної політики і механізмів її реалізації на період до 2010 року. Розроблено низку пропозицій щодо нормативно-методичних документів, які створили основу для формування ринкових засад та активізації інвестиційних процесів у АПВ, зокрема: Концепцію інвестиційної політики держави в аграрній сфері; пропозиції до Законів України з питань пріоритетності інвестицій на розвиток соціальної сфери села й агропромислового виробництва, джерел фінансування інвестицій та особливостей режиму іноземного інвестування в АПВ; Постанову Кабміну України щодо особливостей фінансової санації підприємств АПК; пропозиції щодо планування фінансової санації сільськогосподарського підприємства і поліпшення інвестиційного забезпечення розвитку сільського господарства усуненням міжгалузевих диспропорцій; Концепцію розвитку та облаштування шляхової мережі на селі [28]; Методичні рекомендації Мінагрополітики з розробки регіональних інвестиційних програм в АПК [29]; пропозиції до державних інвестиційних програм в АПК, інвестиційних й інноваційних розділів програм дій урядів, зокрема Програми розвитку українського села на період до 2010 року та відповідної стратегії розвитку до 2015 року; Методику визначення інвестиційної привабливості аграрних підприємств і методичні матеріали щодо оцінки ефективності агробізнесу та інші документи й матеріали.

Із метою надання науково-методичної допомоги товаровиробникам у відділі інвестицій Інституту підготовлено Довідник для сільськогосподарських товаровиробників із

залучення іноземних кредитів [30], а також інвестиційні та інноваційні розділи в Довіднику економіста – аграрника (МінАПК, ІАЕ, 2003 р.), посібниках ННЦ ІАЕ з питань реформування сільського господарства і формування ринкової інфраструктури АПК (1997 р., 1999 р., 2000 р., 2001 р.) та зональних наукових системах ведення сільського господарства.

Враховуючи важливість капітального будівництва для інвестицій, у відділі інвестицій Інституту в 1991–2005 роках досліджували шляхи активізації сільського будівництва і його матеріального забезпечення, а також врегулювання майнових відносин у міжгосподарських будівельних організаціях (основні виконавці – Кісіль М.І. та Стецюк П.А.).

Для нормативного й методичного забезпечення процесів приватизації підготовлено пакет із таких методичних, нормативних та практичних документів, як: Рекомендації щодо визначення часток господарств-замовників і трудових колективів у майні міжгосподарських підприємств; пропозиції до Декрету Кабміну України від 17.05.1993 року № 51 “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі”; Методику визначення частки держави у майні радгоспів, створених на базі колгоспів та заснованих ними міжгосподарських підприємств (затверджена Кабміном України, 1996 р.); Положення про порядок передприватизаційної підготовки підприємств, у статутних фондах яких є державна частка; Порядок визначення часток, що належать державі у статутних фондах підприємств, створених за участю недержавних суб’єктів господарювання і Положення про порядок приватизації акцій (часток, паїв), що належать державі в майні міжгосподарських підприємств і організацій та в статутних фондах створених на їх базі господарських товариств (затверджені Фондом держмайна України, 2000 р.); рекомендації Мінагрополітики України та Інституту з реформування міжгосподарських підприємств (2000 р.), щодо застосування схем і механізмів реформування міжгосподарських підприємств (2001 р.), врегулювання майнових відносин у процесі реформування міжгосподарських

лісових підприємств (2002 р.) (керівник розробок Кісіль М.І.). Зазначені документи створили нормативну й методичну базу для врегулювання відносин власності у міжгосподарській сфері та залучення до неї інвестицій.

У 2000–2005 роках значну увагу в наукових дослідженнях відділу інвестицій було приділено питанням підвищення інвестиційної привабливості аграрного сектору економіки регіонів України в процесі реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств у приватні агроформування. За результатами цих досліджень було підготовлено ґрунтовне науково-виробниче видання [31].

Із метою створення законодавчо-нормативних і методичних засад інвестиційної діяльності у процесі реорганізації КСП у відділі інвестицій Інституту підготовлено: Постанову Кабінету Міністрів України від 28.02.2001 року №177 “Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки”; Рекомендації з уточнення вартості майна, що становить пайові фонди членів колективних сільськогосподарських підприємств, у тому числі реорганізованих (МінаПК, 2001 р.); Рекомендації щодо створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів із використанням майна спільної власності колишніх членів колективних сільськогосподарських підприємств (Мінагрополітики, 2003 р.); Рекомендації щодо раціонального використання амортизації, нарахованої на майнові паї селян (Мінекономіки, Мінагрополітики, УААН, 2003 р.); Рекомендації щодо формування та використання Фонду відтворення орендованих основних засобів, що знаходяться у спільній частковій власності колишніх членів реорганізованих КСП [32], проєкт Закону України “Про особливості реалізації права спільної часткової власності особами – власниками майнових паїв у сільськогосподарських підприємств” і ряд інших нормативних документів, а також пропозиції щодо формування інвестиційної привабливості АПВ регіонів України (керівник розробок М.І. Кісіль). Здійснюючи дослідження з питань врегулювання майнових відно-

син, співробітники відділу інвестицій та інших підрозділів Інституту послідовно обґрунтовували пропозиції нормативного й методичного характеру, які уможлилювали забезпечення захисту майнових та інвестиційних прав селян

Після реорганізації КСП активізувалися інвестиційні процеси у сільському господарстві. Річні темпи зростання капітальних інвестицій у сільське господарство досягли 30–40% і більше. Абсолютна більшість цих вкладень здійснювалася за рахунок приватних джерел фінансування. У цих умовах посилилася важливість державного впливу на інвестиційні процеси через непрямі ринкові механізми й важелі регулювання. Тому в 2006–2010 роках співробітники відділу інвестицій посилили ці аспекти в темі досліджень “Теоретико-методологічні засади інвестиційної політики та механізмів її реалізації в аграрному секторі економіки у ринкових умовах” (керівник НДР Кісіль М.І.; основні виконавці Кропивко М.М., Коденська М.Ю., Кожем’якіна М.Ю., Мацибора Т.В., Ковальов С.М., Пріб К.А., Канцуров О.О., Лук’янець С.В., Дишлюк О.А., Родін В.С., Базалєєва М.О).

У процесі досліджень відділу інвестицій за 2006–2010 роки: поглиблено теоретичні й методологічні засади ринкової інвестиційної стратегії держави в аграрній сфері та її адаптації до умов СОТ; розроблено пропозиції щодо удосконалення інвестиційної політики і механізмів її реалізації на період до 2015 року й формування основних засад розробки інвестиційних програм в АПВ; обґрунтовано середньострокові та довгострокові інвестиційні пріоритети держави в аграрній сфері й пропозиції щодо формування інвестиційно-інноваційної моделі її розвитку на період до 2020 року; виявлено макроекономічні тенденції в інвестиційній діяльності в аграрній сфері; розроблено методичні підходи до оцінки інвестиційної привабливості агропромислового виробництва, моніторингу інвестиційної діяльності та оцінок ефективності вкладень в аграрний бізнес на макро- і макрорівнях; обґрунтовано потребу інвестицій у сільське господарство та пропозиції щодо активізації інвестиційної діяльності суб’єктів малого й середнього бізнесу на се-

лі в умовах фінансової кризи, удосконалення механізмів відтворення основного капіталу в сільському господарстві, розвитку інфраструктури соціальної сфери та шляхової мережі у сільській місцевості на період до 2015 року.

На завершальні етапи досліджень 2006–2010 років припала світова фінансова криза, яка вкрай негативно позначилася на інвестиційних процесах в аграрному секторі України, хоча він демонстрував порівняно кращу стійкість до проявів кризи. Тому більшу увагу було приділено дослідженням аспектів, пов'язаних із залученням інвестицій, зокрема зовнішніх. Насамперед, опрацьовано практичні механізми залучення іноземних кредитів і ресурсів фондових ринків з метою реалізації інвестиційних проектів в аграрний сектор економіки, а також пропозиції щодо інвестиційного забезпечення сталості розвитку агросфери.

Результати досліджень використано при підготовці 10 інвестиційних розділів стратегій, концепцій, програм розвитку аграрного виробництва та сільських територій, зокрема Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року, проекту Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій України на період до 2020 року, регіональної програми Київської області “Підтримка та відродження українського села до 2015 року”, а також трьох інвестиційних проектів національного значення вартістю понад \$600 млн, 50 пропозицій і матеріалів органам державної влади та управління.

Основні результати наукових досліджень 2006–2010 років були оприлюднені, зокрема, у: монографіях з питань ефективності інвестицій сільськогосподарських виробничих кооперативів [33], планування і нормування витрат на сортовипробування [34, 35] й регулювання доходів сільського населення [36]; методичних рекомендаціях з розробки інвестиційної стратегії та політики фермерського господарства [37] і визначення нормативних бюджетних витрат на проведення експертизи сортів рослин у закладах експертизи державної системи охорони прав на сорти рослин [38]; інвестиційні та інноваційні підрозділи у виданнях НААН з наукових

систем ведення агропромислового виробництва України в зонах Степу, Лісостепу й Полісся (“Аграрна наука”, 2010) тощо.

У 2011–2015 роках відділом інвестицій Інституту здійснювалися дослідження за темою “Науково-методологічні засади залучення і підтримки інвестицій в аграрне виробництво та розвиток сільських територій” (керівник НДР Кісіль М.І.; основні виконавці Кропивко М.М., Коденська М.Ю., Кожем’якіна М.Ю., Мацибора Т.В., Гарбар В.В., Лук’янець С.В., Ковальов С.М., М.О. Базалєєва, Бардин О.Я.), яка охоплювала вісім таких напрямів, як: теоретико-методологічні засади інвестиційного забезпечення розвитку конкурентоспроможного аграрного виробництва, стратегія й напрями інвестиційного забезпечення розвитку конкурентоспроможного аграрного виробництва на період до 2020 року і на різні періоди віддаленої перспективи, інвестиційне забезпечення програм та проектів розвитку конкурентоспроможного аграрного виробництва, інвестування розвитку галузей і сфер аграрного виробництва, наукові основи інвестиційного забезпечення розвитку конкурентоспроможного малого та середнього бізнесу на селі, залучення зовнішніх інвестицій в аграрне виробництво, теоретико-методологічні аспекти інвестиційного забезпечення інноваційних пріоритетів розвитку аграрної сфери, а також теоретико-методологічні аспекти інвестиційного забезпечення розвитку сільських територій.

На основі інституціональної теорії положень обґрунтовано нові теоретико-методологічні підходи до оцінок ефективності інвестицій, ефектів і витрат різних учасників інвестиційного процесу та визначення інвестиційної привабливості сільського господарства регіонів. Розроблено пропозиції щодо моніторингу інвестиційних процесів у сільській місцевості, методичних підходів до визначення норми прибутку на капітал, оцінки інвестиційної привабливості сільського господарства регіонів.

Встановлено, що стратегія розвитку сільського господарства може бути успішною лише за умови подолання негативного співвідношення підтримки товаровиробника. Визначення даного співвідношення слід

здійснювати за методологією Організації економічного співробітництва і розвитку. Проте порівняно з країнами членами й учасниками цієї організації в Україні таке співвідношення найгірше. Якщо коефіцієнт, що характеризує зазначене співвідношення, в інших країнах забезпечує перевищення вхідних цін над вихідними, то в Україні це було лише в 1997, 1998, 2001, 2005, 2006, 2009 і 2010 роках. У 2014 році воно знизилося до 0,865. Це показує, що продукцію національного сільського господарства реалізували за цінами, нижчими на 13,5 % за рівень міжнародних ринків. Щоб бути конкурентними на ринках агропродукції, виробники компенсують зниження вихідної ціни низьким рівнем витрат по заробітній платі, оренді земельних ділянок і майнових об'єктів, тобто компенсують свої цінові втрати за рахунок низьких ставок заробітної плати і орендної плати. Зроблено висновок щодо доцільності заміни пропозицій із необхідності дотримання еквівалентності міжгалузевого обміну на забезпечення позитивних значень показника загального співвідношення підтримки національних сільськогосподарських виробників.

У зв'язку з посиленням значення регіонального чинника в інвестиційному забезпеченні розвитку сільського господарства встановлено, що вирівнювання рівнів розвитку агропродовольчої сфери регіонів має бути для держави одним із найважливіших стратегічних завдань, а регіони мають створювати умови для активізації процесів модернізації матеріально-технічної бази галузі за рахунок усіх джерел фінансування, збалансованого розвитку всіх форм господарювання на селі та залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій. Визначено масштаб інвестиційної проблеми в сільському господарстві Донбасу, яка сформувалася та щороку зростає внаслідок військових подій.

Враховуючи можливості залучення зовнішніх кредитів, було розроблено методичні підходи до оцінки інвестиційних проектів й експертизи основних показників техніко-економічних обґрунтувань інвестиційних проектів національного значення. На основі цих підходів здійснено оцінку останніх, загальна вартість яких перевищує \$3 млрд. По

них фактично залучено в українську агроєкономіку понад \$1,5 млрд інвестицій у формі кредитів.

В умовах нестабільності стан інвестиційних процесів в аграрному секторі економіки швидко змінюється, що потребує відповідного реагування з боку держави. У зв'язку з цим у процесі досліджень розроблено методичні підходи до аналізу інвестиційних процесів на макrorівні, а на основі цих підходів постійно здійснювалися оцінки фактичного стану інвестиційного забезпечення галузей і сфер аграрного виробництва та механізмів залучення інвестицій у розвиток конкурентоспроможного аграрного виробництва.

Виявлено закономірності зміни активності інвестиційної діяльності в аграрному секторі економіки, пов'язані з хвилеподібністю й циклічністю розвитку економічних процесів, сприятливістю для інвестиційних процесів міжгалузевих і зовнішньоекономічних відносин та державної підтримки, а також посиленням впливу регіональних чинників. Закономірну тенденцію до зміни активності в аграрному секторі економіки характеризує чергування пріоритетів інвестування розвитку сільського господарства і харчової промисловості. Якщо в 1990 році на одиницю капітальних інвестицій у сільське господарство було здійснено 0,17 одиниць інвестицій у харчову промисловість, то в 2000-му – 2,2, що дало змогу оновити та модернізувати переробні потужності. З 2010 року пріоритетності в інвестуванні набуло сільське господарство, що буде тривати до 2025 року.

З урахуванням результатів аналітичних досліджень опрацьовано методичні підходи до складання поточних, коротко-, середньо- й довгострокових прогнозів інвестицій в аграрне виробництво та самі прогнози вкладень і джерел їх фінансування. Враховуючи обмеженість джерел фінансування інвестицій, потенційний рівень ефективності вкладень та їхню суспільну важливість обґрунтовано пріоритети інвестування розвитку аграрного сектору економіки України. Особливу увагу приділено дослідженням аспектів інвестиційного забезпечення розвитку виробництва продукції тваринництва. У зв'язку з адаптацією українського законодавства до вимог законодавства ЄС у сфері

якості продукції розроблено пропозиції щодо інвестиційного забезпечення заходів зі створення цехів по забою тварин з особистих селянських господарств.

На основі досліджень теоретичних засад інвестування розвитку малого й середнього агробізнесу, оцінок фактичного стану його розвитку та теоретичних аспектів інвестування сімейних ферм обґрунтовано методичні підходи до розроблення інвестиційної стратегії, програм і планів фермерських господарств, а також здійснено оцінки зразкових інвестиційних проектів молочної ферми у фермерському й особистому селянському господарствах, кормової компоненти тваринницької ферми і проекту міні-свиноферми в ОСГ.

Узагальнення проведених довготривалих наукових досліджень інвестиційних проблем розвитку аграрного сектору економіки показує наявність у них певних закономірностей. Це, зокрема: швидка зміна пріоритетів досліджень залежно від потреб практики; широта і багатоаспектність досліджень інвестиційних процесів, умов інвестиційної діяльності, привабливості та ефективності; постійна заінтересованість органів державної влади й управління в результатах досліджень; посилення важливості практичних результатів досліджень для активізації інвестиційних процесів; постійне удосконалення методології та інтерналізації аспектів і учасників досліджень; участь виконавців науково-дослідних робіт з інвестиційної проблематики у розв'язанні завдань із суміжних досліджень; постійне освоєння нових елементів, методів та інструментарію інвестиційних досліджень тощо.

У подальших системних наукових дослідженнях інвестицій в аграрний сектор економіки доцільно приділяти посилену увагу: теоретико-методологічним, методичним і практичним аспектам оцінок ефективності менеджменту агроформувань, особливо великих; розробленню зразкових інвестиційних проектів для малих форм господарювання та методичному забезпеченню формування різного рівня інвестиційних програм, проектів національного значення, інноваційних, екологічно відповідальних і публічних проектів; пропозиціям та методичному

забезпеченню розвитку малого агробізнесу; механізмам залучення інвестицій і вкладення національного капіталу в міжнародні проекти; прогностичним передбаченням інвестиційних процесів; інвестиційним заходам з подоланням негативних наслідків військових подій та інвестиційних криз, розв'язанню інших актуальних завдань щодо інвестиційного забезпечення розвитку аграрного сектору економіки.

Оскільки розвиток сільських територій неможливий без відповідних інвестицій, у процесі досліджень обґрунтовано пропозиції щодо принципів, пріоритетів і механізмів інвестиційного забезпечення розвитку житлового будівництва й шляхового господарства на селі, а також методичні підходи до розроблення інвестиційних проектів сільських рад в умовах децентралізації державної влади та управління.

За результатами наукових досліджень 2011–2015 років опубліковано ряд наукових праць із найважливіших аспектів теорії, методології й практики інвестування розвитку аграрної сфери економіки, зокрема, теорії та методології оцінок ефективності агробізнесу (39–42), оцінки стану й перспектив інвестування розвитку АПК (43–45) і методології та практики проектного аналізу (46–51).

Дослідження інвестиційних проблем у сільському господарстві збережуть актуальність у подальшій перспективі. Їхні напрями визначатимуться потребами практики. З 2016 року на період до 2020 року у відділі інвестицій Інституту розпочато дослідження за завданням “Теоретико-методологічне забезпечення інвестування розвитку аграрного сектору економіки та сільських територій” (виконавці: Кісіль М.І. – керівник робіт; основні виконавці – Мацибора Т.В., Гарбар В.В., Бардин О.Я., С.М. Ковальов, Черненко Д.С.).

Системність наукових досліджень інвестиційної проблематики в Інституті постійно забезпечувалася також заходами щодо їх координації й наукової співпраці. Нині заходи з координації здійснюються по галузевих науково-дослідних установах НААН, а наукової співпраці – з науковими закладами НАН, державних систем, наприклад, Державної служби з охорони прав на сорти рос-

лин, де питання інвестиційного розвитку потребують кращого вирішення та фінансового забезпечення за рахунок коштів державного бюджету; навчальними закладами, а також з іншими вітчизняними й іноземними дослідницькими центрами. В 2011–2015 роках така координація по системі НААН здійснювалася з економічними підрозділами Інституту кормів і сільського господарства Поділля (м. Вінниця, керівник робіт Спринчук Н.А.), Інституту садівництва (м. Київ, керівник робіт Барабаш Л.О.) та Інституту агропромислового виробництва Західного Полісся (м. Рівне, керівник робіт Лук'яник М.М.).

Співробітники відділу інвестицій беруть активну участь у підготовці спільних розробок Інституту й інших наукових і освітніх установ, а також у навчальному процесі. В Інституті підготовлено понад 70 кандидатських і докторських дисертацій з інвестиційної проблематики.

Висновки. 1. Наукові дослідження інвестиційних проблем, здійснені співробітника-

ми Інституту за весь період його існування, становлять вагомий теоретико-методологічний та практичний доробок економічної науки й суттєво вплинули на розвиток аграрного сектору економіки України.

2. Подальший розвиток аграрного сектору має здійснюватися на основі інвестицій, що зумовлює необхідність у проведенні постійних і системних їх досліджень.

3. Системні дослідження, що безперервно здійснювалися в Інституті з часу його заснування, відповідали потребам та логіці розвитку економіки агропродовольчої сфери й вирізнялися певними закономірностями.

4. Подальший розвиток наукових досліджень інвестиційних проблем уможливить розв'язати завдання щодо формування конкурентоспроможного виробництва агропродовольчої продукції та зайняття ним належного місця у світовій економіці. Цей розвиток у перспективі слід здійснювати, насамперед, з урахуванням пріоритетів інвестицій і результатів наукових досліджень Інституту з інвестиційних проблем.

Список використаних джерел

1. Кісіль М.І. Інвестиційні проблеми в наукових дослідженнях М.Я. Дем'яненка: Біобібліогр. покажч. наук. праць за 1969–2005 роки. УААН, ІАЕ, ДНСГБ / М.І. Кісіль. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2005.
2. Розвиток наукових досліджень з інвестиційних проблем в аграрному секторі економіки // Вісн. Сумського нац. аграр. ун-ту “Фінанси і кредит”. – 2006. – № 1. – С. 139-146.
3. Кісіль М.І. Наукове значення економічних досліджень І.Й. Дороша (до 85-річчя з дня народження) / М.І. Кісіль // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С. 133-135.
4. Дорош І.Й. Методика визначення та аналізу економічної ефективності в колгоспах / І.Й. Дорош, В.Г. Більський, П.М. Луцій. – К.: Ін-т НТІ, 1965. – 22 с.
5. Дорош І.Й. Ефективність капітальних вкладень у сільську електрифікацію / І.Й. Дорош. – К.: Урожай, 1962. – 96 с.
6. Дорош І.Й. Ефективність капітальних вкладень у колгоспах і радгоспах / І.Й. Дорош. – К.: Урожай 1965.
7. Дорош І.Й. Капітальні вкладення колгоспів та їх економічна ефективність / І.Й. Дорош – К.: Урожай, 1967. – 152 с.
8. Рекомендації по розрахунках ефективності капітальних вкладень і основних фондів у колгоспах. – К.: Урожай, 1967. – 28 с.
9. Рекомендації по підвищенню ефективності основних фондів, капітальних вкладень і нової техніки в сільському господарстві. – К.: Урожай, 1974.
10. Дорош І.Й. Основні виробничі фонди колгоспів / І.Й. Дорош. – К.: Урожай, 1972. – 194 с.
11. Підлісецький Г.М. Економічна ефективність капітальних вкладень в осушення. – К.: УкрНДІНТІ, 1972. – 56 с.
12. Дорош І.Й. Ефективність використання капітальних вкладень у сільському господарстві / І.Й. Дорош – К.: Т-во “Знання”, 1980.
13. Дорош І.І. Эффективность капитальных вложений в сельское хозяйство / И.И. Дорош – К.: Урожай, 1980. – 168 с.
14. Методические рекомендации по анализу показателей и факторов экономической эффективности капитальных вложений в сельское хозяйство. – К.: УНИИЭОСХ, Печат. уч-к УПК УСХА, 1988. – 80 с.
15. Методические рекомендации по повышению экономической эффективности капитальных вложений в агропромышленный комплекс. – М.: ВАСХНИЛ, 1988. – 40 с.
16. Методические рекомендации по повышению эффективности капитальных вложений в средства механизации сельского хозяйства. – М.: ВАСХНИЛ, 1980. – 20 с.
17. Методические рекомендации по повышению экономической эффективности капитальных вложений в основные фонды многолетних насаждений. – М.: ВАСХНИЛ, 1981.

18. Методические рекомендации по определению экономической эффективности капитальных вложений в сельское хозяйство. – М.: ВАСХНИЛ, 1986. – 44 с.
19. Методические рекомендации по анализу экономической эффективности капитальных вложений в колхозах. – К.: УНИИЭОСХ, 1982. – 38 с.
20. Методические рекомендации по планированию капитальных вложений в сельское хозяйство. – М.: ВАСХНИЛ, 1983.
21. Методические рекомендации по составлению балансов использования производственных мощностей в сельском хозяйстве. – М.: ВАСХНИЛ, 1986. – 38 с.
22. Методические рекомендации по повышению эффективности использования производственного потенциала и капитальных вложений в сельское хозяйство. – М.: ВАСХНИЛ, 1987. – 28 с.
23. Рекомендации по распределению лимитов капитальных вложений по совхозам, колхозам и другим сельскохозяйственным предприятиям района // Сб. научных трудов: Часть II. Нормативные документы, предназначенные для применения в практике планирования развития агропромышленного комплекса. – М.: Госагропром СССР, 1986. – С. 125-138.
24. *Дорош І.Й.* Економічні проблеми прискорення НТП у сільському господарстві / І.Й. Дорош. – К.: Т-во “Знання”, 1986. – 18 с.
25. *Дорош І.І.* Повышение эффективности капитальных вложений в АПК / И.И. Дорош, Р.М. Чифталарян. – К.: Урожай, 1986. – 48 с.
26. *Дорош І.І.* Техническое перевооружение и реконструкция в сельскохозяйственных предприятиях / И.И. Дорош, П.Ф. Волоха – К.: Урожай, 1986. – 88 с.
27. *Кісіль М.І.* Інвестиції в АПК // Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення; за ред. П.Т.Саблука та В.В. Юрчишина. – К.: ІАЕ УААН, 1996. – С. 507-528.
28. Концепція розвитку та облаштування шляхової мережі у сільській місцевості та заходи щодо її реалізації. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – 34 с.
29. Методичні рекомендації з розробки регіональних інвестиційних програм в агропромисловому комплексі / [М.І. Кісіль, М.В. Нетеса, М.С. Шкурка та ін.]; ІАЕ УААН. – К.: ДОП ІАЕ УААН, 2001. – 52 с.
30. Залучення іноземних кредитів: довідково-методичні матеріали для сільськогосподарських товаровиробників; за ред. П.Т. Саблука, М.І. Кісіля. – К., 1999. – 164 с.
31. Інвестиційна привабливість аграрно-промислового виробництва регіонів України / П.Т. Саблук, М.І. Кісіль, М.Ю. Коденська та ін.; за ред. М.І. Кісіля, М.Ю. Коденської. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 478 с.
32. Рекомендації щодо формування та використання фонду відтворення орендованих основних засобів, що знаходяться у спільній частковій власності колишніх членів реорганізованих колективних сільськогосподарських підприємств. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 30 с.
33. *Кісіль М.І.* Ефективність інвестицій сільськогосподарських виробничих кооперативів / М.І. Кісіль, О.В. Ролінський : моногр. – К. : ННЦ ІАЕ, 2006. – 228 с.
34. *Кісіль М.І.* Планування витрат на сортопробування / Кісіль М.І.; за ред. П.Т.Саблука, В.В.Волкодава, М.І.Кісіля та О.В.Захарчука. – К.: Алефа, 2007. – 304 с.
35. *Кісіль М.І.* Нормативні витрати на випробування сортів рослин в Україні: / моногр. М.І. Кісіль.; за ред. П.Т. Саблука, В.А. Хаджиматова, М.І. Кісіля та О.В. Захарчука. – К.: Алефа, 2009.
36. *Кісіль М.І.* Регулювання доходів сільського населення: моногр / М.І. Кісіль, Саловська Л.В. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2007. – 220 с.
37. Методичні рекомендації з розробки інвестиційної стратегії та політики фермерського господарства / М.І.Кісіль та ін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2006. – 68 с.
38. Методичні рекомендації щодо визначення нормативних бюджетних витрат на проведення експертизи сортів рослин у закладах експертизи державної системи охорони прав на сорти рослин / М.І. Кісіль, О. В. Захарчук, М.М. Кропивко та ін. – К.: Алефа, 2006 – 67 с.
39. *Кісіль М.І.* Теоретико-методологічні засади оцінок ефективності агробізнесу / М.І. Кісіль. – К. : ННЦ ІАЕ, 2015. – 36 с.
40. Методи і практика оцінки ефективності інвестицій у польове кормовиробництво сільськогосподарських підприємств: моногр. / [Кісіль М.І., Спринчук Н. А., Вороньцька І. С. та ін.]; за ред. М. І. Кісіля. – К. : ННЦ ІАЕ, 2014. – 306 с.
41. Ефективність інвестицій у садівництво: моногр. / [Кісіль М.І., Єрмаков О.Ю., Чернодон В.І.] –Тернопіль: Крок, – 2011. – 234 с.
42. Насіння і садивний матеріал як об’єкт інтелектуальної власності / [Захарчук О.В., Кісіль М.І., Кропивко В.С.]; за ред. О.В. Захарчука, М.І. Кісіля. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 92 с.
43. Панорама інвестиційної привабливості АПК України / [Кісіль М.І., Мацибора Т.В. та ін.]; пер. з англ. Мелком Андервуд. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 122 с.
44. Інвестиційний розвиток сільського господарства Київської області / [Лупенко Ю.О., Кісіль М.І., Кожем’якіна М.Ю. та ін.]; за ред. М.І. Кісіля. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 86 с.
45. Стратегічні напрями інвестиційного забезпечення розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / [Лупенко Ю.О., Дем’яненко М.Я., Кісіль М.І. й ін.]; за ред. Ю.О. Лупенка та М.І. Кісіля. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012.
46. Методи і практика оцінки інвестиційних проектів бюджетних установ / [Кісіль М.І., Захарчук О.В., Кропивко В.С. та ін.]; за ред. Кісіля М.І. – К. : Алефа, 2011. – 218 с.
47. Методичні рекомендації з розроблення інвестиційних проектів молочних ферм в особистих селянських господарствах / М.І. Кісіль, М.М. Кропивко – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 30 с.

48. Методичні рекомендації щодо оцінки кормової компоненти інвестиційного проекту виробництва тваринницької продукції / [Кісіль М. І., Спринчук Н. А., Воронєцька І. С. та ін.]; К.: ННЦ ІАЕ, Ін-т корм. та с. г. Поділля НААН. – Вінниця, 2014. – С. 36.

49. Методичні рекомендації з організації сімейних ферм в Україні (на прикладі ферм з виробництва молока) / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Кісіль М. І. та ін.]. – К.: ННЦ ІАЕ, 2014. – 60 с.

50. Інвестиційний проект створення сучасної молочної ферми на 300 корів / [Кісіль М.І., Кропивко М.М., Карпенко І.Г.]; за ред. М.І. Кісіля. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 52 с.

51. Кісіль М.І. Інвестиційний проект створення міні-свиноферми в особистому селянському господарстві / М.І. Кісіль (у співавторстві). – К.: ННЦ ІАЕ, 2013.

Стаття надійшла до редакції 19.05.2016.

* * *

Новини АПК

Іранський бізнес зацікавлений інвестувати в Україну

Про це йшлося на зустрічі Міністра аграрної політики та продовольства України Тараса Кутового з Надзвичайним та Повноважним Послом Ісламської Республіки Іран в Україні паном Мохамадом Бехешті-Монфаредом.

Говорячи про поточний стан співпраці країн у аграрній галузі, Тарас Кутовий повідомив, що Україна та Іран мають досить успішну історію співробітництва. «За 2015 рік Іран увійшов в ТОП-10 країн за обсягами експорту української продукції АПК. За 3 місяці 2016 року – займає 8-ме місце. Перекоаний, що наша співпраця може бути більш плідною», – наголосив Міністр.

Розповідаючи про розроблену концепцію розвитку галузі «3+5», Тарас Кутовий зазначив: «Ми б хотіли бути лідерами не тільки за обсягом виробництва продукції, але і лідерами з виробництва продукції з доданою вартістю». На думку Міністра, цей сегмент розвиватиметься із розвитком малого і середнього бізнесу. Тому одним із пріоритетів Міністерства є забезпечення прямої державної підтримки саме таким аграріям. «Двома іншими пріоритетами є завершення земельної реформи та розвиток державних підприємств і їх приватизація», – додав Міністр.

Іранська сторона підтримала програму реформ Міністерства та висловила зацікавленість у розвитку малого фермерства і органічного виробництва. «Наразі ми активно купуємо в Україні молочні продукти, вершкове масло, борошно. Україна – це центр світової спільноти з якісною продукцією органічного походження, яке необхідно надалі розвивати», – наголосив Надзвичайний та Повноважний Посол Ісламської Республіки Іран в Україні пан Мохамад Бехешті-Монфаред.

Посол зазначив, що поділяє позицію Міністерства щодо приватизації держпідприємств як ефективного методу боротьби з корупцією, і повідомив про зацікавленість іранського бізнесу брати участь у цьому процесі. «Я вже давно отримую запити від наших бізнесменів щодо потенційних об'єктів на приватизацію. Вони говорять, що готові вивчати наявні можливості і брати участь у приватизації українських державних підприємств, які їм цікаві», – сказав він.

Наприкінці зустрічі Тарас Кутовий повідомив про готовність здійснити візит до Ісламської Республіки Іран, а також запросив Міністра сільськогосподарського джихаду Ісламської Республіки Іран Махмуда Ходжати відвідати Київ найближчим часом. «В рамках візиту пропоную розглянути можливість засідання Робочої групи з питань сільського господарства та українсько-іранського аграрного бізнес-форуму. Впевнений, що наші спільні зусилля сприятимуть розвитку та поглибленню взаємовигідного співробітництва між нашими країнами», – підсумував Тарас Кутовий.

Прес-служба Мінагрополітики України

УДК 330.3.061.5

*М.Й. МАЛІК, доктор економічних наук,
професор, академік НААН,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач відділення соціально-економічних проблем
розвитку сільських територій*

Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»

Підприємництво і розвиток сільських територій

Постановка проблеми. Аграрні перетворення, що спрямовувалися на посилення підприємницької діяльності, дали змогу забезпечити стабільну позитивну динаміку нарощування виробництва сільськогосподарської продукції. Практично сформоване підприємницьке середовище та структура виробництва і системи його організації. Проте існує ряд невирішених питань. Це – безробіття на селі, звідси й бідність селян; сільське господарство не досягло рівня конкурентоспроможності на світовому ринку; наявний ресурсний потенціал села і сільських територій використовується недостатньо; продуктивність сільськогосподарських підприємницьких структур знижується через високі витрати на транспорт, зберігання, переробку й сертифікацію сільськогосподарської продукції; не розвинена інфраструктура ринків продовольства, що призводить до значних втрат продукції; господарства населення, виробляючи понад 40% сільськогосподарської продукції, мають обмежений доступ до джерел фінансування, в тому числі також до державної підтримки; стримувальним чинником сталого розвитку сільських територій є низька купівельна спроможність споживачів, а звідси – і можливостей місцевих фінансів для розвитку сільських територій.

Актуальність розв'язання існуючих проблем у розвитку сільських територій поси-

люється прискоренням міжнародної інтеграції України і внутрішньополітичною ситуацією. Існує й низький рівень розвитку соціального капіталу (рівень самоорганізації виробників та їхніх об'єднань).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розвитку підприємництва в аграрній сфері економіки приділяється велика увага як у вітчизняній, так і в зарубіжній економічній літературі. Зокрема, А. Алсос [1], С. Картер [1], Г. Лендстрем [2], С. Маслоу [3] й інші продовжують розглядати питання ролі та змісту підприємництва у соціально-економічному розвитку сільських територій. Активізувалися ці дослідження після фінансової кризи 2008 року.

Розв'язанню проблеми розвитку сільських територій завдяки підприємницькій діяльності присвятили свої дослідження вітчизняні науковці. У своїх публікаціях Я. М. Гадзало [13], Ю. Е. Губені [6], В. М. Жук [13], О. М. Бородіна, З. С. Варналій [4], В. М. Заяць [12], В. В. Юрчишин, О. Г. Булавка, В. Г. Андрійчук, П. І. Гайдуцький [14], Ю. О. Лупенко [17], М. Ф. Кропивко розглядають питання підприємництва сільських територій через ідеї розвитку підприємств, діяльності вертикально інтегрованих формувань, форм господарювання як фактора підвищення продуктивності аграрного виробництва, що є економічним і фінансовим джерелом розвитку сільських територій. Разом із тим недостатньо висвітлено питання формування підпри-

---

© М.Й. Малік, 2016

емницького середовища й державної аграрної політики, низького рівня диверсифікації сільських територій, що забезпечували б підвищення соціально-економічного розвитку та рівня життя сільських жителів.

Мета статті – визначення необхідних організаційних і економічних складових для ефективного розвитку підприємництва на сільських територіях, його соціальної відповідальності й економічної безпеки.

Виклад основних результатів дослідження. На всіх етапах розвитку людського суспільства аграрне виробництво було та залишається базовою галуззю економіки. Ця роль оцінюється не кількісними вимірами, або не лише кількісними, а тією життєвою потребою в продовольчих і непродовольчих товарах, яку забезпечує аграрний сектор економіки. З розвитком ринкових відносин ця роль аграрного сектору посилювалася через підприємницьку діяльність, яка є обов'язковим компонентом товарного виробництва, хоча був період в Україні, коли заперечувалася, з погляду аграрної політики, наявність товарного виробництва. Якщо проаналізувати економічні відносини того часу, то елементи ринкового господарства мали місце. Це була сфера обміну сукупністю купівлі-продажу, яка забезпечувала баланс попиту та пропозиції, рівновагу вигоди для суб'єктів господарювання і тому були позитивні й негативні приклади серед виробників сільськогосподарської продукції. Крім того, товарне виробництво генерувало безперервність процесу відтворення. Сучасне виробництво характеризується поглибленням суспільного поділу праці, розширенням економічних зв'язків (контракти, кооперація), державним регулюванням виробництва і посиленням взаємозалежності виробників сільськогосподарської продукції [4, с. 15-18].

Підприємництво як вид господарської діяльності – це самостійна, ініціативна на власний ризик діяльність, яку ведуть суб'єкти господарювання (підприємці) з метою досягнення економічних та соціальних результатів й одержання прибутку [5, с. 24]. Термін «підприємництво» для означення господарського явища увів у практику англійський економіст Річард Контильйон. Він визначав

підприємництво як діяльність, що пов'язана з ризиком в організації підприємства, виробництва, справи.

Термін «підприємництво» (з французької «entreprendre») означає приймати, робити справу, діяти. Подібний зміст цей термін має у більшості європейських мов.

Підприємницька діяльність здійснюється вільним вибором і самостійним формуванням програми та вибору споживачів і постачальників продукції. Для організації підприємницької діяльності на свій ризик підприємець має право вільного найму працівників, залучення необхідних матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів і вільного розпорядження прибутком, що залишається після сплати податків, зборів й інших платежів, передбачених законом [6, с. 14].

Таким чином, підприємництво може бути одним із шляхів самореалізації людини з одночасним задоволенням потреб. Це суспільно-економічне явище, основний чинник суспільного виробництва, яке, крім підприємництва, включає землю, працю, капітал, інформацію, приводить в рух, і надає йому дієвості ринковий механізм. Відомі вчені-економісти, починаючи з В. Петті, А. Сміта, який у своїй праці «Про природу та причини багатства народів» (1776 р.) визнавав основними чинниками суспільного багатства землю й працю. К. Маркс, А. Маршалл, Й. Шумпетер, Р. Кембелл, К. Макконнелл вважали підприємницьку ініціативу важливим чинником суспільного виробництва. Сучасне законодавство України трактує підприємництво як господарську діяльність, спрямовану на задоволення потреб. Вона складається зі стадій: виробництво, розподіл, обмін, споживання. Серед загальної підприємницької діяльності особливе місце займає сільське господарство. Характерною особливістю сільськогосподарської діяльності є те, що майже половину (45%) продукції сільського господарства виробляють селянські господарства, які не зареєстровані як підприємницькі (табл.). Підприємницькими структурами в сільському господарстві є різні організації та формування, передбачені законом, на вибір підприємця.

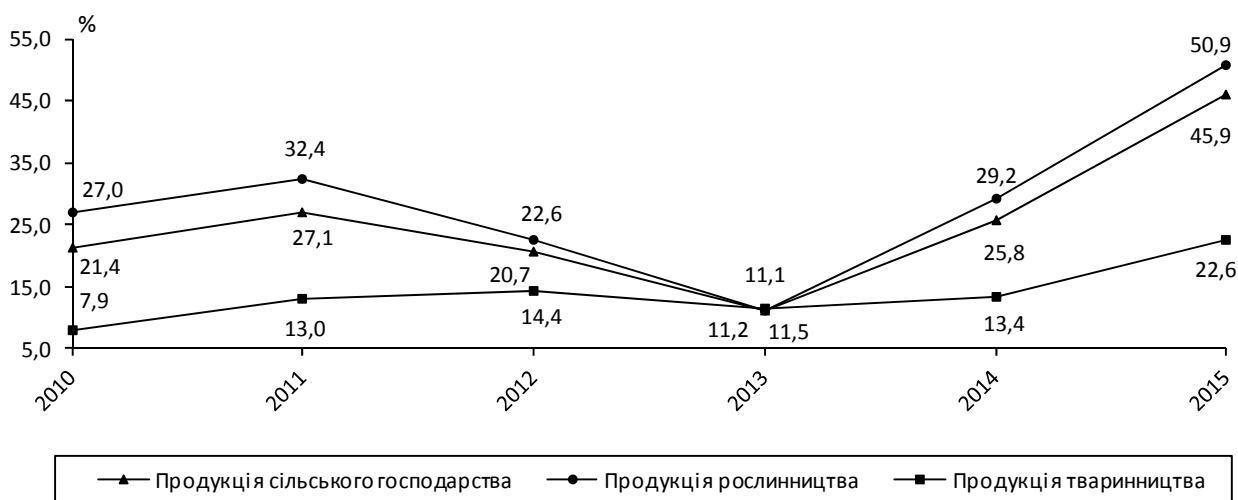
Економічні показники суб'єктів підприємницької діяльності в Україні

Показник	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2015 р. до 2000 р., +, -
Валова продукція, вироблена підприємствами, % від загального обсягу	39,4	40,5	48,3	55,4	+17,0
у т.ч. фермерськими господарствами	1,9	4,2	5,0	7,6	+5,7
Продукція, вироблена особистими селянськими господарствами, %	60,6	59,5	51,7	44,6	-25,0
Прибуток від реалізації с.-г. продукції, млн грн	-121,4	1253,2	12750,5	87666,3	+87787,7

Джерело: Державна служба статистики України [16, 17].

До умов, що характеризують підприємницьке середовище в сільській місцевості, слід віднести сільську поселенську мережу,

населення сіл, площу сільськогосподарських угідь, аграрне виробництво (рис. 1).

Рис. 1. Рівень рентабельності виробництва підприємствами продукції сільського господарства

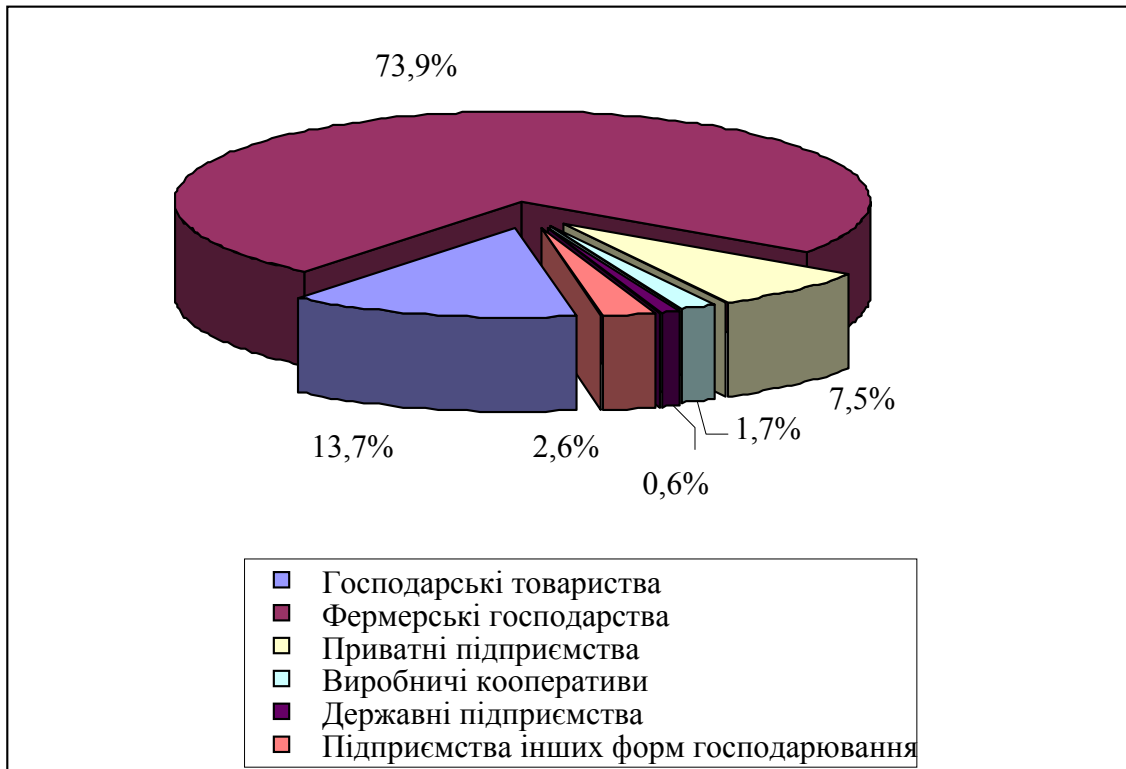
Джерело: Державна служба статистики України [17].

Площі сільськогосподарських угідь, які використовуються у виробництві підприємствами й домогосподарствами, на 1 січня 2016 року становили 36,5 млн га (61% території України), з яких 30,9 млн га – площа ріллі.

У 2015 році на території країни виробництвом сільськогосподарської продукції займалося 56 852 аграрних підприємства різних організаційно-правових форм господарювання (включаючи фермерські господарства і малі підприємства) (рис. 2). Усі ці форми господарювання використовували 21,6 млн га сільськогосподарських угідь. Так, у господарських товариствах зосереджено 49,1% цих угідь, у фермерських господарствах – 20,0, у приватних підприємствах – 16,0, у виробничих кооперативах – 4,6,

у державних підприємствах – 2,6, у підприємствах інших форм господарювання – 7,7%. Із загальної кількості підприємств фермерські становили 39,4 тис., у користуванні яких було 4,3 млн га сільгоспугідь. Середній розмір фермерських наділів дорівнював 103,3 га, а підприємств – 1169 га сільськогосподарських угідь.

У багатьох економічно розвинутих країнах дрібні ферми є ефективними виробниками сільськогосподарської продукції та виконують низку інших важливих функцій – сприяють життєвості й сільських громад, і місцевої економіки, істотно впливають на раціональне використання земельних ресурсів, відіграють ключову роль у забезпеченні продовольчої безпеки, що контрастує із ситуацією в Україні.

Рис. 2. Структура діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання

Джерело: За даними Державної служби статистики України.

Розрахунки науковців ННЦ «Інститут аграрної економіки» доводять про значний потенціал розвитку малого підприємництва на селі в частині створення нових робочих місць та збільшення чисельності зайнятих [7]. За різними варіантами розвитку підприємництва до 2020 року в сільській місцевості може бути створено:

при песимістичному варіанті – 31,8 тис. нових робочих місць, що скоротить рівень безробіття на селі на 0,14%;

при найбільш реалістичному варіанті – 148,5 тис. нових робочих місць, що приведе до зниження рівня безробіття на 0,68%;

при оптимістичному варіанті – 259,1 тис. нових робочих місць, що зменшить рівень безробіття на 1,18%.

Разом із тим сформована нормативно-правова база розвитку підприємництва залишається недосконалою, містить багато суперечностей і можливостей несприятливого адміністративного впливу на новостворені суб'єкти, що негативно впливає на доступність для них фінансових ресурсів, інформаційної підтримки, ринків продукції та засобів її виробництва, професійної підготов-

ки тощо. Загальними проблемами розвитку підприємництва на селі залишаються:

обмежені можливості залучення фінансових ресурсів, використання застарілої техніки й обмежене впровадження передових технологій, слабка мотивація до інноваційної діяльності;

низька конкурентоспроможність у частині оплати праці;

недосконалість механізмів державного регулювання;

низький рівень системної підтримки на рівні органів влади та місцевого самоврядування;

нестабільність правового забезпечення й регуляторних механізмів.

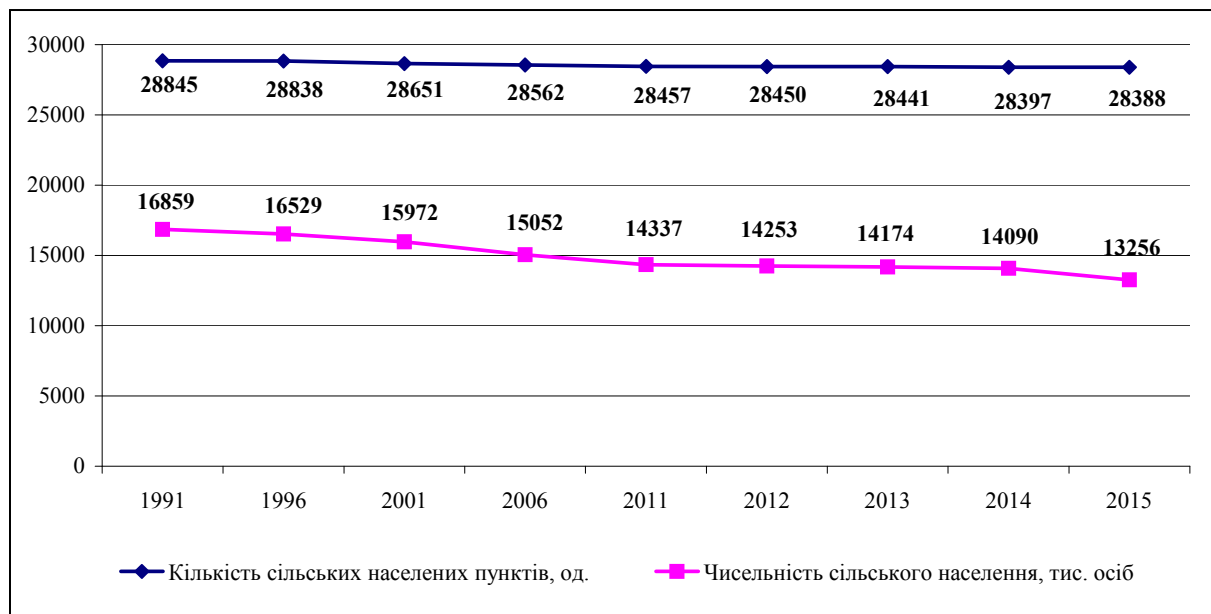
Підвищення ефективності взаємодії влади і сфери підприємництва – одна з умов забезпечення дієвої регіональної соціально-економічної політики.

Сільські поселення налічують 28 тис. сіл. Для сталого розвитку аграрної сфери та сільських територій важливим є розвиток підприємницької діяльності – як сільськогосподарської, так і несільськогосподарської. Суттєвою складовою розвитку підприємни-

цького середовища поряд із землезабезпеченням є зайнятість селян, що визначає їхню осілість на сільських територіях, наповнення місцевих бюджетів за рахунок господарської діяльності.

Із 1993 року чисельність сільського населення щорічно скорочувалася на 132 тис. осіб і це відбувається прогресуючими темпами. Лише за три останніх роки чисельність сільського населення щорічно зменшувалась у середньому на 200 тис. осіб. Темпи його зменшення виші, ніж усього насе-

лення, у тому числі міського. Водночас знижується частка сільського населення в загальній чисельності населення України. Якщо на 1 січня 1991 року сільське населення становило 32,5% від загальної чисельності населення, то на початок 2014 року – 31,0%. Кількість сільських населених пунктів від 1991 до 2015 року зменшилася на 457 од. (рис. 3). Нині в Україні налічується близько 8 тис. сіл, що втратили можливість самовідтворення населення.

Рис. 3. Чисельність сільського наявного населення і сільської поселенської мережі на 1 січня відповідного року

Джерело: Розроблено за даними Державної служби статистики України.

Ситуація із зайнятістю та можливостями працевлаштування на селі розглядається як катастрофічна, селянам дуже складно знайти роботу за місцем проживання (рис. 4). Про істотне обмеження можливостей працевлаштування в сільському господарстві, яке все ж залишається основним місцем прикладення праці селян, свідчить той факт, що навантаження на одне вільне робоче місце (вакансію) кваліфікованих робітників сільського й лісового господарств, риборозведення та рибальства становило в 2011 році майже 67 осіб, що найбільше серед усіх професійних груп, тоді як загалом на зареєстрованому ринку праці цей показник дорівнював 14 осіб [8].

Отже, нинішній соціально-економічний стан сільських територій перебуває у критич-

ній фазі, що дестабілізує економіку України. При цьому чітко окреслюється основна проблема – в українському селі є великий трудовий потенціал, не зайнятий продуктивною працею. У ситуації, що склалася, стратегічними напрямками підвищення зайнятості населення сільських територій є використання матеріальної підтримки й ініціативи безробітних громадян для організації ними власної підприємницької діяльності.

Розвиток підприємництва є важливим аспектом відродження сільських територій в Україні та водночас важливим сектором економіки, виконує особливу роль у створенні конкурентоспроможної продукції, оскільки є основою для подальшого розширення виробництва та поліпшення добробуту сільського населення. Як складова части-

на багатокладної економіки підприємництво забезпечує не тільки вторинну, але й основну зайнятість сільського населення, яка тісно пов'язана зі становленням соціально-економічного ринкового господарства. Роз-

виваючи господарську ініціативу сільського населення, підвищуючи його зайнятість із темпами її зростання, аграрне підприємництво формує клас підприємців, що пом'якшує соціальну напругу в суспільстві.

Рис. 4. Чисельність зареєстрованих безробітних у сільській місцевості, тис. осіб

Джерело: Розроблено за даними Державної служби статистики України.

Водночас створення та ефективне функціонування суб'єктів підприємництва в сільській місцевості забезпечується передусім певними умовами його діяльності. Крім того, на ефективному рівні це можливо лише за наявності певної ситуації – відповідного підприємницького середовища.

Підприємницьке середовище – це певні умови, що створюються в суспільстві й впливають на можливості та кінцеві результати діяльності суб'єктів ринкових відносин, а також дають змогу підприємцю реалізувати свої цілі й функції [9, с. 46, 10, с. 19].

Розглянемо вплив окремих умов підприємницького середовища на підприємницьку діяльність у сільській місцевості.

Нормативно-правова база (макрорівень): визначає і встановлює «правила гри» для функціонування підприємництва взагалі. Дана умова включає в себе закони та підзаконні акти, що регулюють підприємницьку діяльність у сільській місцевості. Основними з них є Господарський, Податковий і Цивільний кодекси України, Закони «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб-

підприємців», «Про ліцензування деяких видів господарської діяльності», «Про патентування окремих видів підприємницької діяльності» й ін. Але основна проблема криється не у відсутності нормативно-правової бази, а в її недосконалості та суперечливості норм;

політична ситуація (макрорівень): підприємницьке середовище в сільській місцевості характеризується нестійкістю (постійні зміни правил ведення підприємницької діяльності, корупція в органах влади, які контролюють і перевіряють, відсутність особистої відповідальності чиновників установ, що викликає нестабільність малого підприємства;

соціальні настрої в суспільстві (макрорівень) посилюються недоліками в проведенні реформ та відсутністю соціальної відповідальності;

науково-технічний рівень (макрорівень): мале підприємництво в сільській місцевості характеризується зношеністю основних фондів, застарілими методами управління підприємствами й відсутністю професійного менеджменту. Це пояснюється недостатністю

коштів, відсутністю інвестицій, несприятливими умовами кредитування підприємницької діяльності;

стан розвитку ринкової інфраструктури: є своєрідним індикатором підприємницької діяльності в сільській місцевості [11]. За логікою розвинутих країн інфраструктура має сприяти створенню та функціонуванню підприємницького середовища в умовах трансформаційної економіки, формувати організаційно-економічне середовище для стимулювання підприємницької діяльності;

власне суб'єкти підприємницької діяльності (мікрорівень): визначають і створюють умови функціонування середовища, визначають стратегію його розвитку, кадрову й фінансову політику.

До охарактеризованих умов, що формують підприємницьке середовище в сільській місцевості України, можна віднести ще одну особливість сьогодення – рейдерські захоплення підприємств і взяття під контроль найвигідніших (прибутковіших) видів аграрного

бізнесу, витіснення великими підприємствами малих структур.

Висновки. Підприємництво в аграрній сфері – складне й багатогранне явище, яке набуває різних форм. Як показують розрахунки, є значний потенціал розвитку підприємництва на селі в частині створення нових робочих місць і збільшення чисельності зайнятих.

Основними індикаторами розвитку підприємницької діяльності на сільських територіях, на нашу думку, мають стати такі:

збільшення до 2020 року на 30% малих та середніх підприємств із розрахунку на 10 тис. сільського населення;

збільшення чисельності зайнятих у підприємницьких структурах різних галузей, що функціонують на селі, до 2020 року – в 1,1 раза, до 2025-го – в 1,5 раза;

наявність підприємницьких структур у кожному сільському населеному пункті з чисельністю населення понад 50 осіб.

Список використаних джерел

1. G.A. Alsos, S. Carter, E. Ljunggren. The Handbook of Research on Entrepreneurship in Agriculture and Rural Development. –Edward Elgar Publishing, 2011. – 336 p.
2. Hans Landstrom. Entrepreneurship, Competitiveness and Local Development: Frontiers in European Entrepreneurship Research. – Edward Elgar Publishing, 2007. – 296 p.
3. Susan Marlow, Colette Henry, Gerard McElwee. Exploring Rural Enterprises: New Perspectives on Research, Policy & Practice. – Emerald Group Publishing, 2014. – 280 p.
4. Варналій З. С. Конкуренція і підприємництво: моногр. / З. С. Варналій. – К. : Знання України, – 2015. – 464 с.
5. Господарський кодекс України. – К. : Національний книжковий проект, 2011. – С. 42.
6. Губені Ю. Е. Підприємництво: навч. посіб. / Ю. Е. Губені. – Львів. : НФВ Українські технології, 2012. – 572 с.
7. Півторак В. С. Розвиток малого підприємництва в сільському господарстві / В. С. Півторак. – К. : ННЦ ІАЕ, 2014. – 52 с.
8. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]: Статистична інформація. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.
9. Економіка і планування бізнесу: наук. вид.; наукові керівники: д.е.н., проф. В.Р. Кучеренко, д.е.н., проф. А.І. Бутенко. – Одеса, 2004. – 458 с.
10. Кредісов В. А. Підприємництво в Україні: суть, типи та умови формування / В. А. Кредісов. – К. : Знання України, 2003. – 68 с.
11. Інфраструктура підтримки підприємництва // Аналітичний Центр Академія 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academia.org.ua/?p=27>.
12. Заяць В. М. Підприємницька модель сільського розвитку / В. М. Заяць // Економіка АПК. – 2015. – № 11. – С. 67–78.
13. Гадзало Я. М. Наукові основи розвитку аграрного підприємництва та сільських територій за селозберігаючою моделлю: наук. доп. / Я. М. Гадзало, В. М. Жук. – К: ННЦ "ІАЕ", 2015. – 40 с.
14. Гайдучький П. І. Трансформація аграрного сектору економіки до ринкових умов господарювання / П. І. Гайдучький // Економіка АПК. – 2015. – № 11. – С. 5–14.
15. Малік М.Й. Перспективи розвитку підприємницької діяльності на сільських територіях України / М. Й. Малік, Л. В. Забуранна // Економіка АПК. – 2015. – № 8. – С. 5–14.
16. Сільське господарство України. Стат. щорічник. – К. : Державна служба статистики України, 2005–2015.
17. Стратегічні напрями розвитку підприємництва і кооперації в сільському господарстві на період до 2020 року / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Заяць В.М. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2013. – 50 с.
18. Державна служба статистики України. Експрес-випуск від 01.04.2016 № 79/0/06.Звн-16. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

Стаття надійшла до редакції 13.04.2016 р.

*

*О.Г. БУЛАВКА, кандидат економічних наук,
завідувач відділу соціально-економічного
розвитку сільських територій
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Теоретико-методичні та організаційні основи розвитку сільських територій

Постановка проблеми. Обмеженість тривалий період дослідження розвитку поселенської мережі та сільських територій переважно економічними проблемами, «штучне» їх відокремлення від соціальних проблем призвели до посилення територіальних диспропорцій і депресивності. Внаслідок подальшого поглиблення демографічної кризи, скорочення зайнятості та посилення міграційних процесів за схемою «село → місто», «село → близьке і далеке зарубіжжя» сільська поселенська мережа й сільські території загалом продовжують деградувати. Нині вже третина їх загальної кількості населених пунктів знаходиться за межею самовідтворення та віднесена до так званих деградуючих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що теоретико-методичні підходи вивчення проблем розвитку „сільських територій”, „сільської поселенської мережі”, „сільських поселень” стали об’єктами дослідження відносно давно. Але ще й нині ці базові категорії знаходяться в полі зору учених-аграрників. Значний вклад у їхнє дослідження та розвиток сільських територій внесли такі відомі вчені, як В. Андрійчук, О. Бугуцький, О. Бородіна, Ю. Лупенко, М. Малік, М. Орлатий, Т. Осташко, О. Павлов, І. Прокопа, П. Саблук, В. Трегобчук, Л. Шепотько, В. Юрчишин, К. Якуба та ін. [1-13]. Проте термінологічний аспект системного їх вивчення поки що залишається не з’ясованим. Узагальнення наукових думок показує, що й нині продовжують існувати неоднозначні категорійні трактування. Найчастіше вони розглядаються як синоніми, а іноді вживаються

не зовсім у коректній, громіздкій та суперечливій із нагромадженням різних за уточненням доказів формі, бувають навіть хибні визначення. Таке різночитання вносить непорозуміння й відволікає від зосередження основної уваги на ключових показниках консолідованого розв’язання проблем.

Навіть у рамках, скажімо, соціальної політики як учені, так і практики неоднозначно визначають понятійно-термінологічну соціальну сутність цих категорій. У результаті простежується невідповідність між їх визначенням та вживанням щодо ефективного розв’язання проблем.

Мета статті – дослідити теоретико-методичні підходи понятійного апарату й уточнити трактування основних категорій і на цій основі опрацювати пропозиції щодо розвитку сільських територій.

Виклад основних результатів дослідження. Першоосновою словосполучення „сільські території” є „територія”. У вікіпедії відзначено, що термін „територія” (лат. *territorium* – область, територія; від *terra* – земля) – це обмежена частина земної поверхні в природних, державних, адміністративних або умовних межах: визначається протяжністю як специфічним видом «просторового» ресурсу, площею, географічним розташуванням, природними умовами, господарською освоєністю [1].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови термін „територія” подається у двох варіантах: як земельний простір, зайнятий населеним пунктом, підприємством, установою тощо, або як простір, на якому поширені певні явища і який не ототожнюється з географічним поняттям „місцевість” [4].

Проте вітчизняні дослідники О.Д. Богорад, О.М. Невелєв, В.М. Падалка, М.В. Підмогильний використовують категорію „територія” як „місцевість”. Вони вважають, що місцевість – це якийсь простір на земній поверхні, у фізичній географії – просторове поєднання спільних за походженням урочищ, найбільша структурна частина географічного ландшафту” [5].

Часто як у вітчизняній, так і у міжнародній практиці означені категорії вживаються як синоніми. Зокрема, у дослідженнях В.В. Шайкіна, Р.Г. Ахметова терміни „сільська місцевість” або „сільський регіон (район)” трактуються як синоніми поняття „сільська територія” [9].

Ряд вітчизняних дослідників-економістів трактують категорії „розвиток сільських територій” та «сільський розвиток» як синоніми, іноді протиставляють їх за своїм призначенням: „сільський розвиток” – базис, а „розвиток сільських територій” – його складова. Тобто, визнається домінування першої категорії над другою. На наш погляд, це помилкове визначення. Сільський розвиток є системоутворювальним елементом сільських територій, це лише частина загального (базового) територіального середовища, а його прив’язка характеризує переважно агропромислове виробництво й сільську, на противагу місту житлову, та господарську забудову. Походження його від англ. *rural* – сільський відображає місце виробництва, господарювання як такого і місце способу життя населення, яке господарює на тій, або іншій території та її розвиток відбувається саме в контексті: місця виробництва, господарювання та життя населення. Тому, на наш погляд, категорія „розвиток територій” – це процес переходу території від нинішнього функціонуючого її стану в наступний, як правило, якісно новий стан, і в результаті цього – в безпосереднє поліпшення праці й життя селян, тобто в сільський розвиток.

Таке трактування, незважаючи на його критику окремими вченими, знайшло своє підтвердження на законодавчому рівні. Зокрема, Законом України "Про регулювання містобудівної діяльності", затвердженого 17 лютого 2011 року № 3038 –VI [5], визна-

чається, що *територія* – це частина земної поверхні з повітряним простором і розташованими під нею надрами у визначених межах (кордонах), що має певне географічне положення, природні та створені в результаті діяльності людей умови й ресурси.

Закон встановлює правові та організаційні основи діяльності, спрямовані, насамперед, на забезпечення сталого розвитку території з урахуванням державних, громадських і приватних інтересів. Визначає принципові вирішення розвитку – планування, забудову та використання територій на рівні адміністративно-територіальних одиниць.

Закон України "Про генеральну схему планування території України", затверджений 7 лютого 2002 року № 3059-III [6], визначає пріоритети й концептуальні вирішення планування і використання території України, вдосконалення систем розселення та забезпечення сталого розвитку населених пунктів, розвитку виробничої, соціальної, інженерно-транспортної інфраструктури, формування національної екологічної мережі.

Генеральна схема розроблена відповідно до законів і нормативно-правових актів із питань використання територій з урахуванням: економічних, географічних, історичних, екологічних, демографічних особливостей регіонів. Вона визначає межі або кордони – це червоні лінії (п.14, ст.1), які розділяють території виробничого призначення на рівні адміністративно-територіальних одиниць та території забудови (сільські населені пункти).

Програми розвитку територій і населених пунктів, Програми господарського соціального та культурного розвитку повинні узгоджуватися з містобудівною документацією, вимоги якої є обов’язковими для всіх суб’єктів господарювання (ст. 5, п.1).

У цьому контексті найґрунтовніше, як на наш погляд, і чи не найперше у вітчизняній економічній науці розглядає категорію „сільські території” І.В. Прокопа. Він цілком правомірно підкреслює, що це не тільки „просторовий” ресурс (сільський просторовий ресурс), але й розташовані на цій території усі ресурси, і, насамперед, людські”,

що стало найбільш обґрунтованим визнанням підсистемної сутності „сільських територій” у загальній категорії „територія” [8].

І вже останніми роками, завдяки дослідженням досить відомих учених економістів-аграрників, зокрема В.В. Юрчишина, було сформульовано системні складові категорії „сільські території”. Це: село як соціально-побутовий і виробничий осередок та адміністративно-культурний центр кожної конкретної території, а також сільськогосподарські угіддя, що знаходяться поза межами сільських поселень із розташованими на них виробничими об’єктами” [13].

Із цією думкою погоджується переважна більшість науковців і, зокрема, О.І. Павлов, який, коментуючи тему обговорення на Сьомих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників „Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій” (2005 р.), відзначає цей кворум як знакову подію на шляху їх уже системного дослідження з погляду територіально-природного, просторового, соціально-виробничого й природоохоронного утворення [10]. Слід зазначити, що під час роботи конгресу цій проблемі було приділено увагу близько двохсот присутніх на конгресі докторів-економістів.

Безумовно, що такі неточності та суперечності за своїм трактуванням категорії, які мають місце ще й нині, призводять до певних підмін сутностей і досить дискусійних наукових розробок стосовно програмних заходів із розвитку сільських територій.

Узагальнивши вищенаведені категорійні трактування, нами [2,3,10,11,12] запропоноване наступне: під категорією “сільські території” слід розуміти не лише виробництво продовольчих ресурсів і сільськогосподарської сировини, а й спосіб життя та діяльності третини населення в Україні. Тому вважаємо, що за своєю організаційною структурою вони уособлюють двоблокову побудову: поселенську мережу – як першооснову їх розвитку і, власне, земельну територію з розміщеними на ній лісовими, водними ресурсами та корисними копалинами. Тобто, у загальному плані під категорією “сільська територія” пропонуємо розуміти історично сформовану в за-

конодавчо визначених межах (червоних ліній – авт.) системну сукупність, що поєднує в собі адміністративно-територіальну (села, селища, сільські й селищні ради) та територіально-функціональну (переважно сільськогосподарське виробництво, переробка продукції й сировини, їх зберігання, реалізація тощо) приналежності щодо створення відповідних умов праці та проживання населення й забезпечення продовольчої безпеки країни [2, 11].

Саме тому розглядаємо категорію „розвиток сільських територій” як основу базової адміністративної одиниці в межах її червоної лінії, тобто, населений пункт і прилеглі до нього території, а „сільський розвиток” пропонуємо розглядати як складову базової території уже в межах власної червоної лінії – це особисті будинки з присадибними ділянками. Такі вимоги згідно зі ст. 5, п.1 і ст. 14 Закону України "Про генеральну схему планування території України" є обов’язкові.

Для характеристики категорії „розвиток сільських територій” пропонуємо застосувати таку систему основних показників:

- земельна територія адміністративного утворення, району, області, км²;
- густина сільського населення на 1 кв. км;
- густина сільських поселень на 100 кв. км і 10 тис. га сільгоспугідь;
- структура населених пунктів за чисельністю жителів, їх юридичним статусом, функціональною приналежністю;
- кількість дворів в адміністративно-територіальному утворенні;
- чисельність і структура сільських сімей адміністративного утворення;
- площа земельних угідь із розрахунку на 1 працівника та ін.

Стосовно категорій “поселення”, “село”, “адміністративно-територіальна одиниця”, які науковці й практики часто вживають як синоніми, пропонуємо наше трактування:

категорії “поселення”, “село” слід розглядати як окремі в межах територіально-адміністративної одиниці осередки постійного проживання людей, які через природний засіб – землю і створені в процесі роз-

витку виробництва трудовий, соціальний та екологічний потенціали примножують сільський і територіально-адміністративний добробут, ми згодні розглядати їх як синоніми;

„адміністративно-територіальна одиниця” – це територія, в межах якої формують місцеві органи виконавчої влади з представницькими функціями органів місцевого самоврядування, з власною системою статистичної звітності й прямими відносинами з центральними та регіональними органами влади.

Базова модель кожного адміністративно-територіального утворення може включати одне село (центральне), або одне село (центральне) і кілька розміщених навколо нього поселень – хутори, окремі родинні поселення тощо. Принциповою умовою при цьому є прямі комунікативні відносини, в основу яких покладається пішохідний та транспортний зв'язок. Нормативні вимоги нині – це 15–20-хвилинна пішохідна доступність населення, насамперед, до об'єктів соціальної сфери: дошкільних установ, закладів освіти, охорони здоров'я тощо.

Завданням місцевих органів влади і самоврядування є забезпечення на підвідомчій території кожного жителя належними в межах законодавчо визначених стандартів та нормативних вимог умовами праці й проживання.

Основними показниками розвитку „сільських поселень”, „сіл”, „адміністративно-територіальних утворень” загалом є:

- людність кожного з них, її вікова структура;
- чисельність працездатних, із них працюючих;
- виробництво валової продукції з розрахунку на: одного працездатного, одного жителя, 100 га сільгоспугідь;
- забезпеченість об'єктами соціальної інфраструктури (дитячі садочки, загальноосвітні школи, ФАПи, дільничні лікарні, будинки культури, спортивні споруди тощо).

Категорія “сільська поселенська мережа” – це історично сформоване в просторі середовище сіл, хуторів, слобідок, односімейних жилих утворень, зумовлене найбільш раціональним поєднанням природно-

го, трудового, виробничого, економічного, соціального й екологічного потенціалів щодо ефективного виконання функцій переважно сільськогосподарського виробництва.

До показників, що характеризують соціалізацію сільської поселенської мережі, належать:

- забезпеченість виробництва трудовими ресурсами;
- забезпеченість сільських сімей – сукупними і грошовими доходами;
- забезпеченість сіл об'єктами соціальної інфраструктури й культовими спорудами, коштами на будівництво житла, його благоустрій і благоустрій прилеглих територій та ін.

Сталість і динамічність розвитку сільської поселенської мережі та сільських територій завжди мають бути предметом постійної уваги з боку владних структур усіх ієрархічних рівнів. Реалізовувати їх доцільно через формування ефективної соціальної політики, інституційною нормою якої є система соціальних стандартів і нормативів. У цьому контексті *соціальна політика* має розглядатися як система заходів, спрямованих на розв'язання стратегічних завдань щодо соціального розвитку сільської поселенської мережі та прилеглих до неї територій виробничого спрямування і на цій основі поліпшення якості життя, збереження та зростання добробуту селян.

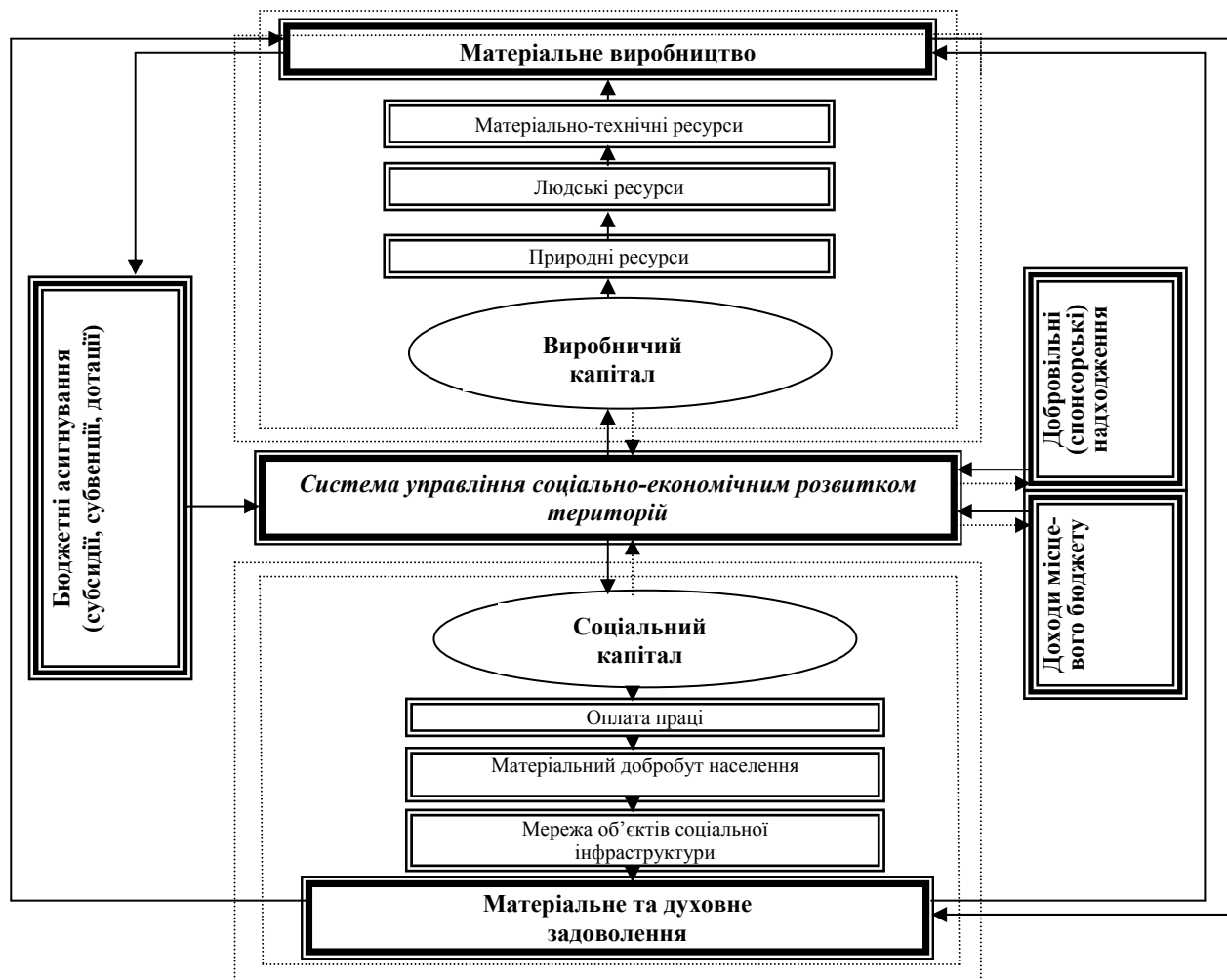
У науковій літературі під категорією “соціальна стратегія” розглядаються довгострокові, принципово важливі прогностичні установки, плани, наміри уряду, регіональних, районних і місцевих органів влади та самоврядування стосовно створення належних умов праці й проживання сільського населення на основі удосконалення збалансування бюджетів різних ієрархічних рівнів. Сприймаючи наведене визначення як базове і враховуючи процеси децентралізації, нами здійснена спроба конкретизувати зміст категорії “стратегія соціально-економічного розвитку територіально-адміністративного утворення”.

На нашу думку, стратегія соціально-економічного розвитку будь-якого територіально-адміністративного рівня має охоплювати набір довгострокових концептуальних

положень, принципів і механізмів, орієнтованих на досягнення оптимально спроможних умов праці та проживання сільського населення відповідно до соціальних стандартів і нормативів на основі раціонально сконсолідованого місцевого бюджету. Її слід розробляти як на оглядову (до 5 років), так і віддалену (на 10-15 років) перспективу й вона має бути життєво важливою та вкрай необхідною при реалізації системи управлінських заходів щодо соціальної розбудови сільських територій. Тобто, процес розробки цієї стратегії не повинен завершуватися негайними діями й результатами виробництва, він має завершуватися, як правило, визначенням загального напрямку розвитку територій – сіл, хуторів, поселень кожного адміністративного базового утворення з прилеглими до них територіями, а також району, регіону, країни загалом. Голов-

ним завданням при цьому має бути зосередження уваги та консолідації управлінських зусиль на найважливіших завданнях, успішна реалізація яких має бути забезпечена як прямими, так і зворотними зв'язками економічного, соціального й екологічного характеру. Це залежить від запровадження комплексу соціально-економічних і природоохоронних орієнтирів на конкретний часовий термін.

В умовах ринку сільські громади та громади районного й регіонального рівнів повинні вирішувати, як найраціональніше задовольнити кожного селянина постійною роботою і гарантованою оплатою праці й на цій основі створювати територіальне висококонкурентне матеріальне виробництво та належний соціум села (рис.). Стратегічними при цьому пріоритетними напрямами мають бути:

Механізм взаємодії функціонування й розвитку виробничої та соціальної сфер сільських територій

Джерело: Дослідження автора.

- диверсифікація зайнятості сільського населення;
- збереження й створення нових робочих місць у виробничій та невиробничій сферах;
- підвищення економічного розвитку кожного територіально-адміністративного утворення за рахунок високопродуктивної праці;
- формування самодостатності місцевих бюджетів і розбудова соціуму територій.

Це, у свою чергу, дасть змогу успішно розв'язувати проблеми створення оптимального соціального середовища та суттєво зміцнювати територіально-просторовий статус кожної адміністративно-територіальної одиниці.

Висновки. Створення потужних у професійному й фінансовому аспектах місцевих самоврядних інституцій, передусім, на місцевому, з подальшим наданням їм широких прав і повноважень на всіх ієрархічних рівнях має забезпечити необхідну для суспільства систему управління розвитком сільських територій та кардинально поліпшити умови праці й життя селян. Відомо, що функціонування соціальної сфери спрямовується на якнайповніше задоволення особистих потреб людини, що, в свою чергу, залежить від її матеріального добробуту – похідної відновлення трудового ресурсу та розвитку матеріального виробництва. У процесі виробничої діяльності працівник не тільки одержує заробітну плату за свою працю, або, іншими словами, формує власний капітал, а й через податкові надходження бере участь у формуванні місцевих бюджетів, що спрямовуються на соціальний розвиток сільських територій.

Слід зауважити, що створені в галузях виробництва фінансові ресурси через податкові надходження до місцевих бюджетів варто направляти, насамперед, на відновлення трудових ресурсів, забезпечення їх соціальними послугами та відновлення затраченої в процесі виробництва робочої сили.

Таким чином, у загальному механізмі взаємодії виробничої й невиробничої сфер суттєвого значення набуває оптимальність розподілу фінансових ресурсів саме на місцевому рівні, їхнє подальше спрямування у сферу розвитку соціальної інфраструктури в кожному поселенні. Звідси результативність

територіального розвитку залежить не тільки від виробництва, а також від організації та вдосконалення соціально-економічного розвитку території.

За умови погіршення економічного стану сільськогосподарських підприємств різних форм господарювання соціум території, на якій вони господарюють, руйнується. Місцеві органи влади в такому випадку не можуть повною мірою сформувати свою дохідну частину місцевого бюджету і розбудувати й утримувати соціум села.

Особливо це важливо в сучасних умовах при децентралізації та формуванні нового механізму управління соціальним розвитком сільських територій.

Сільська громада має забезпечувати будівництво об'єктів соціальної сфери – дитячих дошкільних закладів, загальноосвітніх шкіл, закладів торгівлі, служби побуту, лікувальних медичних установ, тобто *об'єктів щоденного обслуговування* сільського населення на принципах фінансової самодостатності. При цьому, з метою пошуку оптимальних рішень щодо фінансового формування місцевих бюджетів, сільські громади повинні опрацьовувати пріоритети соціальної розбудови територій.

На районний рівень за цих умов покладаються функції обслуговування сільського населення *послугами періодичного попиту*, на області – лише *спеціалізованого спрямування* й координаційного характеру розбудови соціуму на селі. Дотримуючи наведеної поетапності розбудови соціуму та обслуговування соціальними послугами селян на місцевому й регіональному рівнях, держава має контролювати діяльність усіх по вертикалі структур щодо реалізації їх повноважень і на цій основі формувати стратегію й соціальні орієнтири територіального розвитку на селі вже на державному рівні. Такі дії потребують, передусім, чіткого категорійного визначення розвитку сільських територій із відповідною їм системою показників та на цій основі розробки стратегії реалізації функціональних повноважень місцевих і самоврядних структур, які б забезпечили подолання сучасних кризових явищ у виробництві та розбудові соціальної сфери села й сільських територій.

Список використаних джерел

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь / Э.Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
2. Булавка О.Г. Соціальні пріоритети розвитку сільської поселенської мережі в умовах становлення самоврядного управління / О.Г. Булавка // Управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій; за ред. П.Т. Саблука, М.Ф. Кропивка. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 176-192.
3. Булавка О.Г. Формування нового механізму управління соціальним розвитком сільських територій на основі децентралізації – нагальна потреба сьогодення / Доп. на науково-методологічному семінарі „Розвиток сільських територій: науково-методологічні та практичні засади”. – Режим доступу: <http://www.iae.org.ua/presscentre/archnews/900--n-.html/>
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад і гол. ред. Бусел В.Т.] – К.; Ірпінь : „Перун”, 2001. – С. 532, 1241.
5. Регіональна економіка: словник-довідник; за ред. М.В. Підмогильного. – К. : НДІСЕП, 2004. – С. 155.
6. Закон України "Про регулювання містобудівної діяльності", затверджений 17 лют. 2011 р. № 3038. – Відом. Верхов. Ради України (ВВР) від 26. 08. 2011 р. № 34 с.1544, ст. 343.
7. Закон України "Про генеральну схему планування території України", затверджений 7 лют. 2002 року № 3059-III. – Відом. Верхов. Ради України (ВВР) від 26. 07. 2002 р. № 30, ст. 204.
8. Прокопа І.В. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку / І.В. Прокопа // Економіка АПК. – 2007. – №6. – С. 50-59.
9. Развитие сельской местности. Теория и практика: учеб. пособие. – М.: Изд. МСХА, 2001. – 54 с.
10. Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій.: Матер. до Сьомих річних зб. Всеукр. конгр. вчених економістів-аграрників, 9-10 листоп. 2005 р. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 84 с.
11. Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво і менеджмент) : моногр. / [Малік М.Й., Кропивко М.Ф., Булавка О.Г. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 640 с.
12. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Булавка О.Г. та ін.]; за ред. Ю.О. Лупенка та О.Г. Булавки. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 74 с.
13. Юрчишин В.В. Сільські території, як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектора економіки / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. – №3(125). – С. 3-10.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2016 р.

*

УДК 631.15:331.101.6

**В.С. ДІЄСПЕРОВ, доктор економічних наук,
головний науковий співробітник
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»**

Економіка сільськогосподарської праці

Постановка проблеми. Трудова діяльність – основа будь-якого виробництва, а працівники – основний його ресурс. Економічний стан держави, добробут суспільства визначаються, насамперед, використанням трудового ресурсу, а її слабкість характеризується відставанням від розвинутих країн за рівнем продуктивності праці та її оплати, масовим безробіттям. Актуальність даної

проблеми ні в кого сумніву не викликає. Проте у практиці організації економіки держави, більшості підприємств питання використання трудового ресурсу залишаються поза увагою, що стало особливо помітним, коли докорінно змінилася економічна політика, у центрі якої постав капітал. Історично доведена суперечність праці й капіталу має застерігати, щоб не було явного переважання інтересів одного з них.

© В.С. Дієсперов, 2016

В умовах некваліфікованих і безвідповідальних так званих ринкових реформувань завдано відчутних втрат дослідженням з трудової тематики. В Інституті її вели активно протягом перших 35 років його функціонування й було зведено до мінімуму, а по частині проблем зовсім зупинено в наступні 25 років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Організовані дослідження з проблематики аграрної праці припинені на початку 90-х років минулого століття. Відтоді в нечисленних публікаціях піднімалися питання оплати праці та зайнятості населення, здебільшого на окремих територіях. Інститутом, зокрема, в 2013 і 2014 роках видані брошури про зайнятість у двох сільських районах, в яких проаналізовано трудову діяльність у розрізі галузей місцевої економіки та населених пунктів. Вміщений у статті список основних публікацій працівників інституту включає такі, що являють інтерес для тих, хто аналізує нинішню ситуацію з використання трудових ресурсів.

Будь-які серйозні розвідки історичного характеру важливі для критичної оцінки пройденого шляху в тій чи іншій сфері діяльності, виведення уроків з минулого, відзначення вкладу конкретних працівників і науковців. Особливість даної статті в тому, що її предметом є сільськогосподарська праця, яку нині майже не досліджують, при тому, що раніше в Інституті по ній працювала значна чисельність науковців, а нинішній читач не одержує нової інформації з цих питань.

Мета статті – познайомити читачів із роботою Інституту протягом багатьох років по вивченню продуктивності праці, її організації та стимулювання, використання трудового ресурсу сільських територій.

Виклад основних результатів дослідження. У рішеннях керівних органів колишнього Радянського Союзу і республіки, на виконання яких був створений Український науково-дослідний інститут економіки та організації сільського господарства, зверталася увага, зокрема, на незадовільне виявлення й узагальнення передового досвіду організації праці в колгоспах і радгоспах, повільну розробку питань щодо підвищення продуктивності праці. Згідно з цим на новостворений інститут покладалися конкретні

завдання з дослідження питань організації, нормування та оплати праці, підвищення її продуктивності, запровадження господарського розрахунку.

Від самого початку діяльності Інституту в його складі було організовано відділ оплати праці, робота якого пов'язана з науковим ім'ям Миколи Івановича Нижнього, століття від дня народження якого також відзначається у 2016 році. У відділі (потім секторі) активно працювали М.Х. Вдовиченко, М.П. Поліщук [5,10], І.К. Вітер, М.Й. Малік [5, 12], Т.І. Власюк [5], З.П. Кірпаль, В.Г. Стрільчук, О.А. Стретович, М.О. Шупик, Ю.О. Лупенко, Ф.Ф. Бутинець.

У відділі оплати праці починалися дослідження також з організації праці в колгоспах і радгоспах. При наступній реорганізації структури інституту було створено відділ організації й оплати праці із секторами наукової організації праці (НОП) та оплати праці. Організація праці виділялася окремим підрозділом від 1964 року. Завідував сектором НОП спочатку В.А. Боровський, від 1972 року В.С. Дієсперов [15-19]. Науковими працівниками були І.В. Луканьов, Л.П. Юхно, В.М. Краєвий, О.А. Шовгун, Є.В. Павленко, В.А. Юдіна, І.В. Невмержицький, М.Д. Дмитерко, О.Г. Бельський, І.Х. Степаненко. Секторові підпорядкувався опорний пункт у м. Нікополь, науковими працівниками в якому були М.П. Рубінчик, О.І. Іванова. До сектору деякий час входила також група із запровадження НОП у базових господарствах, які були в кожній області, у складі В.П. Немчука, М.Й. Маліка, А.Г. Прохоренка.

Пізніше у складі відділу було створено третій сектор – нормування й тарифікації праці, яким керував Л.С. Пристапчук. Підрозділ згодом було перейменовано в лабораторію нормативів із праці. Під його керівництвом діяла широка нормативна мережа з підрозділами, що були в усіх областях республіки. Ними видано багато збірників різних нормативів. Науковими працівниками були О.Ф. Лук'янчук, Г.А. Нагорна, В.А. Пулім, Д.М. Штурба, М.Ю. Коденська. Пізніше лабораторія перейшла в інший відділ, який спеціалізувався на розробці широкого складу нормативів, удосконаленні методів нормування.

Видатним ученим, головним напрямом досліджень якого була проблема продуктивності праці, став Олексій Андрійович Бугуцький. Темою кандидатської дисертації в нього були питання статистико-економічних досліджень. Здібному молодому вченому довірили керівництво спочатку відділом статистики і обліку, пізніше – новим відділом соціальної політики та праці. Безпосередньо він очолював сектор продуктивності праці, в якому були науковими працівниками І.А. Микитенко, Л.Г. Гончарова, М.В. Калінчик, М.О. Петровський, А.А. Васильченко-Городецька, Є.І. Лупенко, А.Л. Медведєва.

У тому ж відділі було створено сектор трудових ресурсів, який очолювала К.І. Якуба. Посади наукових працівників обіймали В.І. Лишиленко, О.Г. Бельський, Н.П. Андрієнко.

Центральною проблемою економіки праці та й усієї економіки є продуктивність праці, про що тепер часто забувають керівники господарських структур, підприємств і на найвищих рівнях управління державою. Прикметно однак те, що розуміння цього мали різні керівники вже в 50-ті роки минулого століття. Виявилось воно, насамперед, в організації обліку трудових затрат у господарствах та їхніх підрозділах. Спочатку затрати в людино-днях у колгоспах обчислювали паралельно з трудоднями, пізніше стали визначати по об'єктах калькуляції як прямі (безпосередньо по технологічному процесу), так і повні, в яких враховували накладні, затрати часу в обслуговуванні та управлінні. Згодом, орієнтуючись на міжнародну практику, перейшли на погодинний облік трудових затрат. Після 2000 року в статистичній звітності скоротили склад рослинницьких і тваринницьких продуктів, які були об'єктами калькуляції. Вилучено також показники затрат у несільськогосподарській діяльності сільгоспідприємств. Зрештою в 2007 році з економічної форми звітності підприємств випали всі показники затрат праці в годинах за видами продукції. Вже десять років не знаємо трудомісткості аграрних виробництв. Залишилися тільки два трудові показники – чисельність працівників, безпосередньо зайнятих у рослинництві й тваринництві. Безумовно, їх недостатньо, щоб аналізувати рівень продуктив-

ності праці, її динаміку в різногалузевому виробництві сільгоспідприємств.

Відсутність інформації про трудові затрати – найперша причина того, що дослідження з економіки сільськогосподарської праці випали з програм роботи Інституту та економістів інших наукових установ і навчальних закладів. Між тим, продуктивність праці в сільгоспідприємствах у 5-8 разів, за різними оцінками, нижча, ніж у кращих світових аграрних економіках. У господарствах же населення, куди перемістилася частина виробництва, продуктивність праці ще в 2-3 рази нижча, ніж у громадському секторі. Висока трудомісткість здорожчує нашу продукцію, зумовлює її низьку конкурентоспроможність. Низькопродуктивна праця не може бути високооплачуваною.

Дослідження сектору продуктивності праці охоплювали основні сільськогосподарські галузі, ґрунтувалися на інформації з великої кількості господарств різних регіонів. Науковці вивчали вплив на продуктивність різних факторів, будували багатофакторні моделі, розробляли різноваріантні прогнози, розраховували нормативи трудових затрат по різних продуктах. Донині зберігають практичне значення нормативи затрат праці на гектар, голову, одиницю продукції, що планували на 1990 рік, оскільки вони ґрунтувалися на матеріалах другої половини 80-х років, коли вітчизняне аграрне виробництво мало найкращі успіхи. Аналізували співвідношення темпів зростання продуктивності праці та її оплати, узагальнювали досвід кращих господарств, де досягали найменшої трудомісткості сільськогосподарських продуктів.

Теоретичну та методичну цінність являли пошуки сектору у визначенні ефективності сукупних затрат праці, які мали враховувати не тільки прямі й непрямі затрати живої праці, а також ті, що здійснювалися на попередніх стадіях виробництва і в інших галузях економіки. При розрахунках уречевлену працю обчислювали із вартісної оцінки через усереднений коефіцієнт повної народногосподарської трудомісткості карбованця валової продукції промисловості та сільського господарства. За розрахунками сектору, у затратах сукупного працівника радгос-

пів і колгоспів республіки частка живої сільськогосподарської праці в 1989 році становила відповідно 43,2 та 50%, уречевленої сільськогосподарської – 30,9 і 30,5%, уречевленої промислової – 26,3 й 19,1%. Для умовного вивільнення людино-години прямих затрат живої праці треба було здійснити затрати уречевленої праці 0,438 люд.-год у колгоспах і 0,432 люд.-год у радгоспах. Дослідниками в даному напрямі одержано цінні аналізи, за якими системніше оцінено ефективність виробництва. Принципово новим був методичний підхід – усі витрати зрештою зводяться до затрат людської праці. У подальшому пошуки в даному напрямі припинилися через певну умовність та складність розрахунків уречевленої праці, а також теоретичні суперечливості – минула праця сама по собі не створює вартості, а жива і має оцінюватися вище за неї.

За прогнозом сектору, продуктивність праці в громадському секторі сільського господарства протягом 15 років мала зрости в 1,83-1,96 раза. Можливість мати річні темпи зростання у межах 6-8% підтверджується вітчизняним і зарубіжним досвідом. Наступна практика однак показала зміни в протилежному напрямі – протягом дев'яноятих років продуктивність праці у сільгоспідприємствах знизилася в 2,4 раза. У статистичних збірниках тепер містяться показники динаміки продуктивності праці, обчислені за валовою продукцією на зайнятого в рослинництві й тваринництві. Однак вартісне порівняння за порівнянними цінами завищує результат, бо допускається повторний рахунок, ціни не порівнянні із трудомісткостями продуктів, а чисельність працівників недораховується. Особливістю сільськогосподарського виробництва є обмежений і відносно сталий склад продукції, що дає змогу користуватися натуральними показниками її обсягів при калькуляціях. За статистичними правилами продуктивність праці по сукупностях продуктів оцінюється індексним методом на основі їх трудомісткостей, які треба визначати обов'язково.

Стан економіки кожної країни характеризується виробництвом ВВП на одиницю населення. По суті це показник продуктивності суспільної праці – виробництво зіставляється із

людським, трудовим ресурсом. Відповідно вартісні показники продуктивності праці у різних виробництвах, підприємствах слід визначати за доданою вартістю. Розрахунки показують, що у значної частини нинішніх сільгоспідприємств вона вимірюється мінусовою величиною або надто малою додатною.

Без суттєвого зростання продуктивності праці виробництво безперспективне. Складність ситуації в тому, що дане завдання доводиться розв'язувати одночасно з проблемою масового безробіття. За цих умов виробництво повинно зростати випереджальними темпами порівняно з продуктивністю праці. Інше вирішення – прискорене зростання зайнятості селян у несільськогосподарських видах діяльності, диверсифікація сільської економіки.

Фактори зростання продуктивності праці ті ж, що й підвищення загальної ефективності. За нестачі коштів більше можливостей підвищення продуктивності за рахунок зростання врожайності та продуктивності тварин із оптимізацією витрат із розрахунку на гектар чи голову. Фактори власне продуктивності праці включають такі, що пов'язані із запровадженням досягнень наукового, техніко-технологічного прогресу й організаційного характеру. Організаційні необхідно задіювати невідкладно, оскільки вони не вимагають значних коштів або виконуються зовсім без них.

Організація праці – один із таких чинників. Водночас це складова економіки праці. Починаючи з другої половини 60-х років, дослідження в даному напрямі мали завданням запровадження НОП, що й відображалося в назві сектору.

НОП – явище суто радянське. Наукова організація праці в країні із соціалістичною орієнтацією мала протистояти новим методам організації, які з'явилися на початку ХХ ст. (тейлоризм, фордизм) і були кваліфіковані як витончені форми експлуатації праці в капіталістичному світі. У країні розкріпаченої праці НОП мала виконувати економічні й соціальні завдання, її предметом ставала жива праця в широкому значенні. Вона охоплювала і саме функціонування праці та її забезпечення. Розгорнутий план заходів НОП у підприємстві включав такі

складові: 1) розробка та запровадження раціональних форм поділу й кооперації праці; 2) поліпшення організації, підбору, підготовки і підвищення кваліфікації кадрів; 3) удосконалення організації та обслуговування робочих місць; 4) раціоналізація трудового процесу, запровадження передових прийомів і методів праці; 5) удосконалення нормування праці; 6) удосконалення форм та методів матеріального й морального стимулювання; 7) поліпшення умов і режимів праці; 8) зміцнення дисципліни й розвиток творчої активності працівників. Власне організацією праці є складові під номерами 1,4,7. Увесь же зміст НОП і практичний досвід масової НОПівської роботи заслуговують високої оцінки як вияв пріоритетної уваги до людини та її праці з урахуванням визначальної ролі праці в житті та діяльності суспільства.

Предметом організації праці є, насамперед, форми й методи з'єднання у процесі праці людей і засобів виробництва. На початку 60-х років практичним завданням стала організація такого з'єднання після ліквідації машинно-тракторних станцій та переходу техніки до колгоспів. Колишні механізатори з МТС здебільшого відстоювали збереження своїх окремих колективів – тракторних бригад, які традиційно мали вищий статус і більшу оплату праці. У науці навіть між працівниками Інституту тоді розійшлися погляди на місце механізаторів в організації діяльності сільгоспідприємств. Сектор НОП протягом усього часу свого функціонування відстоював позицію постійного, надійного закріплення земельних ділянок, техніки, обладнання, худоби тощо за підрозділами й первинними колективами господарства. Сектор орієнтував на організацію бригад і ланок з високою самостійністю та максимально можливим забезпеченням ресурсами.

Штат колгоспу чи радгоспу включав сотні працівників, тому предметом досліджень ставала організація всього колективу господарства з визначенням способів взаємодії підрозділів і місця в кооперованій діяльності кожного працівника.

Визначним досягненням тодішньої радянської економіки став колективний підряд, яким у 70-80 ті роки було охоплено

практично всі галузі економіки. У сільському господарстві він найкраще виявив себе в механізаторських бригадах, за якими закріплювалися сівозмінні ділянки. Підрядний колектив одержував виробниче завдання, матеріальне забезпечення його виконання, заздалегідь обумовлений розмір оплати з розрахунку на одиницю продукції, право формувати свій склад, організовувати роботи, ділити колективний заробіток, при потребі залучати послуги зі сторони, оплачуючи їх зі свого фонду. Радянський колективний підряд одержав визнання і за кордоном. Залишається він також придатним для застосування в нашій нинішній економіці.

Предметом організації праці є також трудовий процес. У кожному виробництві він складається з операцій, кожна з яких має певне технологічне призначення. У процесі вивчення операцій вони розкладаються на дрібніші елементи й на основі їх аналізу розробляється раціональна трудова організація. Дослідниками сектору було розроблено низку проектів, рекомендацій, нормативів затрат часу для різних трудових операцій. Такі дослідження дуже трудомісткі, їхнє вивчення вимагало спостережень безпосередньо на полях і фермах. Кожен працівник сектору перебував у виробничих відрядженнях близько чверті всього календарного часу.

НОП та зокрема колективний підряд, високо оцінювані й заохочувані партійною і радянською владою, згодом були пущені на самоплив та призабуті. У вітчизняній практиці донині добрі починання ніколи не доводилися до успішного завершення.

Організація праці завжди конкретна, визначається вона технологією, складом і кваліфікацією працівників, соціальними вимогами. Багатоваріантність технологічних рішень вимагає вибору того чи іншого на даному виробництві. Тепер науці належить виробляти методичні підходи у складніших питаннях поділу та кооперації праці на різних їх рівнях. Організація ж трудових процесів у високомеханізованих виробництвах все більше визначається в технологічній організації виробництва.

На час організації Інституту оплата праці в колгоспах здійснювалася по трудових днях, які були мірою затрат праці й участі працівни-

ків господарства у фондї оплати праці. За виконану денну норму виробітку колгоспників нараховувалося від половини до двох – трьох трудовнів – залежно від того, як оцінювалися тяжкість, складність, умови виконання певної роботи тощо. Працівникам, які були на ставках, встановлювалася місячна оплата в трудовнях. Фонд оплати визначався в натуральному і грошовому вимірах доходами колгоспу, з яких відраховувалися витрати по зобов'язаннях перед державою, оплаті робіт машинно–тракторних станцій та інших організацій, платі у різні фонди, формуванні насінних і кормових запасів тощо. Розрахунки з колгоспниками таким чином складалися за залишковим принципом. Суми, які залишалися на оплаті, ділили на кількість нарахованих протягом року трудовнів. Оплата трудовня здійснювалася переважно зерном, часто ще іншими продуктами та грішми. Здебільшого рівень оплати виявлявся мізерним. Великою була різниця між господарствами. Розрахунку доводилося чекати аж до підведення річних підсумків господарювання. Оскільки фонд оплати колгоспу ділився між сотнями працівників, зв'язку заробітку зі своїм трудовим внеском людина не відчувала.

Наприкінці 50-х років аграрно-економічна наука працювала над питаннями авансування колгоспників упродовж року, а потім гарантування оплати на певних рівнях, заміни частини натуральної оплати грошовою. Поступово оплату в колгоспах зближували за її розмірами й організацією із радгоспною. Оплата праці за трудовнями заміщувалася оплатою за виконану роботу протягом певного часу, вимірюваного годинами.

Подальші дослідження сектору оплати праці визначалися такими завданнями: акордно-преміальна оплата праці в колгоспах і радгоспах (звіт 1966 р.), оплата праці залежно від валового доходу в колгоспах (1970 р.), обґрунтування співвідношень заробітків зайнятих у різних галузях колгоспників (1974 р.), матеріальне стимулювання, спрямоване на підвищення продуктивності праці при скороченні чисельності працівників (1976 р.), організація оплати праці в сільськогосподарських підприємствах та виробничих об'єднаннях в умовах індустріалізації

(1979 р.), матеріальне стимулювання колгоспників за збільшення виробництва продукції, поліпшення її якості й підвищення ефективності громадського виробництва (1985 р.), удосконалення оплати праці в колгоспах і радгоспах з урахуванням кінцевих результатів господарювання (1990 р.). Сектор готував проекти рекомендацій з оплати праці в колгоспах республіки на період кожної наступної п'ятирічки.

Протягом 60-80-х років у сільгоспідприємствах оплата організовувалася як акордно-преміальна. На основі директивно визначених тарифних умов та планів чи норм виробництва продукції в господарствах розраховували розцінки, виходячи з акордного фонду, який перевищував визначений за тарифними ставками орієнтовно на 25%. Господарства таким чином мали самостійність тільки в розрахунках розмірів виробітку чи виробництва й виборі показників оплати і преміювання різних працівників. Крім стимулювання в системі оплати праці, застосовувалося преміювання за перевиконання планів виробництва та скорочення витрат на одиницю продукції в системі господарського розрахунку (керував дослідженнями Вітковський М.П.). Пізніше дослідження орієнтувалися на зв'язок оплати праці з ефективністю, яку визначали за критерієм валового доходу. Частка оплати в ньому наприкінці 80-х років встановилася в середньому на рівні 50%.

Перебудовні процеси від початку 90-х років принципово змінили підходи до організації оплати праці. Вона була звільнена від державного регулювання з його стандартами і жорсткими формальностями. Разом із цим працівникам відмовлено в гарантуванні заробітків. Із зарубіжного досвіду відомо про застосування найрізноманітніших способів оплати та стимулювання праці. Часто вони засекречуються, оскільки вважаються ноу-хау. Спостерігається тенденція до індивідуалізації оплати, окремого підходу до кожного працівника. Ринковики звичайно не визнають необхідності в тому, щоб заробітки працівника залежали від результатів діяльності роботодавця. Найманий працівник одержує наперед погоджену зарплату, і на цьому обриваються його права й обов'язки роботодавця. Однак нашому селянству не слід відстор-

нюватися від участі в тому, що відбувається у рідному селі, навіть якщо там уже господарюють чужі хазяї. Від вітчизняного досвіду організації та оплати колективної праці відмовлятися не слід.

Характерним для роботи сектору оплати праці було виконання досліджень на базі експериментів у визначених для цього господарствах. Тепер така співпраця з новими господарями неможлива. Все ж бажано знаходити можливість ознайомитися й проаналізувати на окремих об'єктах нинішню практику використання робочої сили. Центральним питанням оплати праці стає обґрунтування її розмірів і динаміки, насамперед у зв'язку з одержаною та розподілюваною в підприємстві доданою вартістю.

Найбільш соціально відчутний індикатор ситуації із використанням трудового ресурсу – зайнятість населення. У радянській економіці не було безробіття, водночас робочу силу використовували нерационально, малопродуктивно. Дослідження щодо використання трудового ресурсу в Інституті почалися пізніше, при тому, що проблема склалася не як зайнятість, а навпаки – недостатнє забезпечення господарств робочою силою. Особливо це відчувалося на приміських територіях, де посіви господарств були насичені великими площами трудомістких культур. Повсюдно було розширено також тваринницьке поголів'я при низькому рівні механізації на фермах. Для обробітки й збирання врожаю масово і примусово залучалися працівники з міських підприємств та організацій, що мало негативні економічні й соціальні наслідки.

За розрахунками сектору трудових ресурсів, наприкінці 80-х років середньорічна трудова потреба господарств забезпечувалася в середньому на 85%, а в літні місяці – близько 70%. Сектор складав і обґрунтовував прогнози демографічної ситуації на селі, аналізував міжгалузеві переміщення робочої сили, можливості зниження трудомісткості сільськогосподарської продукції, зайнятість селян в особистих господарствах (близько третини фонду робочого часу), залучення на сезонні роботи місцевого населення, згладжування сезонності в трудових затратах завдяки збільшенню частки тваринництва й

підсобних промислових виробництв. Значне місце в дослідженнях було відведено завданням зниження затрат ручної праці. Обґрунтовувалася можливість зведення до мінімуму залучення на сільськогосподарські роботи працівників із міських підприємств та організацій. Окремими питаннями виділялося забезпечення колгоспів і радгоспів механізаторами й кваліфікованими працівниками різних спеціальностей. Звернуто увагу на працю сільських жінок, їхню переваженість роботою в громадських виробництвах і водночас в особистих господарствах та домашніми справами.

Кардинально змінилася ситуація із зайнятістю в результаті політичних і економічних реформувань у країні. Зовсім іншого характеру набули трудові відносини. Права трудових колективів скасовано, робочі місця стали здебільшого монополією чужої приватної власності. Більшість працівників сільгоспідприємств у результаті їх руйнування та скорочення виробництва втратили роботу, інші змушені погоджуватися на становище безправного найманого працівника. Селянство несподівано зіткнулося з явищем масового безробіття, наслідками якого стали його зубожіння, втрата селом молодих і кваліфікованих кадрів, їх виїзд у міста й за кордон.

Останніми роками було організовано в обмеженому масштабі вивчення зайнятості на селі. Його об'єктом стала вже не тільки праця в сільгоспідприємствах, а також робочі місця на сільських територіях у різних галузях економічної діяльності. Сільськогосподарська зайнятість на селі все ж залишатиметься у ближчій перспективі визначальною. Основне робоче місце тут земля, і зайнятість визначається площею сільгоспугідь на працівника. У 1990 році в сільгоспідприємствах на працівника припадало в середньому 12,2 га, у 2010-му – 35,6, у 2014 році – 42,8 га. Чисельність працівників у них зменшилася у 8 разів. Трудомісткі види продукції стали не вигідними для виробників, їхня частка різко зменшилася. Вивільнення працівників відбувається й унаслідок зростання продуктивності праці, але воно поки що суттєве тільки в окремих рільницьких виробництвах. У розрахунковій кількості робочих місць 2013 року частка сільськогосподарсь-

ких підприємств становила тільки 11,8%, фермерських господарств – 2,6, особистих селянських господарств із особливо високою трудомісткістю виробництва – 85,6%.

В аграрному виробництві може бути раціонально зайнято на більше третини трудового ресурсу села. Необхідна диверсифікація діяльності на сільських територіях, однак останніми роками тут припинила діяльність значна частина промислових виробництв, в інших скорочено штати. Інвестиції обминають село, і нерівномірність розміщення продуктивних сил по території країни зростає. Великі масиви глибинних сільських територій стають малолюдними, із зовсім обмеженою економічною діяльністю. Надто різна зайнятість по селах, що вимагає конкретного аналізу на всіх територіях, включаючи найменші ділянки.

Першочерговим завданням стає управління сільською зайнятістю. Щороку районні ради приймають формальні програми зайнятості, основні показники яких диктуються згори й які не доходять до конкретних роботодавців, не враховують їхні можливості та наміри, зрештою виявляються неконт-

рольованими. При всій гостроті ситуації у районах немає обліку в розрізі галузей і населених пунктів не тільки трудових затрат у годинах, а й кількості робочих місць.

Висновки. Протягом 35 років від часу заснування Інститут значними науковими силами вів дослідження з питань економіки сільськогосподарської праці. Основні результати досліджень являють інтерес донині. Роботи в даному напрямі виконувалися за тематикою чотирьох секторів – продуктивності праці, наукової організації праці, оплати праці, трудових ресурсів. Останніми роками вивчалися тільки окремі питання зайнятості сільського населення. Вкрай необхідно відновити дослідження продуктивності праці як основного чинника зміцнення економіки, забезпечення її конкурентоспроможності, підвищення добробуту населення. Для організації нових досліджень із трудової тематики потрібен повний облік затрат праці на всіх ділянках сільської економіки, при тому, що необхідна інформація має стати відкритою, загальнодоступною. Години людської праці – не менша цінність як гривні та долари витрат.

Список використаних джерел

1. Бугуцький О.А. Продуктивність праці в сільському господарстві / О.А. Бугуцький. – К.: Урожай, 1970. – 400 с.
2. Бугуцький А.А. Повышение эффективности труда в сельском хозяйстве / А.А. Бугуцький. – К.: Урожай, 1980. – 168 с.
3. Бугуцький А.А. Повышение производительности труда – ключевая проблема аграрной экономики / А.А. Бугуцький. – К.: Урожай, 1986. – 216 с.
4. Рекомендации по оплате труда в колхозах Украинской ССР. – К.: Урожай, 1986. – 366 с.
5. Власюк Т.І. Матеріальне і моральне стимулювання праці в колгоспах / Т.І. Власюк, М.Й. Малік, М.П. Поліщук. – К.: Урожай, 1989. – 120 с.
6. Якуба К.І. Поліпшення використання трудових ресурсів / К.І. Якуба. – К.: Урожай, 1989. – 100 с.
7. Луканёв И.В. Организация труда в растениеводстве в новых условиях хозяйствования / И.В. Луканев. – М.: ВНИИТЭИСХ, 1990. – 278 с.
8. Юдіна В.А. Мобілізуюча сила підряду / В.А. Юдіна, М.В. Мороченець. – К.: Урожай, 1990. – 152 с.
9. Оплата по конечным результатам труда в сельскохозяйственных предприятиях. – К.: Урожай, 1990. – 168 с.
10. Нижній М.І. Методичні рекомендації по оплаті праці від валового доходу в колгоспах і радгоспах Української РСР / М.І. Нижній, М.П. Поліщук та ін. – К.: Урожай, 1991. – 40 с.
11. Лишценко В.І. Трудові ресурси сільського господарства / В.І. Лишценко. – К.: ГНТБ, 1994. – 250 с.
12. Малік М.Й. Мотивація виробничої діяльності в аграрній сфері економіки: Методологія і організація / М.Й. Малік. – К.: ІАЕ УААН, 1995. – 178 с.
13. Аграрна праця та соціальний розвиток села ; за ред. П.Т. Саблука, О.А. Бугуцького. – К.: ВПОЛ, 1996. – 304 с.
14. Якуба К.І. Жінки в трудовому потенціалі села / К.І. Якуба. – К.: Аграрна наука, 1998. – 276 с.
15. Дієсперов В.С. Організація та оплата праці в сільськогосподарських підприємствах / В.С. Дієсперов. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 264 с.
16. Дієсперов В.С. Сільськогосподарська праця в нових умовах / В.С. Дієсперов. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – 186 с.
17. Дієсперов В.С. Економіка сільськогосподарської праці / В.С. Дієсперов. – К.: ІАЕ УААН, 2004. – 486 с.
18. Дієсперов В.С. Продуктивність сільськогосподарської праці / В.С. Дієсперов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2006. – 274 с.
19. Дієсперов В.С. Еволюція сільськогосподарських підприємств / В.С. Дієсперов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 290 с.

Стаття надійшла до редакції 23.03.2016 р.

*

Невимірна велич академіка НАН України Олексія Мусійовича Онищенка: погляд із відстані часу

Онищенко Олексій Мусійович, велет вітчизняної економічної науки, доктор економічних наук, професор, академік НАН України. Залишив нам велику і глибоку наукову спадщину й невичерпний досвід свого життя. Для автора статті спогади про вченого пройшли під знаком щирої, незгасної пам'яті про нього, багаторазових повернень до вивчення його життєвого шляху і наукових надбань, зосереджуючись на проблемах спільно з ним започаткованих на межі 80–90-х рр. досліджень аграрних трансформацій у нашій країні.

Велінням Бога Доля зробила мене щасливим: від дитинства (пам'ятаю себе з 4,5-річного віку) дотепер. Щиро вдячний їй за це. Хоч у житті бувало таке, що, як кажуть у подібних випадках, було б гріхом навіть вогорі бажати подібне. Серед дарунків, якими вона час від часу винагороджувала мене, одним із найпам'ятніших та найвеличніших був і продовжує залишатися той із них, завдяки якому я мав щастя майже п'ять десятиліть знати Олексія Мусійовича як багатовимірну й чимало в чому неповторну Особистість найвищого рівня: Селянина за походженням, велета вітчизняної економічної думки, Патріота України, Громадянина, Інтелектуала, Інтелігента. При всьому цьому – щирого друга та наукового побратима, з яким два десятиліття спільно вивчали проблеми, результати дослідження яких становлять основу монографії, що готується з цього приводу. І який із ризиком для себе зробив дуже багато, щоб уберегти мене від сфальсифікованих на найвищому московсько-компартійному рівні звинувачень, цькувань і розправ.

Працюючи до того у різних аграрно-економічних наукових нішах, ми з Олексієм Мусійовичем на межі 80–90-х років велінням часу, особистими науковими інтересами та поступово усвідомлюваними відчуттями і переконаннями об'єктивно зумовленої необхідності глибоких змін у сільському господарстві, зійшлися у невідкладності започаткування досліджень концептуально нової проблеми, яка ніким до того не

лише в Україні, а й у всьому колишньому Радянському Союзі не вивчалась. А саме: **розроблення переломних у своїй основі теоретичних і науково-прикладних засад істотно досконаліших, порівняно з тими, які мали на той час місце в аграрному виробництві тодішньої країни й безпосередньо на селі, соціальних, земельних, виробничих і всіх інших відносин.** Важливість, можливість, доцільність та навіть все очевидніша неминучість такої переорієнтації наукових досліджень, а за ними також запровадження їх результатів у практику, вже тоді, у радянські часи, дедалі настирливіше заявляли про себе.

Тоді ж зійшлися у поглядах, що безвідносно до того, як розвиватимуться події навколо можливих чи реально здійснюваних аграрних перетворень, визначальними для нас й інших дослідників цієї проблеми, а також подальшої практики, *має бути послідовно-системна орієнтація на обов'язкове дотримання відповідної цьому сукупності цілісно єдиних вимог теоретичних і науково-прикладних бачень та практичних дій по їх матеріалізації у вигляді запроваджень у виробництво.*

Однаковими були також наші бачення того, що *єдино вірно* починати такі дослідження і втілювати одержувані результати у практику, з *недержавного, або, як він тоді йменувався, колгоспно-кооперативного сектора сільського господарства, тобто з колгоспів.* Оскільки реформування всією своєю сутністю та їх результатами найбільше

впливатимуть на всю подальшу долю селян, базовими в них (реформуваннях) мають бути саме селянські інтереси. Це, у свою чергу, орієнтувало на те, що у процесах можливих перетворень чільне місце має посідати їхня соціальна складова в усій її багатогранності й масштабності. А її зміст та його забезпечення в усьому без винятку – від постановочних питань до базових науково-виробничих основ і механізмів їх матеріалізації, мають підпорядковуватися суспільним та соціальним потребам вирішення на найпрогресивніших засадах селянського питання. А воно з відомих тогочасних політичних і суспільних обставин було загнане в темно-глухий кут та великою мірою продовжувало знаходитись у ньому навіть в останні радянські роки, коли на селі починали проявлятися певні обнадійливі зміни на краще. І вирішення його, за нашими переконаннями, повинно відбуватися настільки досконало й на такому високому науково-виробничому та результативному рівні, щоб колгоспники почали якомога швидше утверджуватись у тому, що такі процеси здійснюються в їхніх інтересах. Вивчення ситуації на місцях вказувало на те, що хоч такі усвідомлення відбувалися повільно, все більша частина колгоспників схилилася до перегляду відносин власності й виробничих відносин на їхню користь.

Водночас очевидною була також необхідність ґрунтуватися на тому, що не менш важливими в аграрних реформуваннях мають бути інтереси держави. При цьому приймалося, що умовна рівність інтересів двоєдиних суб'єктів аграрних перетворень: колгоспників і держави (держави й колгоспників) мала проявлятися і розбудовуватися таким чином, щоб у ній послідовно та реально визначалася пріоритетність інтересів селян, гарантом забезпечення яких із самого початку і назавжди має стати й реально бути держава. Розвитком цього була наша переконаність у тому, що проголошуючи, започатковуючи та організовуючи проведення реформувань, держава, тільки вона і більше ніхто, з найперших підготовчих кроків до аграрних перетворень та їх завершення має покладати на себе повну, ні з ким іншим неподільну відповідальність за проведення їх

на всіх етапах суспільно і соціально необхідних рівнях.

Означені вихідні положення сукупно формували концептуально важливий висновок щодо того, що можливі аграрні перетворення всією своєю сутністю, механізмами проведення й результативністю повинні розглядатися такими, що виконуватимуть не лише безпосередньо сільськогосподарське і сільсько-селянське призначення, а також цілісно єдині суспільні (суспільно-політичні) й соціальні (соціально-економічні) аграрно-реформаційні функції національного, державо-розбудовчого рівня.

Однією з найважливіших базових складових можливих аграрних перетворень повинно, за нашими баченнями, стати виведення на концептуально досконаліші порівняно з тими, на яких розвивалися колгоспи, відносини власності. На початковому етапі це виглядало таким чином: у своїй основі визначальну на той час на селі нічийну, загальноколгоспну власність має замінити індивідуалізована (персоніфікована), а в кінцевому рахунку – приватна власність кожного окремо взятого колгоспника. Конкретніше це у наших міркуваннях виглядало так: при збереженні майнової та земельної цілісності реформованого колгоспу його власність поетапно трансформуватиметься в сукупність індивідуальних (згодом – приватних) власностей кожного його члена з реальним правом вилучення її з колективної власності у власність приватну. При всій певній обмеженості такого поетапного варіанта розв'язання проблем власності в колгоспах, він являв собою прогресивно-еволюційне не лише соціально, а й суспільно прогресивне явище. Воно набувало значення одного з перших кроків по перетворенню всіх без винятку колгоспників з безправних найманців колективних господарств у приватних власників у розмірах належних їм часток колишнього загальноколгоспного майна. У подальшому такі вихідні положення і практика реформувань набули досконалішої сутності. У тому числі у частині того, що чільне місце в аграрних реформуваннях посіла земельна реформа, яка в кінцевому рахунку стала основою основ усього того, що нині сукупно йменується аграрною реформою.

Ми з Олексієм Мусійовичем з самого початку усвідомлювали, наскільки складними й важкими для практичного втілення будуть можливі аграрні перетворення на селі. Доводилося чути з цього приводу застереження і навіть погрози з боку тих, хто категорично не сприймав можливих реформувань. Але й тепер вважаю нашу тодішню позицію у цьому відношенні вірною. У тому числі з огляду на те, що не залишались осторонь від наукової участі, спільно з іншими науковцями і виробничниками, у надзвичайно складний період об'єктивно необхідних глибоких соціальних, виробничих та інших перетворень на селі.

Одна з найважливіших передумов започаткування нами перших відповідних досліджень і подальшої участі в їх науковому супроводі полягала у тому, що ми з самого початку покладали на себе відповідальність, яка зберігається дотепер, за кожне опрацьоване нами теоретичне положення, за кожний пропонований виробництву аграрно й соціально реформаційний крок і за надання їх сукупності послідовної системності.

Означені вище вихідні положення аграрно- та соціально-перетворювального призначення були одним з відображень тодішніх наших відповідних світоглядних бачень. Ми їх шануємо, оберігаємо і відстоюємо й нині.

Наші міркування з цього приводу в тодішніх партійно-владних структурах, у колгоспах і безпосередньо в селянському середовищі сприймалися неоднозначно: від формальної, інколи щирої заінтересованості в реформуваннях до сумнівів з цього приводу, заперечень та навіть до їх повного несприйняття. Найбільшою мірою нас цікавило ставлення до можливих аграрних перетворень безпосередньо колгоспників. Як показували перші відповідні науково-прикладні пошуки-розвідки, на початковому етапі лише окремі з них сприймали їх глибокозацікарено. Переважна ж більшість ставилася до можливих змін на селі насторожено, з недовірою або й була проти. Найзагальніше їхні сумніви і несприйняття можливих реформувань мали у своїй основі глибоку селянську пам'ять про політичні та всі інші свавілля, які стосовно них застосовувала тодішня безкарно-всесильна комуністично-партійна влада: починаючи з насильницької колективіза-

ції й до всієї подальшої її політики щодо них, у тому числі геноциду – голодомору.

Тож вони побоювалися, щоб щось подібне, хай навіть в інших формах, не повторилось у процесах можливих аграрних реформувань. Особливо в частині того, щоб село і селяни не виявилися покинутими владою напризволяще, як це багаторазово мало місце в радянські часи, з бідами, які з різних причин можуть поставати на незвіданих аграрно-трансформаційних шляхах. На цій основі в селян були побоювання з приводу невідомості їх післяколгоспного майбутнього. Узагальнено з цього приводу доводилося багаторазово чути: краще колгосп, до якого ми вже призвичаїлися, ніж незнання того, що настане після нього.

І хоч на результатах успішно здійснюваних вже тоді в окремих господарствах різних областей перетворень ми показували й підтверджували, що автори наукових міркувань і практичних перетворювальних кроків є прихильниками збереження великих, у тому числі колективних господарств, стурбованість значної частини селян можливими глибокими змінами на селі продовжувала залишатися суттєвою. Навіть на нинішній час із відстані років особливо пам'ятаються практично повсюдні побоювання селян із приводу того, щоб, не дай Боже, село після можливих реформ не покинули молодші покоління, а пенсіонери не залишилися наодинці зі своїми бідами. Та поступово, особливо після перших Законів України щодо аграрних перетворень, навколо цієї проблеми поступово формувалося сприятливіше аграрно-перетворювальне середовище.

Але й за таких обставин достатньо підстав вести мову про те, що з великої низки незалежних від селян та науки причин у країні воно так і не було сформоване. І, що у даному випадку вважається визначальним, від реформувань не виправдано, на невимірно велику шкоду справі були відсторонені колгоспники. Внаслідок чого вони замість того, щоб бути активними, нарівні з державою (звичайно, в іншій формі), суб'єктами реформування аграрних та соціальних відносин, ставали об'єктами, до яких держава, не порадившись з ними, робила реформи, які багато в чому концептуально важливого, були неприйнятними для селян. Через це

насамкінець виявились асоціальними, аж до антиселянських і антисупільних. Згубні, руйнівні наслідки цього наша країна й разом із нею селяни та село, узагальнено – сільсько-селянський сектор, змушені будуть терпіти і переживати дуже довго.

Повніше й глибше дана проблема розглядатиметься під різним кутом у книзі, яка готувалася до видання спільно з академіком О. Онищенком.

Як і слід було очікувати, така взаємозаінтересована співпраця з Олексієм Мусійовичем породила необхідність видання спільних наукових публікацій. Ми були ініціаторами видання перших в Україні колективних бачень у вигляді монографій (на жаль, вони, подібного типу, виявилися й останніми) з проблем власності у сільському господарстві нашої країни [1] і становлення в ній аграрної політики [2]. Видали понад 50 спільних спеціальних журнальних та інших публікацій, були співавторами практично всіх організаційно-методичних посібників і рекомендацій із проблем аграрних перетворень.

Кілька останніх рукописів наукових публікацій подали до видання в передостанній рік життя Олексія Мусійовича. Одну з них [3] він ще встиг прочитати в журнальному варіанті та вважав її найкращою серед наших спільних наукових публікацій аграрно-перетворювального призначення. У ній ми **вперше обґрунтували висновок про руйнівний характер проведення сутнісно недосконалої й безкарно-безвідповідально здійснюваної у нашій країні державної аграрної політики, однією з жертв якої стала її серцевина – аграрна реформа зі здійснюваними в її процесах соціальними, земельними і виробничими відносинами.**

Ще одна наша спільна стаття, над рукописом якої Олексій Мусійович працював до останніх днів, була видана через рік [4]. Як одну з пам'яток про характер його роботи над нею та її стратегічну підпорядкованість зберігаю останню сторінку рукописного варіанта тієї статті, яка закінчується його словами: „... доопрацюйте, будь ласка, в дусі Дзеркала” (тобто, статті, яку, як згадувалося, він вважав найкращою).

Проте до останнього часу залишається не реалізованим задум, який виник під час од-

ного з останніх відвідувань Олексія Мусійовича у лікарняній палаті. До цього часу зберігається у пам'яті його схвильована заінтересованість у тому, щоб підготувати відповідний рукопис і видати його монографічно як своєрідний звіт-підсумок про результати наших спільних аграрно-перетворювальних досліджень. Тоді ж найзагальніше обговорили його сутнісну основу й контурно-структурну канву. Зійшлися на тому, що за змістом, характером подання у ньому матеріалу, аналізом і оцінками результативності реформи він має бути виконаним на достатньо високому науково-прикладному рівні, послідовно принциповим, у всьому без винятку максимально наближеним до реального стану речей в аграрній реформі, у тому числі в частині аргументованості наших відповідних аналітичних бачень та оцінок і відповідальності за них. Час від часу переглядаючи підготовлюваний до монографічного видання рукопис, переконуюсь, що він повною мірою охоплює концептуальне відображення тодішньої нашої розмови.

Винятково важливою самовимогою, яку автор, на чию долю випало працювати над підготовкою рукопису книги, було надання йому змісту, в якому повною мірою зберігались би не тільки відповідні світоглядні, теоретичні й прикладні бачення Олексія Мусійовича, а також його, власне Онищенківський науковий, суспільно і соціально орієнтований дух, завжди й у всьому підпорядковуваний двоєдиній меті: вимогам академічної науки та сільсько-селянських інтересів. І коли при роботі над рукописом у цьому відношенні виникають затруднення, у подумках звертаюся до Олексія Мусійовича, усвідомлюючи, що можливо не все у книзі вдасться найкраще. Заспокоюю себе лише тим, що моє сумління перед ним як і перед собою, подібно всьому іншому, залишається чистим. Сподіваюся, більше того, переконаний, що коли б обставини склалися так, що подібний звіт-підсумок прийшлося б писати Олексію Мусійовичу, він, ймовірно усього, був би дуже подібним до того, що подаватиметься у майбутній монографії.

Тож наша практично повна спільність у наукових поглядах і конкретних дослідницьких та запроваджуваних у практику спра-

вах, у всьому тому, що буде відображено у цьому науковому виданні, дає підстави вважати його нашим узагальнено підсумковим баченням дослідженого, написаного і спільно практично зробленого з нашою безпосередньою участю в царині сучасних аграрних перетворень. Спільним такою мірою, що виключає необхідність виділення у монографії індивідуалізованого внеску в неї кожного з нас. А також акцентування уваги на тому, хто перший сформулював те чи інше положення. Вона послідовно спільно наша в усьому: від задуму й концептуальних аналітичних і стратегічно орієнтованих поглядів до деталей, окремих коментарів та дискусійних положень – наші погляди на них у всьому цьому були єдиними. У тому числі в заключному розділі книги з приводу розроблення стратегії відродження агросфери і сільсько-селянського сектора нашої країни, виведення їх із глибокого занепаду й руїни. Зокрема, у тій його частині йтиметься **про послідовно системну переорієнтацію подальшого розвитку на засадах соціоєкономіки**. Ця новітня складова еволюції класичної економіки в останні роки Олексія Мусійовича тільки почала заявляти про себе, у тому числі в Україні академіком НАН України В. Гейцем, та він не встиг зайнятися її дослідженням. Як і вченням академіка НАН України й НААН О. Созінова про необхідність розробки стратегії створення в Україні нової агросфери. Але добре знаючи Олексія Мусійовича Онищенка, рівень і глибину його теоретичних знань та послідовне прагнення до всебічного пізнання всього нового, переконаний, що і в цій частині наших спільних досліджень ми також були б єдиними.

При роботі над рукописом книги дуже хотілося хоч якоюсь мірою передати сумні вболівання Олексія Мусійовича й наші спільні з приводу того, що багато в чому чинна аграрна реформа з її теперішньою суспільною, соціальною і соціально-психологічною результативністю виявилася надміру блідою, деформованою тінню тієї, про яку він мріяв, якою вбачав її, того, що зробив для неї та мав намір і далі розбудовувати. *Він невимірно багато зробив для того, щоб у сутнісному, організаційному й суспільно- та соціально-результативному відношеннях*

вона повною мірою виправдовувала суспільні, соціальні, безпосередньо селянські й національні очікування від неї.

Це наукове видання, крім усього іншого, буде для мене матеріалізованою у ньому глибокою особистою пам'яттю про все те найкраще, що впродовж кількох десятиліть єднало нас у безпосередньо людських відносинах, щирій чоловічій дружбі та науковій співпраці. А також про велику і довічно глибоку вдячність дорогому Олексію Мусійовичу за те, що із загрозою для нього особисто він безстрашно став на захист моїх наукової, громадянської й безпосередньо людської честі та гідності у найважчий і найскладніший для мене період у 1970–80-х роках. Коли за великомасштабним, багаточільовим та добре організованим наклепом при активній підтримці найвищого у той час компартійно-карального органу московського рівня, очолюваного одним із членів все сильного на той час політбюро ЦК КПРС, мене абсолютно безпідставно звинуватили у великій сукупності антинаукових, антипедагогічних й інших антидержавних діянь, нібито вчинених мною в період роботи ректором Української сільськогосподарської академії (нині – Національний університет біоресурсів і природокористування).

Визначальними у всій їх сутності й вартими, за тодішніми рішеннями та оцінками найвищого політичного, адміністративного, кримінального і наукового покарання, були два звинувачення. Одне з них стосувалося того, що я, агроном за освітою й досвідом практичної роботи, *не маючи базової економічної освіти, „протизаконно проліз в економічну науку, одержав наукові ступені та вчені звання і був обраний членом-кореспондентом Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. Леніна (ВАСГНІЛ)“*. Інше звинувачення, похідне від попереднього, ґрунтувалося на тому, що як економічний неук, я був нездатний самостійно підготувати кандидатську та докторську дисертації й тому дослівно списав їх тексти в інших учених. Вердикт із цього приводу був однозначний. Вищу атестаційну комісію зобов'язали позбавити мене наукових ступенів кандидата і доктора наук та вчених звань доцента і професора, а ВАСГНІЛ – відмінити рішення про обрання

мене її членом-кореспондентом. Перед винесенням знищувального для мене з цього приводу вироку мені було пред'явлено ультиматум: „*Или сознаешься во всех своих злодеяниях и подпишешь, что согласен с обвинениями, или сгниешь даже не в Сибири*”. Але і після цього я продовжував відстоювати безпідставність таких звинувачень. І відстояв свої честь і достоїнства.

Та партійно-каральний орган не заспокоювався, оскільки навіть він, всесильний, не міг позбавити мене наукових ступенів та вчених звань. За чинними у той час канонами це могли зробити лише наукові установи. Проте ті з них, до яких компартійне гестапо багаторазово зверталось з вимогами проводити все нові й нові експертизи моїх дисертацій і наукових публікацій, займали чітку позицію щодо безпідставності звинувачень на мою адресу. Відділення економіки ВАСГНІЛ, членом-кореспондентом якої я на той час був, а згодом і її Президія, не знаходили підстав для позбавлення мене цього високого й почесного наукового статусу. Такі ж рішення кілька разів приймали Експертна рада з економічних наук Вищої атестаційної комісії Міністерства вищої освіти і Президія ВАК.

Кожне з таких рішень ґрунтувалося на індивідуалізованій аргументації кожної нової експертизи найвідоміших учених. Але їхні ключові основи завжди були ідентичними з позитивними висновками комісії, очолюваної у 1976 році видатним вітчизняним економістом О. Онищенко. Він не мав жодного наміру відмовлятися від них. Навіть після того, коли його попередили, що у випадку відмови змінити свою позицію, йому можуть згадати його куркульське похо-

дження (його дідусь по батьківській лінії за відмову вступати в колгосп був звинувачений у куркульстві), що автоматично тягнуло жорстоке покарання. Проте і після цього Олексій Мусійович залишався при властивій йому принциповій науковій та громадянській позиції. Як і тоді, уже й тепер, із 40-річної відстані, неможливо навіть уявити як нелегко було йому залишатися за таких обставин самим собою. Як і в багатьох інших випадках при відстоюванні у складних ситуаціях інтересів сільського господарства, села та селянства. Та він відстоював і завжди залишався переможцем. Таке не забувається, бо за своєю високою науковою й загальнолюдською природою не піддається забуттю.

Постать найвищого Наукового рівня, Патріот України, Громадянин, Інтелектуал та Інтелігент академік Національної академії наук України Олексій Мусійович Онищенко своїм неоціненно великим внеском у вітчизняну економічну науку впевнено зійшов на її Олімп і назавжди посів на ньому належне йому почесне місце. Як і в пам'яті, душах та серцях тих, хто його знав, і, тим більше, мав можливість та честь працювати з ним. Довічний уклін йому. Майбутню книгу розглядаю своєрідним пам'ятником його невимірно великій Загальнолюдській, Науковій і Громадянській Величчі. Не моїм особистим, а всієї вітчизняної науково-економічної спільноти, яка щиро прислухалася до його слів, шанувала його при житті та спільній роботі з ним, продовжує зберігати й надалі зберігатиме про нього гідну його високого імені найкращу пам'ять. Він і нині залишається для неї Взірцем Людини, Громадянина й Науковця.

Список використаних джерел

1. Власність у сільському господарстві / [Юрчишин В.В., Онищенко О.М., Саблук П.Т та ін.]; за ред. В. Юрчишина, П.Т Саблука. – К.: Урожай, 1993. – 350 с.
2. Сучасна аграрна політика в Україні: проблеми становлення; за ред. П.Т. Саблука, В.В. Юрчишина. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 1996. – 664 с.
3. *Онищенко О.* Сільське господарство, село і селянство України у дзеркалі пострадянської аграрної політики / О. Онищенко, В. Юрчишин // Економіка України. – 2006. – № 1. – С. 4–13.
4. Аграрна політика: очікування і реалії / Державотворчий процес в Україні 1991–2006 / О.М. Онищенко, В.В. Юрчишин. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 310–339.

**В.В. ЮРЧИШИН, доктор економічних наук,
професор, академік НААН**

* * *